

M U S E Ì O N

17

ГОДИШЊАК ГРАДСКОГ МУЗЕЈА СУБОТИЦА

A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

GODIŠNJAK GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA

YEARBOOK OF THE MUNICIPAL MUSEUM OF
SUBOTICA

Суботица / Szabadka / Subotica
2019.

ИЗДАВАЧ

Градски музеј Суботица
Трг синагоге 3
24 000 Суботица
Србија

УРЕДНИК

Иштван Хуло, директор
Градског музеја Суботица

УРЕДНИШТВО

Мирко Грлица,
музејски саветник, ГМС
Жужана Корхеџ Пап,
ресторатор саветник, ГМС
Габријела Кајдочи Ловас,
виши кустос, ГМС

РЕЦЕНЗЕНТИ

Наташа Миладиновић-
Радмилић
Геза Цекус
Љилјана Гавриловић
Агнеш Озер
Каталин Гербе
Бојана Поповић
Арпад Хорњак
Небојша Миленковић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Невенка Башић Палковић
(за српски језик)
Дора Хичик
(за мађарски језик)
Кристина Влаховић
(за енглески језик)

ПРЕВОД

(апстракт и резимеа)

Габријела Кајдочи Ловас
(мађарски)
Викторија Шимон Вулетић
(енглески)
Жужана Корхеџ Пап
(мађарски)

ГРАФИЧКА ПРИПРЕМА

Чаба Лалић

ШТАМПА

Printex d.o.o. Суботица

ТИРАЖ

400

Штампање Museion-а
омогућио је Град Суботица

KIADÓ

Szabadkai Városi Múzeum
Zsinagóga tér 3
24 000 Szabadka
Szerbia

SZERKESZTŐ

Hulló István, igazgató
Szabadkai Városi Múzeum

SZERKESZTŐSÉG

Mirko Grlica,
múzeumi tanácsos, SzVM
Korhecz Papp Zsuzsanna,
múzeumi tanácsos, SzVM
Kajdoci Lovász Gabriella,
főmuzeológus, SzVM

RECENZENSEK

Nataša Miladinović-
Radmilović
Géza Czékus
Ljiljana Gavrilović
Ózer Ágnes
Görbe Katalin
Bojana Popović
Hornýák Árpád
Nebojša Milenković

LEKTORÁLÁS ÉS KORREKTÚRA

Nevenka Bašić Palković
(szerb)
Hicsik Dóra
(magyar)
Vlahovity Krisztina
(angol)

FORDÍTÁS

(absztrakctok és összefoglalók)

Kajdoci Lovász Gabriella
(magyar)
Viktorija Šimon Vuletić
(angol)
Korhecz Papp Zsuzsanna
(magyar)

GRAFIKAI ELŐKÉSZÍTÉS

Lality Csaba

NYOMTATÁS

Printex d.o.o. Szabadka

PÉLDÁNYSZÁM

400

A Museion nyomtatását
Szabadka Város támogatta

NAKLADNIK

Gradski muzej Subotica
Trg sinagoge 3
24 000 Subotica
Srbija

UREDNIK

István Hulló, ravnatelj
Gradskog muzeja Subotica

UREDNIŠTVO

Mirko Grlica,
muzejski savjetnik, GMS
Zsuzsanna Korhecz Papp,
restaurator savjetnik, GMS
Gabriella Kajdoci Lovász,
viši kustos, GMS

RECENZENTI

Nataša Miladinović-
Radmilović
Géza Czékus
Ljiljana Gavrilović
Ágnes Ózer
Görbe Katalin
Bojana Popović
Árpád Hornýák
Nebojša Milenković

LEKTURA I KOREKTURA

Nevenka Bašić Palković
(za srpski jezik)
Dóra Hicsik
(za mađarski jezik)
Kristina Vlahović
(za engleski jezik)

PRJEVOD

(apstrakta i sažetaka)

Gabriella Kajdoci Lovász
(mađarski)
Viktorija Šimon Vuletić
(engleski)
Zsuzsanna Korhecz Papp
(mađarski)

GRAFIČKA PRIPREMA

Csaba Lality

TISAK

Printex d.o.o. Subotica

NAKLADA

400

Tiskanje Museion-a
omogućio je Grad Subotica

PUBLISHED BY

Municipal Museum Subotica
3 Trg sinagoge
24 000 Subotica
Serbia

EDITOR

István Hulló, director of
Municipal Museum Subotica

EDITORIAL BOARD

Mirko Grlica,
museum counsellor, MMS
Zsuzsanna Korhecz Papp
museum counsellor, MMS
Gabriella Kajdoci Lovász,
senior curator, MMS

REVIEWED BY

Nataša Miladinović-
Radmilović
Géza Czékus
Ljiljana Gavrilović
Ágnes Ózer
Görbe Katalin
Bojana Popović
Árpád Hornýák
Nebojša Milenković

PROOF-READING

Nevenka Bašić Palković
(serbian)
Dóra Hicsik
(hungarian)
Kristina Vlahović
(english)

TRANSLATION

(abstracts and summaries)

Gabriella Kajdoci Lovász
(hungarian)
Viktorija Šimon Vuletić
(english)
Zsuzsanna Korhecz Papp
(hungarian)

PREPRESS

Csaba Lality

PRINTED BY

Printex d.o.o. Subotica

PRINTED IN

400

The Museion was funded by
the City of Subotica

САДРЖАЈ – TARTALOM – SADRŽAJ – CONTENTS

Чланци – Cikkek – Članci – Articles

НЕДА ДИМОВСКИ

Сагитални расцеп тела трећег торакалног пршљена на дечијем скелету са средњовековног налазишта Капоња-Таванкут

Sagittal Clefing of the Third Thoracal Vertebra on a Child Skeleton from Medieval Site Kaponja-Tavankut

A harmadik hátsigolya testének hasadéka egy gyermek csontvázmaradványain a középkori Kaponya-Tavankút lelőhelyen.....5

GABRIJELA LOVAS

Drevni ljudi severne Bačke – Prikaz antropološkog dela prirodnjačke stalne postavke u subotičkom Gradskom muzeju

Ancient People of Northern Bačka – The Anthropological Section of Natural Science Permanent Exhibition in the Municipal Museum of Subotica

Észak-Bácska hajdani népessége – A Szabadkai Városi Múzeum természettudományi állandó kiállításának antropológiai részlege.....13

VIKTORIJA ŠIMON VULETIĆ

Muzej i film – Perspektive razvoja relacije muzeja i filma u Gradskom muzeju Subotica

Museum and Film – Perspectives of the Development of the Relativity of Museum and Film at the Municipal Museum of Subotica

A múzeum és a film – A film és a múzeum kapcsolatrendszerének fejlődési lehetőségei a Szabadkai Városi Múzeumban.....59

MIRKO GRLICA

Subotica u poslednoj godini urušavanja Austrougarske monarhije

Subotica in the Last Year of the Collapse of Austro-Hungarian Monarchy

Szabadka az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó évében.....87

KORHECZ PAPP ZSUZSANNA

A szabadkai Kálvária-kápolna Jakobey-féle oltárképének restaurálása

The Restoration of the Altarpiece Painted by Károly Jakobey in the Calvary Chapel in Subotica

Restauracija oltarne slike kapele na Kalvariji u Subotici Karolja Jakobeja: Žalosna gospa.....111

OLGA K. NINKOV

Detinjstvo i studije Klare Geréb, prve subotičke primenjene grafičarke – Prilog biografiji

Childhood and Studies of Klara Geréb, First Applied Graphic Artist of Subotica – Contribution to Biography

Geréb Klára, Szabadka első alkalmazott grafikuskéntének gyermekkora és tanulmányai – Életrajzi adalék.....129

PAPP ÁRPÁD

A torony alatt – Az 1941-es impériumváltás első napjainak részletei Szabadkán

Under the Tower – Details of the First Days of Empire Change in Szabadka

Pod tornjem – Prvi dani promene imperije 1941. godine u Subotici.....179

LJUBICA VUKOVIĆ DULIĆ

Subotički omladinski časopis *Jelen/Sada* – poligon nove umetničke prakse (od 1970. do 1974. godine)

Jelen/Sada, the Youth Magazine of Subotica – Polygon for New Artistic Practice (1970–1974)

A *Jelen/Sada* című szabadkai ifjúsági folyóirat – az új művészeti gyakorlat terepe (1970–1974).....203

Из рада музеја – A múzeum munkájából – Iz rada muzeja – The Museum's activities

Изложбена делатност / Kiállítások	
Izložbena djelatnost / Exhibitions.....	223
Ауторске изложбе / Szerzői tárlatok	
Autorske izložbe / Exhibitions.....	223
Гостујуће изложбе / Vendégkiállítások	
Gostujuće izložbe / Guest exhibitions.....	225
Сувенирница / Emléktárgy-bolt	
Suvenirnica / Souvenir Shop.....	227
Промоције, предавања и друга догађања / Bemutatók, előadások és más események	
Promocije, predavanja i druga događanja / Promotions and events.....	228
Музејска едукација / Múzeumpedagógia	
Muzejska edukacija / Education at the museum.....	235
Издања / Kiadványok	
Izdanja / Publications.....	238

Неда Димовски ^[*]

Градски музеј Суботица

Трг синагоге 3

24 000 Суботица, Србија

nedadimovski@gmail.com

UDC 904:611.711(497.113 Tavankut)“11/12”

Примљено: 11. јун 2019.

Прихваћено: 18. јун 2019.

САГИТАЛНИ РАСЦЕП ТЕЛА ТРЕЋЕГ ТОРАКАЛНОГ ПРШЉЕНА НА ДЕЧИЈЕМ СКЕЛЕТУ СА СРЕДЊОВЕКОВНОГ НАЛАЗИШТА КАПОЊА- ТАВАНКУТ^[1]

Кратко саопштење

SAGITTAL CLEFTING OF THE THIRD THORACAL VERTEBRA ON A CHILD SKELETON FROM MEDIEVAL SITE KAPONJA-TAVANKUT

Short report

Апстракт: Рад представља приказ постериорног сагиталног расцепа трећег торакалног пршљена уоченог код дечијег скелета са средњовековног налазишта Капоња-Таванкут. Сагитални расцеп тела пршљена се сматра ретком развојном аномалијом која може да варира од малог расцепа или отвора у телу, до комплетне сепарације пршљенског тела на две готово једнаке површине. Разматрањем случајева различитих видова расцепа тела пршљенова са археолошких локалитета забележених у Европи, уочено је да до сада није представљен ни један налаз овог типа из Србије.

Кључне речи: сагитални расцеп пршљена, Капоња-Таванкут, XII–XIII век, Србија

[*] Неда Димовски, археолог, кустос

Dimovski Neda, régész, kurátor

Neda Dimovski, archaeologist, curator

[1] Чланак је резултат рада на пројекту Археолошка истраживања средњовековног налазишта Капоња код Таванкута финансираном од стране Министарства културе и информисања Републике Србије и Града Суботице.

Abstract: The paper presents the posterior sagittal cleft of the third thoracic vertebra observed in child skeleton from the medieval site Kaponja-Tavan-kut. Sagittal clefting is a rare developmental anomaly which can vary from a small cleft or hole in the body to the complete separation of vertebral body into two nearly equal halves. After examining the cases of various forms of sagittal clefting from archaeological sites in Europe, it was noted that so far a single case from Serbia has not been presented.

Key words: sagittal cleft vertebra, Kaponja-Tavankut, 12–13th century, Serbia

УВОД

Сагитални расцеп тела пршљена је развојна аномалија која настаје у периоду од треће до шесте гестацијске недеље, током мембранозне фазе развоја кичменог стуба, и разликује се од малог расцепа или отвора у телу, до комплетне сепарације пршљенског тела (антериорни централни поремећај) на две готово једнаке површине уобичајеног назива *лентираста* или *butterfly* вертебра (Müller et al. 1986: 167, Milinković & Stevanović 2004: 38–39, Keenleyside 2015: 234).

Присутан у било ком наведеном облику, расцеп је последица изостанка фузије два латерална центра током процеса хондрификације на основу кога се формира хрскавичави модел тела пршљена (Milinković & Stevanović 2004: 24, Hopkins & Abbott 2015: 93, Katsuura & Kim 2018: 1). Изостанак фузије се објашњава заостатком нотохорда инкорпорираних у тело пршљена током процеса развоја када заправо треба да атрофира и нестане (Müller et al. 1986: 167, Barnes 1994: 28, Merbs 2004: 237, Katsuura & Kim 2018: 11).

Дефект је најчесталији у лумбалном и торакалном делу кичме, и може да се јави као независна аномалија или као део синдрома који захвата и друге скелетне регије (Barnes 1994: 37, Hopkins & Abbott 2015: 93). У једној новијој клиничкој студији од 109 посматраних случајева, сагитални расцеп се код 56% пацијената јавља као део синдрома (Katsuura & Kim 2018: 7). Уочена је и веза између мултиплих *лентирастих* пршљенова и присуства синдрома (40/45 случајева, 90%), док је већа вероватноћа да ће се ова аномалија јавити изоловано код индивидуа са једним *лентирастим* пршљеном (43/64, 67%) (ibid.).

Расцеп тела пршљена чешће је забележен код мушкараца него код

жена и поједине варијанте током живота могу бити асимптоматичне услед испуњености расцепа хрскавичавим ткивом (Barnes 1994: 37).

Примери ове врсте малформација на скелетним остацима са археолошких локалитета представљени су у доступним радовима у виду описа појединих случајева (Molnár & Marcsik 2002: 93, Anderson 2003, Molnár et al. 2004, Ősz et al. 2009: 127, Justus & Agnew 2011, Ardagna et al. 2015, Fabra & Salega 2015, Keenleyside 2015). Мербс је 2004. године објавио студију која се опширније бави учесталосту, експресијом и дистрибуцијом сагиталног расцепа тела пршљена као и повезаносту са сегментацијским грешкама у формирању пршљенова и спином бифидом (*spina bifida*) код две Инуит групе (археолошке и историјске популације) канадског арктика (Merbs 2004).

Треба напоменути да у приказима распрострањености ове врсте налаза код археолошких и историјских популација до сада није представљен ниједан случај сагиталног расцепа тела пршљена из Србије (Anderson 2003: 356, Merbs 2004: 238–239, Ardagna et al. 2015: 75).

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД

Скелетни остаци детета са расцепом тела трећег торакалног пршљена потичу са налазишта Капоња, које се налази 17 км југозападно од Суботице, где је истраживањима документована црква и гробље из развијеног и позног средњег века.

Гроб 30, у ком су откривени скелетни остаци детета са поменутим дефектом, представља један од 213 истражених гробова (Слика 1). Налази се уз спољашњу ивицу темеља јужног зида цркве. Билатерално уз лобању откривена је по једна златна S наушница^[2].

Осим некомплетно очуваних костију шака и стопала, присутне су све кости скелета, мада делимично фрагментоване. На основу степена ерупције зуба и највеће дужине појединих дугих костију, индивидуална старост детета са Капоње процењена је на око девет година (Ferembach et al. 1979: 26, Buikstra & Ubelaker 1994: 51). Палеопатолошке анализе су ограничене на макроскопско посматрање (Ortner 2003), а развојни дефекти су разматрани према класификацији Барнсове (Barnes 2012).

Дечији скелет са Капоње, осим расцепа тела трећег торакалног пршљена, одликују и следеће промене: билатерално је присутна *cribra*

[2] Подаци су преузети из археолошке документације са ископавања на Капоњи чији је руководилац била Агнеш Секереш, кустос Градског музеја Суботица.

orbitalia као и криброзни дефект на anteriornoј страни врата фемура, затим периостална реакција у виду формирања новог коштаног ткива на првобитном кортикалном на дијафизама оба фемура, леве тибије и десне фибуле, као и на 10. и 11. десном и 11. левом ребру.

ПРИКАЗ СЛУЧАЈА

Расцеп на телу трећег торакалног пршљена захвата постериорни део тела. Само тело као и лук пршљена су постморално фрагментовани. Ипак, степен изражености дефекта је јасан на основу очуваних сегмената. Постериорну половину тела на средишњој сагиталној равни карактерише узак расцеп који полази од центра тела и захвата његову комплетну висину. Две латералне половине тела су симетричне (Слика 2). Антериорна половина тела, зглобни наставци и лук не показују неуобичајен изглед, као ни суседни пршљенови. Такође, на преосталим деловима скелета нису уочене развојне аномалије.

Према Мербсовој класификацији расцепа тела пршљенова, на дечијем скелету са Капоње присутан је постериорни линеарни дефект на мидсагиталној линији који по степену изражености захвата мање од 50 % антеропостериорног дијаметра тела (Merbs 2004: 241). Према класификацији Барнсове на четири основна типа сагиталног расцепа пршљенова, припада типу а описаном као уска бифуркација (Barnes 1994: 37).

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Примери сагиталног расцепа тела пршљена нису често заступљени у радовима о људским скелетним остацима са археолошких локалитета. У појединим опсежнијим студијама овај развојни дефект није документован на проучаваним популацијама (Barnes 1994, Tanscock 2014), док је код две канадске Инуит групе уочена заступљеност различитих форми дефекта на 34 пршљена са учесталошћу од 0,86 % (Merbs 2004: 244). За дечије скелете се везују два случаја са канадског арктика (*Sadlermiut* групе) где су промене уочене на по два грудна пршљена (T8 и T10, и у оба случаја *spina bifida* на T11), и пример из Пољске са комплетним расцепом тела T11 (Merbs 2004: 246, Justus & Agnew 2011).

Опис постериорног сагиталног расцепа тела пршљена код дечијег скелета са Капоње за сада пружа само нове информације о развојним аномалијама костију кичменог стуба у средњем веку са територије Србије.

С обзиром да је са налазишта Капоња већ документован случај жене са вишеструким развојним дефектима на аксијалном делу скелета (Димовски 2015), као и изоловани примери дефеката (непубликовано), чини се да су у оквиру ове популације обрасци, учесталост и дистрибуција развојних аномалија вредни даљег истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

- Anderson, T. (2003). A Medieval Example of a Sagittal Cleft or 'Butterfly' Vertebra. *International Journal of Osteoarchaeology*, 13, 352–357. doi: 10.1002/oa.695
- Ardagna, Y., Kacki, S., Verna, E., Panuel, M., Baud, M. (2015). Études paléopathologiques de cas d'une atteinte rachidienne rare: les vertèbres en papillon. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, 27, 72–82.
- Barnes, E. (1994). *Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology*. Niwot: University Press of Colorado.
- Barnes, E. (2012). *Atlas of Developmental Field Anomalies of the Human Skeleton: a Paleopathology Perspective*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Buikstra, J.E., & Ubelaker, D.H. (1994). *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archeological Survey Research Series No. 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.
- Димовски, Н. (2015). Развојни дефекти на аксијалном скелету жене са средњовековног налазишта Капоња-Таванкут. *Museion*, 13, 5–22.
- Fabra, M. Salega, S. (2015). Developmental Defects in the Spine: Initial Findings in Archaeological Cases from Córdoba Highlands (Argentina). *International Journal of Osteoarchaeology*, 26(3), 397–407. doi: 10.1002/oa.2429
- Ferembach, D., Schwidetzky, I., Stloukal, M. (1979). Recommandations pour déterminer l'âge et le sexe sur le squelette. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, 6(1), 7–45.
- Justus, J.M., Agnew, A.M. (2011). Complete Sagittal Cleft Vertebra in an Early Medieval Polish Population [poster presentation]. Paleopathology Association 38th Annual Meeting, Minneapolis, Minnesota. https://www.researchgate.net/publication/277141546_A_Case_of_Complete_Sagittal_Cleft_Vertebra_in_Early_Medieval_Poland
- Hopkins, R.M., Abbott, J.H. (2015). Congenital 'butterfly vertebra' associated with low back pain: a case report. *Journal of Manual and Manipulative Therapy*, 23(2), 93–100.
- Katsuura, Y., Kim, H.J. (2018). Butterfly Vertebrae: A Systematic Review of the Literature and Analysis. *Global Spine Journal*, 1–14. doi: 10.1177/2192568218801016
- Keenleyside, A. (2015). Sagittal Cleaving of the Fifth Lumbar Vertebra of a Young Adult Female from Apollonia Pontica, Bulgaria. *International Journal of Osteoarchaeology*, 25(2), 234–237.
- Merbs, Ch. F. (2004). Sagittal Cleaving of the Body and Other Vertebral Developmental Errors in Canadian Inuit Skeletons. *American Journal of Physical Anthropology*, 123, 236–249.
- Milinković, Z.B., Stevanović, V.B. (2004). *Kičmeni stub*. Beograd: Narodna knjiga.
- Molnár, E., Marcsik, A. (2002). Paleopathological evaluation of Hungarian skeletal remains from the 7th–9th centuries AD. *Antropologia Portuguesa*, 19, 85–99.
- Molnár, E., Merci, M., Marcsik, A., Hegyi, A. (2004). "Butterfly" vertebrae in human osteoarchaeological series (Hungary). *Journal of Paleopathology*, 16 (3), 117–124.
- Müller, F., O'Rahilly, R., Benson, D.R. (1986). The early origin of vertebral anomalies, as illustrated by a 'butterfly vertebra'. *Journal of Anatomy*, 149, 157–169.
- Ortner, D.J. (2003). *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Re-*

mains. (2nd Edition). San Diego: Academic Press.

Ösz, B., Hajnal, K., Marcsik, A., Fogas, O., Horváth, F., Zádori, P., Kelemen, K., Vandul-ek, Cs., Schultz, M., Márk, L., Molnár, E., Pálfi, Gy. (2009). Preliminary report on the paleo-pathological research of the skeletal material from the Szeged medieval castle excavation. *Acta Biologica Szegediensis*, 53(2): 125–138.

Tancock, D.L.K. (2014). *Congenital Defects in 18th and 19th Century Populations from Rural and Urban Northeast England*. Durham theses. Durham: Durham University. <http://etheses.dur.ac.uk/10595/>

Neda Dimovski

A HARMADIK HÁTCSIGOLYA TESTÉNEK HASADÉKA EGY GYERMEK CSONTVÁZMARADVÁNYAIN A KÖZÉPKORI KAPONYA-TAVANKÚT LELŐHELYEN

Összefoglaló

A tanulmány egy, a középkori Kaponya-Tavankút lelőhelyen feltárt gyermek harmadik hátcsigolyáján megfigyelt posterior sagittalis hasadékot ismertet. A csigolyatestek sagittalis irányú hasadéka ritka fejlődési rendellenesség, melynek megjelenési formája a kis hasadékoktól-nyílásoktól a testek két egyforma részre való teljes szeparációjáig terjedhet. A tanulmányban bemutatott eset a Szabadkától 17 km-re délnyugati irányban elhelyezkedő Kaponya lelőhelyről származik, ahol egy fejlett-késő középkori templomot és temetőt tártak fel. A csontváz viszonylag jó megtartású, a kéz és a láb csontjai kivételével teljes, de a maradványok részben fragmentáltak. A becsült életkor a fogak erupciója és az egyes hosszúcsont-méretek alapján 9 év körülre tehető (Ferembach et al. 1979: 26, Buikstra & Ubelaker 1994: 51). A harmadik hátcsigolyán észlelhető hasadék a csigolyatest posterior részén figyelhető meg. Bár maga a csigolyatest és csigolyaív postmortalisan sérült, a hasadék kifejeződése jól megfigyelhető: a test középső részétől kiinduló, sagittalis irányú keskeny hasadék a csigolyatest posterior részét teljes magasságában két szimmetrikus részre osztja. A csigolyatest anterior része, a csigolyaív, az ízületi nyúlványok, valamint a szomszédos csigolyák nem mutatnak elváltozásokat. A csigolyahasadékok európai régészeti lelőhelyeket érintő szakirodalmát áttekintve megállapítható, hogy Szerbiából eddig még nem publikáltak hasonló esetet. Tekintettel arra, hogy a Kaponya lelőhelyen már több fejlődési rendellenességet dokumentáltunk (pl. az axiális vázat érintő anomáliákat (Dimovski 2015), érdemes e rendellenességek megjelenési formáját, gyakoriságát és populáción belüli megoszlását további vizsgálatoknak alávetni.

Слика 1. Капоња, гроб 30.: дечији скелет *in situ*
Figure 1. Kaponja, grave 30: child skeleton *in situ*

Слика 2. Капоња, гроб 30.: Т3, снимак постериорног дела тела из различитих углова
Figure 2. Kaponja, grave 30: T3, posterior view from different angles

Gabrijela Lovas [*]

Gradski muzej Subotica
Trg sinagoge 3
24000 Subotica, Srbija
lovaszgabi@gmail.com

UDC 904:572

Primljeno: 23. maj 2019.
Prihvaćeno: 18. jun 2019.

DREVNI LJUDI SEVERNE BAČKE

Prikaz antropološkog dela prirodnjačke stalne postavke u subotičkom Gradskom muzeju

Originalni naučni rad

ANCIENT PEOPLE OF NORTHERN BAČKA

The Anthropological Section of Natural Science Permanent Exhibition in the Municipal Museum of Subotica

Original research article

Apstrakt: Gradski muzej u Subotici smešten je u najamnu palatu Mikše Demetera 2008. godine. Tokom 2013. godine sprovedena je rekonstrukcija tavanskog prostora zgrade, te je tako obezbeđeno mesto za prirodnjačku stalnu postavku. U ovom delu je izložen i antropološki materijal koji prikazuje kakve ljudske populacije su uticale na današnji izgled severne Bačke. Cilj rada je da detaljno prikaže izloženi materijal fizičko-antropološke zbirke Prirodnjačkog odeljenja subotičkog Gradskog muzeja kroz rezultate paleopatoloških ispitivanja. Na izložbi su postavljeni antropološki nalazi sa tri lokaliteta koji predstavljaju ljudske populacije iz četiri značajnija arheološka perioda (praistorija: Nosa-Biserna obala, rimski period: Subotica-Verušić A, seoba naroda: Horgoš-Budžak i srednji vek: Subotica-Verušić A) u hronološkom redu. Svaki prikazani lokalitet/period čini posebnu jedinicu u kojoj se nalazi jedan rekonstruisan skelet, a pored toga postavljene su kosti sa najfrekventnijim i najznačajnijim patološkim promenama.

[*] dr Gabrijela Kajdoči Lovas, biolog-antropolog, viši kustos
dr. Kajdocsi Lovász Gabriella, biológus-antropológus, főmuzeológus
Gabriella Kajdocsi Lovász PhD, biologist-anthropologist, senior curator

Rekonstruisani skeleti prikazuju jednu staru (*Senilis*) i jednu mladu (*Adultus*) ženu, jednog zrelog (*Maturus*) muškarca i jedno dete (*Infantia I.*), s tim da posetioci mogu posmatrati polne i starosne karakteristike ljudskog skeleta. Patološke promene na pojedinim kostima predstavljaju način života i zdravstveno stanje populacija u različitim periodima. Za antropološki deo stalne postavke, kao i za ostale tematske celine, biće izrađen pedagoški program za više uzrasta u cilju boljeg upoznavanja ove teme, koristeći savremene tehničke opreme.

Ključne reči: stalna postavka, *Priroda i čovek*, Prirodnjačko odeljenje, fizička antropologija, paleopatologija

Abstract: The Municipal Museum of Subotica has been located in the rental house of Miksa Dömötör since 2008. During 2013 reconstruction of the attic space of the building was carried out, thus providing a place for the permanent exhibition of Natural History Department. Anthropological material is also presented in this section, showing which human populations influenced the present appearance of northern Bačka. The aim of the paper is to present in detail the exhibited material of the physical anthropology collection of the Natural Science Department in the Municipal Museum of Subotica through the results of paleopathological examinations. The exhibition presents in chronological order anthropological findings from three sites, representing human populations from four significant archaeological periods (Prehistoric: Nosa-Biserna obala, Roman period: Subotica-Verušić A, Migration Period: Horgos-Budžak and the Middle Ages: Subotica-Verušić A). Each displayed site/period constitutes a special unit in which there is a reconstructed skeleton and in addition there are bones with the most frequent and most significant pathological changes placed beside. The reconstructed skeletons represent one old (*Senilis*) and one young (*Adultus*) woman, one mature (*Maturus*) man and one infant (*Infantia I.*), so visitors are able to observe the gender and age characteristics of the human skeleton. Pathological changes in individual bones represent the way of life and health status of populations in different periods. For the anthropological part of the permanent exhibition, as well as for other thematic units, a pedagogical program will be created for different school age in order to get better understanding about the topic through the use of modern technical equipment.

Key words: permanent exhibition, *Nature and Human*, Natural History Department, physical anthropology, paleopathology

UVOD

Gradski muzej u Subotici smešten je u jednu od najlepših secesijskih zgrada Subotice, u najamnu palatu Mikše Demetera (Dömötör Miksa). Zgrada je građena po planu braće Vago, i sadržala je više stanova, prodavnica i u jednom delu prostor za štampariju (Prčić Vujnović et al. 2004: 157). Od 2008. godine, uz pomoć lokalne samouprave, preuređena je i koristi se za potrebe muzeja. Nakon porodične palate arhitekte Franca Rajhla (1948–1967) i Gradske kuće (1967–2008), ova palata je treća kuća muzeja sa nekoliko desetina hiljada predmeta iz prošlosti grada.

U ovoj novoj zgradi postavljanje stalne izložbe godinama nije bilo moguće zbog finansijskih problema. Zbog ovakvih okolnosti, izgradnja stalne postavke je podeljena u više faza. U prvoj fazi završena je likovna galerija vojvođanskih Mađara. U drugoj fazi, tokom 2013. godine sprovedena je rekonstrukcija tavanskog prostora, te je tako obezbeđeno mesto za prirodnjačku i arheološku stalnu postavku. Od tada je započeto planiranje i izgradnja prirodnjačke stalne postavke pod nazivom *Priroda i čovek*, koja je otvorena 16. maja 2019. godine. U ovom delu je izložen i antropološki materijal, koji prikazuje kakve ljudske populacije su uticale na današnji izgled severne Bačke.

Fizička antropologija u starim stalnim postavkama subotičkog Gradskog muzeja

Subotički Gradski muzej osnovan je 1948. godine, a iste godine otvorena je i prva stalna postavka muzeja, sa prikazom prirodnjačke, umetničke, arheološke, etnološke i istorijske zbirke u Rajhlovoj palati. Prirodnjački deo izložbe zauzeo je četiri izložbena prostora u prizemlju zgrade i izgrađen je pod vođstvom Mirka Šulmana, jedinog kustosa ustanove (Шулман 1952a: 205–206) i uz saradnju saradnika za biologiju Magde Vidaković Tikvicki (Кумовић 2001: 199). Predmeti (uglavnom preparati ptica) su bili izloženi u svom prirodnom okruženju (diorama), što je predstavljalo novinu u izlaganju muzejskih materijala (Кумовић 2001: 200). Interesantno je u koncepciji izložbe da su se pojedini delovi s vremena na vreme menjali kako bi se izložilo i videlo što više predmeta (Башић Палковић 2008: 16). Nažalost, ova postavka nije imala katalog, dakle ne zna se tačno da li je antropološki materijal bio izložen.

Gradski muzej je 1967. godine preseljen iz Rajhlove palate u Gradsku kuću, gde je zauzeo više prostorija na poluspratu, na prvom i na drugom spratu. Godine 1969. je otvorena i stalna postavka arheologije, istorije i etnologije u istočnom krilu prvog sprata, ali zbog nedostatka prostora nije bila izložena prirodnjačka zbirka (Dubajić 1972, Mikuška 1979: 91–92, Nin-kov Kovačev 2004: 227–228). Što se tiče antropološkog materijala, potrebno je istaći da je u arheološkom delu stalne postavke Laslo Sekereš (Szekers László, arheolog i autor tog dela) izložio skelet sa lokaliteta Nosa-Biserna obala. Radi se o *in situ* prikazu groba iz bakarnog doba, gde je skelet muškarca položen u zgrčenom položaju sa svim priloženim predmetima (Szekeres 1972: 7. vitrina). Osim ovog, još jedna ljudska lobanja je bila izložena u delu *Stari Mađari*, na kojoj su bili vidljivi tragovi zaceljene rane, verovatno nastale od udarca mačem (Szekeres 1972: 17. vitrina).

Gradske vlasti su 1986. godine odlučile da se istočno krilo prvog sprata preuredi za potrebe gradske uprave, da se muzej preseli u zapadni deo zgrade, i da se uredi nova stalna postavka na prvom i na drugom spratu istog krila. Treća stalna postavka subotičkog Gradskog muzeja je građena u periodu 1987–1991. i otvorena je 7. maja 1991. Na kraju, izložba je postavljena samo na prvom spratu i prikazala je materijal prirodnjačke, arheološke, istorijske i etnološke zbirke (Hulló & Bašić Palković 2008: 8–9). Prirodnjački deo izložbe nalazio se u prvom izložbenom prostoru koji je delio sa arheološkom odeljenjem. Prirodnjačka izložba dala je prikaz prirodnih vrednosti subotičkog regiona pedološkim profilima, dioramama najznačajnijih lokaliteta (Ludaško jezero, travnate zajednice, šuma Hraštovača), herbarijumskim primercima ugroženih biljaka (Зрних 2008). Antropološki materijal nije bio izložen u okviru ovog dela, već se pojavio u arheološkom: jedna trepanirana lobanja iz Stare Moravice je bila u vitrini sa avarskim grobnim nalazima i jedna deformisana ženska lobanja je bila u vitrini *Seoba naroda* (Ric 2008: 46–47).

Nova stalna postavka Prirodnjačkog odeljenja *Priroda i čovek*

Treća stalna postavka je demontirana 2008. godine kada se Gradski muzej selio u svoju sadašnju zgradu (Hulló & Bašić Palković 2008: 7). Nažalost, zbog finansijskih problema, izgradnja stalne postavke u ovoj novoj zgradi je prolongirana, i podeljena na više faza. U prvoj fazi izgrađena je *Galerija vojvođanskih mađarskih likovnih umetnika (1830–1930)*. U drugoj fazi, nakon što je završena rekonstrukcija tavana, izložbeni deo Prirodnjačkog ode-

ljenja je smešten u istočnom krilu ovog sprata. Prirodnjačka postavka ima na raspolaganju 200 m² izložbenog prostora što je mnogo više nego što je bilo u prethodnim zgradama. Veći prostor znači više mogućnosti, tako da je na izložbi obrađeno više tematskih celina, kao što je i fizička antropologija drevnih ljudi na severu Bačke.

Prvenstveno, nova stalna postavka Prirodnjačkog odeljenja subotičkog Gradskog muzeja prikazuje bogatstvo živog sveta severne Bačke, sa akcentom na njegovu raznovrsnost, lepotu i ugroženost. Izložba takođe ima za cilj da se posetiocima prikažu postglacijalne promene i proces stvaranja savremene, nama poznate recentne flore i faune. Iz tog razloga izložba ima više tematskih celina. U prvom delu postavke su pomoću diorama prikazana su raznovrsna staništa koja su se razvila na peščanim, stepskim, slatinskim, kao i na vodom pokrivenim područjima. Suprotno od ovih diorama nalaze se celine koje predstavljaju faktore koji su uticali na razvoj ovih staništa: diorama *Pogled u prošlost: kraj ledenog doba* (prikazuje geološke i klimatske faktore) i *Drevni ljudi severne Bačke* (prikazuje ljudsko delovanje). Sledeće celine imaju više edukativni karakter i prikazuju teme *Zaštita životne sredine* i *Blago prirodnjačke zbirke* (Slika 1 i 2).

Koncepcija antropološkog dela prirodnjačke stalne postavke

Pored klimatskih i geoloških faktora i ljudske aktivnosti su imale ogroman uticaj na kreiranje sadašnjeg predela severne Bačke. Praistorijski ljudi su promenili svoj način života prelazeći sa lova i sakupljanja namirnica na poljoprivrednu proizvodnju i stočarstvo i tako kultivisanjem zemljišta radi uzgoja biljaka i pripitomljavanjem životinja, radi ishrane, promenili su svoje okruženje i prilagodili sebi. Povećanjem broja stanovništva, uticaj čoveka na okolinu je postao sve veći. Degradacija staništa i gubitak biološke raznovrsnosti, zbog čovekovog delovanja, sve su izraženiji od druge polovine 19. veka, a traju i dan danas (Horváth 1999).

Zbog ovih činjenica, antropološki deo izložbe prikazuje primere ljudskih skeleta i pojedinih kostiju iz različitih populacija koje su uticale na živi svet u okolini Subotice, u različitim arheološkim periodima.

U tom cilju, postavljeni su antropološki nalazi sa tri lokaliteta, koji predstavljaju ljudske populacije iz četiri značajnija arheološka perioda (praistorija, rimski period, seoba naroda i srednji vek) u hronološkom redu. Različiti arheološki periodi su naznačeni na hronološkoj liniji iznad vitrine, koja prikazuje kojem dobu pripadaju prikazani lokaliteti. Svaki prikazani

lokalitet/period čini posebnu jedinicu u kojoj se nalazi jedan rekonstruisan skelet, a pored toga postavljene su kosti sa najfrekventnijim i najznačajnijim patološkim promenama. Rekonstruisani skeleti prikazuju jednu staru (*Senilis*) i jednu mladu (*Adultus*) ženu, jednog zrelog (*Maturus*) muškarca i jedno dete (*Infantia I*), s tim da posetioci mogu posmatrati polne i starosne karakteristike ljudskog skeleta. Patološke promene na pojedinim kostima predstavljaju način života i zdravstveno stanje populacija u različitim periodima.

Pored svakog perioda nalazi se kratak opis o izloženom materijalu na tzv. „lightbox”-u, i uz svaki predmet je priložen natpis o vidljivim promenama. Grafički elementi natpisa olakšavaju prepoznavanje izloženih kostiju. Pored toga, „touch-screen”-ovi pružaju detaljnije informacije o antropologiji, o lokalitetima i o izloženim skeletima i kostima.

Antropološki deo prirodnjačke stalne postavke subotičkog Gradskog muzeja zasnovan je na rezultatima paleopatoloških istraživanja. Cilj rada je da detaljno prikaže izloženi materijal fizičko-antropološke zbirke kroz rezultate ovih ispitivanja.

MATERIJAL I METODE ISTRAŽIVANJA

Fizičko-antropološka zbirka subotičkog Gradskog muzeja sadrži ostatke ljudskih skeleta od oko 1500 pojedinaca sa više od 15 arheoloških nalazišta. Prvi nalazi su dospeli u muzej prilikom iskopavanja posle Drugog svetskog rata, a najviše predmeta je sakupljeno 70-ih godina XX veka, kada je izvršeno plansko istraživanje i iskopavanje više nekropola (npr. Stara Moravica-Koplalo, Bačka Topola-Klanica). Zbirka obuhvata period od bakarnog doba do 16. veka naše ere. Najvećim delom se sastoji od predmeta sakupljenih na lokalitetima iz doba Avara, ali ima kostiju iz doba razvijenog i poznog srednjeg veka. Tokom pripreme izložbe izabrana su tri lokaliteta iz okoline Subotice, koja predstavljaju drevne ljudske populacije severne Bačke: Nosa-Biserna obala (bakarno doba), Subotica-Verušić A (Sarmati i razvijeni srednji vek) i Horgoš-Budžak (seoba naroda).

Pri istraživanju antropološkog materijala izabranih lokaliteta ustanovljena su pretpostavljena doba smrti raznim metodama (kod dece: Schour & Massler 1941, Stloukal & Hanakova 1978, Ubelaker 1984; kod juvenilnih osoba: Brothwell 1981; kod odraslih osoba: Acsádi & Nemeskéri 1970, Loth & Isçan 1989, Vlček 1974). Pol skeleta je određen na osnovu 19 morfoloških, odnosno metričkih karakteristika (Éry et al. 1963). Ispitivanja patološ-

kih promena su izvršena makromorfološkim metodama, prema opisima u najvažnijim paleopatološkim knjigama (npr. Steinbock 1976, Endes 1983, Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998, Ortner 2003), a iz učestalosti patoloških promena pretpostavljano je kakav je bio način života i opšte zdravstveno stanje stanovništva.

REZULTATI: IZLOŽBENI METRIJAL ANTROPOLOŠKOG DELA PRIRODNJAČKE STALNE POSTAVKE

Praistorija

U severnoj Bačkoj su u značajnom broju zabeležna praistorijska nalazišta, najstarija među njima su iz doba kasnog paleolita. Na ovim nalazištima su pronađeni ostaci ognjišta, razna kamena oruđa, kao i životinjske kosti. Oruđa od kremenja iz doba mezolita pronađena su u blizini Ludaškog jezera, dok su neolitska naselja nađena i kod Ludaškog i Kelebijskog jezera. Ostaci ljudskih skeleta nisu nađeni ni na jednom nalazištu iz kamenog doba (Szekeres 1971: 8–31, Szekeres 1981: 16–34, Szekeres & Ricz 1998: 17–27).

Iz bakarnog doba registrovana su četiri nalazišta, a otkrivene su i ljudske kosti na tri mesta. Poznato je više nalazišta iz bronzanog doba, među kojima je kod većine opisano skeletno sahranjivanje i odlaganje urne. Grobovi sa urnom iz gvođenog doba su nađeni na svega tri lokaliteta. Na teritoriji severne Bačke su rađena arheološka iskopavanja na dva praistorijska groblja (Nosa-Biserna obala – bakarno doba, Velebit – bakarno doba) (Szekeres 1971: 31–56, Szekeres 1981: 35–64, Szekeres & Ricz 1998: 28–41).

Nalazište Nosa-Biserna obala se nalazi 15 km istočno od Subotice, gde je sistematsko arheološko iskopavanje vodio Imre Šulman 1950. i 1952. godine. Iskopavanjem neolitskog naselja pronađeno je osam grobova i na osnovu nalaza je kasnije ustanovljeno da su iz bakarnog doba (Шулман 1952b, 1954).

Grobovi su mahom orijentisani od istoka ka zapadu, tela su sahranjivana u zgričenom položaju, muškarci na desnom boku, a žene na levom. Grobovi su sadržali brojne priloge (oružje, nakit, keramičke posude) koji pokazuju paralelu sa kulturom Bodrožkerestura, nalazišta u Pustaištvanhazi u Mađarskoj (Шулман 1952b, 1954).

Prvo antropološko ispitivanje nalaza izvršio je Đula Farkaš, 1972. godine, saradnik Antropološkog instituta segedinskog Univerziteta nauke (kasnije i šef istog). Ispitivani materijal se sastojao od sedam pojedinaca

(pet muškaraca i dve žene). Među njima samo je jedan muškarac bio mlađi, ostali muškarci su pripadali starosnoj dobi između 40–60 godina, dok su dve žene bile starije i od 60 godina. Na osnovu karakteristika lobanja i visini tela ustanovljeno je da uglavnom imaju mediteranske crte (gracilis i atlantomediteran), ali su primetni i nordijski elementi na njima. Na osnovu ovih karakteristika, nalazište se uklapa u do tada otkrivenu, antropološku sliku Bodrogeresturske kulture. Trepanacija, karakteristična za ovu kulturu, takođe se pojavljuje u materijalu (Farkas, 1973).

U materijalu sa nalazišta Nosa-Biserna obala, u zbirci muzeja trenutno se nalaze ostaci četiri individue (3 muškarca, 1 žena). Zbog malog broja skeletnog materijala, o načinu života i zdravstvenom stanju populacije nije moguće donositi zaključke. Međutim, nova paleopatološka analiza je potvrdila da je ritual trepanacije verovatno bio izveden. U jednom slučaju moguće je da je simbolička forma prisutna, a u drugom višestruko, verovatno hirurško otvaranje lobanje. Na ostacima skeleta se pojavljuje i staračka osteoporoza i tragovi zapaljenskih procesa zglobova.

U jedinici *Bakarno doba* izabrani su ostaci tri individue za prikazivanje sa lokaliteta Nosa-Biserna obala. Rekonstruisani skelet prikazuje jednu staru (Senilis) ženu sa degenerativnim i osteoporoznim promenama. Pored toga, dve izložene lobanje prezentuju ritual trepanacije.

Skelet žene starosti 60–70 godina sa nalazišta Nosa-Biserna obala (grob Nosa „B” III/b-c/b, inv. br. ANT-3) – rekonstruisani skelet

Na nalazištu Nosa-Biserna obala u grobu pod oznakom Nosa „B” III/b – c/d nađen je skelet žene. Skelet nije u kompletnom stanju (Slika 3A) jer prilikom iskopavanja nisu izvađene sve kosti. Uprkos tome, moguće je utvrditi nekoliko informacija: sa jedne strane pol je ženski, sa druge strane procenjena starost je 60–70 godina. Uz to je moguće utvrditi i nekoliko patoloških promena na ostacima. Obe temene kosti su znatno istanjene zbog čega je lobanja simetrično udubljena (Slika 3B). Promene su uslovljene teškom osteoporoza (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 314–316, Ortner 2003: 410–415). Zbog izgubljenih molarnih zuba tokom života, atrofirale su jamice (alveole) u donjoj vilici, a na drugom prekutnjaku se vide tragovi mehaničkih oštećenja (abrazije) (Slika 3C). Na gornjoj vilici, nedostatak prednjih zuba je isto uzrokovao atrofiju, dok se sa desne strane na očnjaku i sa obe strane na drugim prekutnjacima vidi izražena abrazija zuba. Na oba prekutnjaka sa desne strane nedostaje kruna zbog karijesa. Uz sve ovo, na zglobojnoj površini karlične kosti sa krsnom kosti je vidljiva destrukcija (po-

roza), stvaranjem rubne koštane izrasline (Slika 3D). Promene na zglobojnoj hrskavici ukazuju na degenerativni proces (artrozu) (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 93–96).

Tragovi najverovatnije simboličke trepanacije na lobanji muškarca starog oko 40–45 godina (grob Nosa-B?, inv. br. ANT-2)

Na desnoj temenoj kosti muškarca starog 40–45 godina vide se kružna udubljenja veličine 17 i 15 mm koja su verovatno posledica ljudske intervencije (Slika 4). Tokom zahvata, tehnikom grebanja je odstranjeno spoljno kompaktno koštano tkivo i to verovatno u sterilnim uslovima (nema tragova zapaljenskih procesa). Rana je u potpunosti zaceljena, sunderasti sloj se ne vidi (Bereczki & Marcsik 2005). Promene uz trepanaciju mogu da potiču i od udarca tupim predmetom (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 23–24). Uporedna ispitivanja udubljenja lobanje zahtevaju posebnu pažnju, naročito zbog vidljivih paralela u trepanacijama Evrope i Azije iz vremena pradoba (npr. Nicklisch et al. 2018).

Tragovi verovatne hirurške trepanacije kod muškarca starog 25–30 godina (grob Nosa-B, inv. br. ANT-4)

Na lobanji mlađeg muškarca starosti između 25–30 godina vide se tragovi više mogućih trepanacija (Slika 5). Na desnoj temenoj kosti nalazi se otvor nepravilnog oblika, dimenzija otprilike 11x18 mm, koji proizlazi iz srednjeg dela sagitalne suture. Rubovi su potpuno glatki, sunderasti sloj se ne uočava što ukazuje da je rana u potpunosti zalečena. Ona je verovatno nastala zbog povrede nekim šiljatim predmetom (npr. buzdovanom) (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 23–24, Ortner 2003: 137–143). Blizu se nalazi moguća trepanacija leve temene kosti približno kružnog oblika sa prečnikom otprilike 23 mm (zbog deformacije lobanje se ne može tačno utvrditi). Rub se teško može ispitati zbog naknadnog oštećenja posle smrti, ali oštrij spoljni rub upućuje na to da je zahvat izvršen nakon prethodno spomenute rane. Druga, moguća trepanacija se može posmatrati na levoj strani čeone kosti. Lobanja je na ovom delu nepotpuna, pa se kružni oblik i veličina od 25 mm samo otprilike procenjuje. Unutrašnja površina je i na ovom delu znatno oštećena posle smrti, stoga što se tiče izlečenja, možemo da se oslonimo samo na spoljni rub. Od tri promene ova ima najoštrij rub, zato je verovatno nastala poslednja, uoči smrti osobe, ili posle (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 31–34, Ortner 2003: 169–174, Bereczki & Marcsik 2005).

Rimski period – Sarmati

Sarmati su kolektivni naziv za nomadske narode koji su bili borci, konjanici iranskog porekla. Sastojali su se iz više plemena koja su opisana kao Jazigi, Roksolani, Urgi, Alani, itd. U Karpatskom basenu, pa i kod nas, pojavili su se 10–50 p.n.e. ali su njihova plemena i kasnije stizala u talasima. Savez sarmatskih plemena je zbrisan pojavom Huna u V veku (Szekeres & Ricz 1998: 42–50, Istvánovits & Kulcsár 2018).

U antropološkoj zbirci subotičkog Gradskog muzeja nalaze se skeleti sa tri sarmatska nalazišta (Velebit, Bačka Topola-Klanica, Subotica-Verušić A).

Lokalitet Subotica-Verušić A se nalazi 4 km južno od Subotice u blizini pruge Subotica-Noví Sad. Na ovom mestu su 1978. godine, tokom izgradnje azotare, naišli na stare grobnice. Sistematska iskopavanja u cilju očuvanja istih trajala su od 1979. do 1982. godine, a vodio ih je Laslo Sekereš. Tokom iskopavanja je dokumentovano 67 sarmatskih grobova, jedno naselje iste starosti i 53 groba iz srednjeg veka (Szekeres & Szekeres 1996: 5, Секе́реш 1998: 107).

Sarmatsko groblje je samo delimično iskopano, a na osnovu nalaza datira se u poslednju eru kasnosarmatskog vremena, tj. kraj IV ili početak V veka. Među grobovima, u velikom broju se javljaju grobne humke i grobnice uokvirene jarkovima. Mrtve su sahranjivali u sanducima ili zamotane u pokrov. Grobna mesta su bila orijentisana jug-sever, jugoistok-severozapad, jugojugoistok-severoseverozapad. Više od polovine ovih grobova je opljačkano, naročito oni tipa humke, i zbog toga su kosti bile razbacane. Preostali arheološki materijal (nakit, posude, ogledala) karakterističan je za kasno sarmatsko vreme i pokazuje paralelu sa južnim predelima preko Tise i sa centralnim Barbarikumom (Szekeres & Szekeres 1996: 19–22, Секе́реш 1998: 116–119).

Osnovna antropološka ispitivanja antropološkog materijala je odradio Geza Cekuš (Czékus 1997), a nedavno je završeno i patološko ispitivanje istih. Veliki deo materijala je u vrlo lošem stanju, skeleti su delimično sačuvani, kosti su na površini izrazito oštećene, tako da je kod 30% materijala nemoguće proceniti starost, ni pol. Merenja su bila moguća samo na nekoliko skeleta, pa se pretpostavlja da su pripadnici ove populacije imali srednje visoke i uske lobanje dolikohranog-mezohranog tipa. Pretpostavke o njihovoj telesnoj visini su nesigurne ali verovatno su i muškarci (167,5 cm) i žene (153 cm) bili srednje visine (Czékus 1997: 18, 23).

Među ostacima ispitivanih individua većinom se nalaze odrasli, procenat dece i mladih ne prelazi 20%. Među odraslima javlja se blaga dominancija žena. Većina žena je umrla u mladosti, a muškarci su podjednako zastupljeni i među mlađima i među starijima.

Loše stanje antropološkog materijala imalo je negativan uticaj na analizu patoloških promena, zbog toga se jako malo patoloških simptoma vidi na kostima. Među njima većinom su promene koje potiču od infektivnih procesa: periostitis na kostima potkolenice i tragovi meningitisa (naročito kod žena). U nekoliko slučajeva promene ukazuju na početni stadijum tuberkuloze (Maczel 2003). Pored toga, u nekoliko slučajeva uočene su traume, poput posekotina na lobanjama jedne žene i jednog muškarca. Na lobanjama trojice muškaraca vide se i prelomi, najverovatnije nastali kao posledica udarca nekim tupim predmetom. Ove promene ukazuju na period čestih ratnih sukoba (Lovell 1997: 149, Larsen 2015: 130–168). Viđaju se i degenerativne promene naročito na kičmenim pršljenovima koji ukazuju na težak fizički rad (Larsen 2015: 195), pored toga koštane bodlje petne kosti ukazuju na zamorno dugo hodanje (Dutour 1986).

Iz antropološkog materijala lokaliteta Subotica-Verušić A izdvojeni su ostaci 6 sarmatskih individua koji predstavljaju reprezentativne primerke te populacije. Rekonstruisani skelet prikazuje jednog zrelog (*Maturus*) muškarca sa višestrukim traumama (npr. posekotina na lobanji), koji upućuju na ratoboran život. Ostali predmeti prezentuju najčešće patološke promene: npr. degenerativne promene koji ukazuju na težak fizički rad, odnosno lezije koje potiču od infektivnih procesa.

Skelet muškarca sarmatskog porekla, starosti 35–45 godina sa nalazišta Subotica-Verušić A (grob 100, inv. br. ANT-101) – rekonstruisani skelet

Na nalazištu Subotica-Verušić A pod grobnim brojem 100 je iskopan skelet muškarca starog 35–45 godina (Slika 6A). Skoro celo groblje je loše očuvano, ali ovaj skelet je u prilično dobrom stanju pa se uočava više patoloških procesa. Najupadljivija promena se nalazi na lobanji: traumatska promena od oštrog predmeta (npr. mača) na levoj temenoj kosti (Slika 6B). Rana je u potpunosti izlečena. Uz to, na celom krovu lobanje se vidi remodelirana poroznost (tj. u procesu zalečenja) što ukazuje na mogućnost da je rana bila praćena zapaljenjem (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 23–24, Ortner 2003: 137–143). Uz traumatu lobanje nalaze se i zalečene promene od loma pet rebara na sternalnom okraju (Lovell 1997: 159–160) (Slika 6C). Na dugim kostima donjih ekstremiteta, na butnim kostima

i lišnjači nalaze se promene u vidu finih strijacija koje potiču od zapaljenja pokosnice, verovatno uzrokovane infekcijom (Ortner 2003: 206–215). Na više zglobnih mesta kod muškarca (oba lakta, ramena, kukovi, kičma) prisutne su blage promene u vidu rubne koštane izrasline degenerativnog porekla. Najteži oblik koštanih izraslina (spondilofita) se uočava na 4. i 5. lumbalnom pršljenu (Slika 6D). Uz to, na gornjem delu kičme diskus hernija i Šmorlovi čvorići su vidljivi, što ukazuje na težak fizički rad (Ortner 2003: 555–557, Larsen 2015: 195). Koštane bodlje (entezopatije) na obema petnim kostima potiču od preopterećenosti Ahilove tetive npr. od puno pešačenja (Slika 6E) (Dutour 1986).

Tragovi zapaljenskog procesa pokosnice na levoj butnoj kosti kod žene stare 23–25 godina (grob 83, inv. br. ANT-85)

Kod mlađe žene, starosti između 23–25 godina, na dugim kostima donjih ekstremiteta vidi se fina strijacija što ukazuje na zapaljenje pokosnice (periostitis) (Slika 7). Promene su verovatno uzrokovane infekcijom, mada ni drugi razlozi (npr. trauma, metabolički poremećaji) se ne mogu isključiti (Ortner 2003: 205–215). „Ljušćenje” na površini kostiju potiče od štetnog uticaja zemlje.

Utisnuća od upale moždanih ovojnica na unutrašnjem delu potiljačne kosti kod žene stare 20–22 godine (grob 71, inv. br. ANT-72)

Kod mlađe žene starosti 20–22 godine, na unutrašnjim površinama potiljačne kosti (Slika 8) i desne temene kosti vidi se lavirintska utisnuća, tzv. *Serpens endocrania symmetrica*. Prema saznanjima paleopatologije, ovaj tip promene verovatno potiče od upale moždanih ovojnica (meningitisa) kao sekvele tuberkuloze (Hershkovitz et al. 2002, Spekker 2018: 114–128).

Formacija novog koštanog tkiva od zapaljenja pokosnice na unutrašnjim površinama rebra kod žene stare 21–23 godine (grob 49, inv. br. ANT-49)

Kod mlađe žene stare 21–23 godine vide se nova porozna koštana tkiva na unutrašnjoj površini 7 rebra od zapaljenja pokosnice (periostitis) (Slika 9). Njihov nastanak može da se poveže sa zapaljenskim procesom u plućima koji se proširio na pleuru i na pokosnicu rebra. Uz to se javljaju i dalje promene: na unutrašnjoj strani lobanje abnormalna utisnuća krvnih sudova zbog upale moždanih ovojnica (meningitisa), na pršljenovima intenzivirana vaskularizacija, na zglobojnoj hrskavici između krsne kosti i karlične kosti tragovi zapaljenskog procesa (artritis). Na osnovu zajedničkog prisu-

stva ovih promena, najverovatnija dijagnoza je tuberkuloza pluća (Maczel 2003).

Zaceljena rana od oštrog predmeta na lobanji kod žene stare 55–65 godina (grob 40, inv. br. ANT-40)

Na lobanji žene starosti između 55–65 godina, na desnoj temenoj kosti odnosno na čenoj kosti vidi se zaceljena rana od oštrog predmeta (npr. mača) otprilike 8 cm dužine (Slika 10). Na temenoj kosti na zadnjem (dorzalnom) kraju povrede prisutna je poroza što ukazuje na infekciju rane. Promena boje duž rane pripisuje se postupku terapije, jer su ranu verovatno tretirali materijalom koji boji kost (Ortner 2003: 137–143).

Promene od artroze u kuku kod muškarca starosti između 50–60 godina (grob 72, inv. br. ANT-73)

Kod starijeg muškarca (50–60 godina) u oba kuka prisutne su rubne koštane izrasline veličine 4–5 mm (Slika 11). Promene su posledice degeneracije hrskavice (artroze) na zglobnim površinama (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 93–94, Ortner 2003: 548).

Seoba naroda – Avari

Avari su bili nomadski narod sa Eurazijskih stepa. Upravljali su velikim carstvom sa središtem u Karpatskom basenu između VI–VIII veka, ali se carstvo do IX veka raspalo na manje države (Szekeres & Ricz 1998: 65–80).

Nalazišta iz tog doba se javljaju veoma često u okolini Subotice i u skoro svakom nalazištu su otkriveni i ljudski ostaci. Nekoliko grobalja je delimično ili u potpunosti otkriveno (Stara Moravica-Koplalo, Bački Sokolac-Moravički put, Bačka Topola-Klanica, Horgoš-Budžak, Kanjiža Dom kulture, Martonoš) (Ricz 2011). Veliki deo antropološke zbirke Gradskog muzeja Subotica čine nalazi iz avarskog doba.

Arheološko nalazište Horgoš-Budžak se nalazi u južnom delu Horgoša na teritoriji majura Budžak. Tokom zaštitnog iskopavanja ukupno je iskopano 48 grobova između 1981–1986. godine. Tela su sahranjena u ispruženom položaju, sa licem okrenutim prema jugozapadu, u grobove orijentisane severozapad-jugoistok. U više slučajeva je primećeno da su grobovi imali drvenu konstrukciju. Groblje nije bilo predmet nikakvog sknavljenja. Među arheološkim nalazima uglavnom su nađeni prilozi koji su karakteristični za ženske ili dečije grobove, minduše i staklene kuglice. Na osnovu

nalaza, nalazište je iz VII–VIII veka, iz kasno-avarskog doba (Ric 1982, Ricz 2011: 11–12).

Otkrivene ljudske ostatke sa ovog nalazišta prvi put je proučavao Geza Cekuš (Cekuš 1991, Czékus 1995, 2007a, 2007b), kasnije je takođe urađena analiza patoloških promena. Ženske i muške lobanje su na osnovu prosečnih mera srednjedugačke i srednješiroke, niske, mezokranskog tipa, čelo je srednje široko. Jabučni luk je srednješirok, lice je visoko ili srednjevisoko, gornji deo lica je takođe srednjevisok. Muškaraci (168,7 cm) i žene (158,2 cm) su bili srednje visine (Czékus 2007a: 18–29).

Antropološke analize potvrđuju da je udeo dece izrazito velik. Među odraslima javlja se blaga dominacija muškaraca, većina odraslih je umrla pre 40-te godine, naročito žene.

Pošto je antropološki materijal u relativno dobro očuvanom stanju, vidljive su brojne patološke promene. Najčešće, u više od 60% ispitivanih skeleta vide se tragovi zapaljenja pokosnice (periostitis) na dugim kostima donjih ekstremiteta kao posledica infekcija, ali su česti i tragovi zapaljenja moždanih ovojnica (meningitis) na unutrašnjoj površini lobanja. U većini slučajeva je nemoguće odrediti uzrok, ali kod 8 osoba sumnja se na tuberkulozu u ranom stadijumu. Uz to se izrazito često javljaju i deficitarne bolesti. Kod dece, na primer, veoma često se javlja deficit C vitamina, odnosno skorbut: u starosnoj grupi 0–7 godina, 65% ispitivanih je bolovalo od toga. Često se javljaju i promene koje ukazuju na anemiju kod mladih i dece. U četiri slučaja se otkrivaju deformacije kostiju ekstremiteta koje ukazuju na nedostatak vitamina D. Visok procenat deficitarnih i infektivnih bolesti svedoči o lošem zdravstvenom stanju populacije (Stuart-Macadam 1992, Ribot & Roberts 1996, Lewis & Roberts 1997).

Način života ispitivane populacije je verovatno bio miran jer se traumatske promene ne viđaju u materijalu. Mali broj blažih degenerativnih promena na zglobovima ukazuje na to da većina individua nije obavljala težak fizički rad. Retke i blage entezopatije (koštane bodlje na mestima *mišićnih pripoja*) takođe to potkrepljuju.

Iz antropološkog materijala lokaliteta Horgoš-Budžak izabrani su ostaci 8 individua koji predstavljaju reprezentativne primerke ove populacije. Među ostacima, udeo dece je izrazito velik, pa su ovi nalazi naročito pogodni za prikazivanje dečijih bolesti, kao što su deficitarna (npr. skorbut, anemija) i infektivna (npr. meningitis) oboljenja. Pored ovih, renkonstruisani skelet prikazuje jedno dete starosti od 4–6 godina sa lezijama uzrokovanim od skorbuta i upale plućne maramice.

Skelet deteta starosti 4–6 godina sa nalazišta Horgoš-Budžak (grob 28, inv. br. ANT-150) – renkonstruisani skelet

Na nalazištu Horgoš-Budžak je iskopan dečiji skelet pod grobnim brojem 28. Ovaj skelet nije kompletan (jer prilikom iskopavanja nisu izvađene sve kosti, npr. kosti kičme), ali su nađene kosti u relativno dobrom stanju (Slika 12A). Starost na osnovu zuba je otprilike 5 godina, to potkrepljuje i procena starosti na osnovu dugih kostiju udova (4–6 godina). Ostaci svedoče o tome da je dete živelo u jako lošim životnim uslovima: na sekutićima postoje linijski nedostaci gleđi (linearna hipoplazija gleđi), što ukazuje na tri perioda gladovanja (Lewis & Roberts 1997: 581). Uz ovo se vide tragovi okoštalih krvarenja na spoljnoj površini lobanje (na pripojima mišića za žvakanje, na mandibuli i gornjem nepcu (Slika 12B i 12C), odnosno na dugim kostima udova (leva lakatna kost, obe butne kosti i golenjače), koji su verovatno posledice skorbuta (Lovász et al. 2013). Smrt deteta je verovatno nastupila zbog infekcije na šta ukazuju formacije novog koštanog tkiva na dva rebra sa desne strane (periostitis) (Slika 12D). Promene su verovatno nastale od širenja infekcije sa pluća na plućnu maramicu, pa i na pokosnicu rebara (Matos & Santos 2006).

Trag zapaljenskog procesa pokosnice na levoj golenjači kod muškarca starog 40–50 godina (grob 30, inv. br. ANT-152)

Na obe golenjače muškarca starog 40–50 godina vide se strijacije od zapaljenja pokosnice (periostitis) (Slika 13). Slične promene se javljaju i na levoj butnoj kosti i na levoj lisnjači. Tragovi verovatno potiču od infekcije, ali se uzročnik ne može odrediti na osnovu promena (Ortner 2003: 206–215).

Trag zapaljenskog procesa pokosnice na rebrima žene stare 50–60 godina (grob 34, inv. br. ANT-156)

Kod žene starosti 50–60 godina vide se bele, fino porozne nove koštane formacije na unutrašnjem delu 4 desna rebra, karakteristično celom dužinom (Slika 14). Slične promene se vide i na dva leva rebra na sternalnom okrajk. Promene potiču od zapaljenskog procesa pokosnice (periostitis) koji je posledica direktnog širenja patološkog procesa sa pluća na plućnu maramicu, pa na pokosnicu rebara. Uz ove promene, prisutne su brazde (strijacije) i nova koštana tkiva na butnim kostima koja potiču od periostitisa. Na osnovu ovih promena, najverovatnija dijagnoza je tuberkuloza (Matos & Santos 2006).

Tragovi upale moždanih ovojnica na unutrašnjoj strani lobanje kod deteta starog 2–4 godine (grob 38, inv. br. ANT-160)

U slučaju deteta od 2–4 godine starosti, prisutna su labirintna utisnuća (tzv. *Serpens endocrania symmetrica*) na čeonj i na temenoj kosti sa unutrašnje površine (Slika 15). Po literaturi paleopatologije, takva promena je verovatno nastala od upale moždanih ovojnica (meningitisa) kao posledica tuberkuloze (Hershkovitz et al. 2002, Spekker 2018: 114–128). Blaga poroza (porotična hiperostoza) leve parijetalne kosti ukazuje na istovremenu malokrvnost (Stuart-Macadam 1992).

Promene uzrokovane teškom anemijom na spoljašnjoj površini lobanje deteta starog 4–6 godina (grob 29, inv. br. ANT-151)

Kod deteta starosti 4–6 godina vide se vrlo teške promene na čeonj, temenoj i potiljačnoj kosti gde se sunderasta masa kostiju mestimično ekstremno uvećala probijajući spoljašnje kompaktno koštano tkivo (najteža forma porotične hiperostoze) (Slika 16). Poroza sličnog porekla se vidi na gornjem delu leve očne duplje u blažoj formi. Zbog ovih promena, ove kosti su deblje nego kod dece slične starosti. Ovi simptomi potiču od povećanja (hipertrofija) crvene koštane srži u sunderastom sloju lobanje, verovatno usled teške anemije (Stuart-Macadam 1992).

Kalcifikacija ligamenta na grudnim pršljenovima verovatno uzrokovana šećernom bolešću kod muškarca starog 30–40 godina (grob 37, inv. br. ANT-159)

Kod muškarca starog 30–40 godina, od 8. do 10. grudnog pršljena sa prednje desne strane kalcifikovana je ligamentna traka, dok je međupršljensko rastojanje očuvano (Slika 17). Ovakve promene izaziva DISH (difuzna idiopatska skeletalna hiperostoza), koja potiče od metaboličkog poremećaja, verovatno od šećerne bolesti (Ortner 2003: 558–559).

Tragovi krvarenja na kostima zbog skorbuta kod deteta starog 1,5–2 godine (grob 39, inv. br. ANT-161)

Na spoljnoj površini lobanje deteta od 1,5–2 godine starosti, na pripojima mastikatornih mišića (mišići za žvakanje) vide se porozne formacije novog koštanog tkiva, koje na temenoj kosti postižu ekstremne debljine (Slika 18A i 18B). Na središnjem delu (dijafiza) kostiju donjih i gornjih udova takođe se uočavaju fine porozne promene (Slika 18C). Promene na kostima verovatno potiču od skorbuta: zbog nedostatka vitamina C zidovi krv-

nih sudova su oslabili i tako su nastali hematomi ispod pokosnice koji su, pretvarajući se u fino porotično koštano tkivo, ostavili tragove na površini kostiju. Na unutrašnjoj površini lobanje takođe se vidi novo koštano tkivo i abnormalna utisnuća krvnih sudova koja sa jedne strane mogu da potiču od podliva krvi (hematom) od skorbuta, sa druge strane ne može da se isključi ni upala moždanih ovojnica (meningitis) (Lovász et al. 2013).

Promene na kičmi usled spondiloze kod muškarca starog 45–55 godina (grob 26, inv. br. ANT-148)

Kod muškarca starog 45–55 godina na telu vratnih pršljenova vidi se poroza i rubne koštane izrasline. Na slabinskom delu kičme, na rubovima tela pršljena vide se koštani produžeci (spondilofiti) (Slika 19). Obe promene potiču od istrošenosti međupršljenske hrskavice (diska) (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 96–97, Ortner 2003: 555–557).

Srednji vek

Subotica i njena okolina je od XI–XIII veka potpadala pod vlast dinastije Arpadovića, Kraljevine Ugarske. U okolini Subotice su na mnogim arheološkim nalazištima pronađeni antropološki nalazi iz doba Arpadovića. U više slučajeva su ta groblja arheološki iskopana (Subotica-Verušić A i B, Hajdukovo-salaš Andraša Varge, Nosa-Hinga, Subotica-Centar, Tavankut-Sveta Ana, Bačka Topola-Pustatemplom, Tavankut-Kaponja) ali su mahom iskopavanja bila vezana samo za jedan deo groblja (Szekeres i Ricz 1998: 109–123).

Tokom iskopavanja lokaliteta Subotica-Verušić A dokumentovano je i 53 groba iz srednjeg veka (Szekeres & Szekeres 1996: 5). Srednjovekovno groblje sa ovog nalazišta je u potpunosti iskopano. Mrtve su sahranjivali verovatno polažući ih u drveni sanduk, u opruženom položaju tela, ispod glave su stavljali jastuk, orijentacija groba je jugozapadzapad-severoistok-istok. Pljačke karakteristične za sarmatske grobove, ovde nisu izvršene. U trećini grobova pronađeni su prilozi, predmeti za svakodnevnu upotrebu, između ostalog karike, nakit (ukrasne kragne, narukvice, prstenje) i noževi. Pronađene su dve kovanice koje su verovatno kovali mađarski kraljevi (Andraš I i Laslo I). Na osnovu arheoloških karakteristika može se ustanoviti da je to groblje običnih ljudi iz XI veka, bez pripadajuće crkve (Szekeres & Szekeres 1996: 63–65).

Osnovne antropološke karakteristike groblja je proučavao Geza Cekuš (Czékus 2007c), a od tada je takođe urađena analiza patoloških promena. Na osnovu proseka mera, kako muškarci tako i žene imaju srednjedugački i srednješiroki neurokranijum mezokranog tipa, dok je faciokranijum srednješirok i srednjevisok. Na osnovu prosečnih vrednosti, visina muškaraca (163,8 cm) i žena (157,7 cm) je srednja (Czékus 2007c: 53–64).

Skeleti iz groblja su uglavnom bili u srednje očuvanom stanju. U ispitivanom antropološkom materijalu pretežno se nalaze odrasli, procenat dece i mlađih osoba ne dostiže ni 25%. Među odraslima se uočava blaga dominancija muškog pola, većinom preminulih u zreлом dobu (između 40–60 godina). Među ženama u većini su stare osobe (starije od 60 godina).

Analizom patoloških promena vide se tragovi zapaljenskih procesa moždanica (meningitis) i pokosnica na kostima (periostitis), što ukazuje na relativno loše opšte zdravstveno stanje tadašnjeg stanovništva, sa čestim infektivnim oboljenjima. Iz karaktera nalaza, u mnogim slučajevima je moguće pretpostaviti da je uzrok bolesti najverovatnije bila tuberkuloza. Najčešće se viđaju tragovi ranog stadijuma pa su oboleli umrli pre nego što je došlo do težih, karakterističnijih koštanih promena (Maczel 2003). U dva slučaja se vidi uznapredovali stadijum: kod jednog muškarca su nađeni višestruki tuberkulozni granulomi na različitim kostima, a kod jedne žene se vidi destrukcija karličnih kosti, kao posledica hladnog apscesa (nakupljanja gnoja) (Lovász 2017).

U ispitivanom materijalu se uočavaju prelomi, najverovatnije kao posledice nezgoda, ali kod dve osobe se vidi uticaj osteoporoze (Ortner 2003: 143–149). Tragovi nasilja se primećuju na lobanji jedne žene: na svodu lobanje nedostaje koštani deo, kao posledica udarca sečivom mača. Na osnovu karakteristika uočenih povreda, pretpostavlja se da je način života bio prilično miran (Larsen 2015: 116–117).

Među ispitivanima u velikoj meri se viđaju degenerativni procesi kičme i većih zglobova (ramena, lakat, karlica) što ukazuje na to da je težak fizički rad bio uobičajen (Larsen 2015: 195). Njihov način života je uključivao puno pešačenja pa se kod mnogih na petnoj kosti nalaze izraštaji u obliku trna (enthesopathia) od preopterećenosti Ahilove tetive (Dutour 1986).

Vrlo često se javlja jedna razvojna anomalija – sakralizacija, tj. pretvaranje petog lumbalnog pršljena u krsni pršljen. U nekim slučajevima to je samo promena oblika, u drugim je kompletna transformacija i srastanje sa krsnom kosti. Nagomilavanje razvojne anomalije unutar jedne populacije ukazuje na endogamiju, tj. da su se jedinke populacije uzimale međusobno unutar svoje zajednice (Merbs 2004).

Iz srednjovekovnog antropološkog materijala lokaliteta Subotica-Verušić A izabrani su ostaci 9 individua kao reprezentativni primerci te populacije. Rekonstruisani skelet prezentuje mladu (Adultus) ženu sa lezijama uzrokovanim od tuberkuloze uznapredovanog stadijuma. Ostali predmeti prikazuju način života, to jest lezije, koje ukazuju na težak fizički rad i razvojne anomalije, koje ukazuju na endogamiju. Posebni ostaci sa tragovima zapaljenskih procesa prezentuju loše opšte zdravstveno stanje populacije.

Skelet žene starosti 23–25 godina iz srednjeg veka sa nalazišta Subotica-Verušić A (grob 5, ANT-9)

Na skeletu mlađe žene starosti 23–25 godina, koji je u dobro očuvanom stanju (Slika 20A), zapažaju se brojne patološke promene od kojih su najteže nastale od tuberkuloze. Sa unutrašnje strane obe karlične kosti vide se izražene formacije novog koštanog tkiva i razaranje kostiju koje potiče od hladnog apcesa (odnosno nakupljanja gnoja) iz mekih tkiva (Slika 20B). Zapaljenski proces je zahvatio i površine zglobova između karlične i krsne kosti (Slika 20C) (Ortner 2003: 232–235). Utisnuća u obliku lavirinta sa unutrašnje strane lobanje potiču od tuberkuloznog zapaljenja moždanih ovojnica (meningitisa) (Slika 20D) (Hershkovitz et al. 2002, Spekker 2018: 114–128). Formacija novog koštanog tkiva na jednom rebu i intenzivna vaskularizacija na pršljenovima verovatno isto potiče od te infekcije. Uz ove promene se javlja i zapaljenje pokosnice (periostitis) dugih kostiju udova (Maczel 2003). Poroza gornje ploče očne duplje (cribra orbitalia) ukazuje na malokrvnost koja je mogla da potiče od infekcije (Stuart-Macadam 1992). Kod ove žene se javlja i više razvojnih anomalija: umesto 5 ima 6 lumbalnih pršljenova, jer 1. sakralni pršljen se pretvorio u lumbalni pršljen (Barnes 2012: 68–69). Kako je transformacija asimetrična, došlo je do iskrivljenja kičme. Na zadnjoj površini krsne kosti se vidi delimični rascep koji zahvata dva donja pršljena (Barnes 2012: 79). Blaga anomalija se uočava i na grudnoj kosti: donji segment tela se asimetrično spojio sa gornjim u toku okoštavanja (Barnes 2012: 110–116).

Koštane bodlje na petnoj kosti na pripoju Ahilove tetive i na čašici na mestu pripoja butnih mišića nastale zbog preforsiranosti kod muškarca starog 50–60 godina (grob 48, ANT-48)

Kod muškarca starog 50–60 godina, na pripoju Ahilove tetive na petnoj kosti su nastale trnaste koštane izrasline (entezopatija). Slične promene su vidljive i na čašicama kod pripoja butnih mišića (Slika 21). Ovakve promene

ne obično izaziva preopterećenost mišića nogu i butnih mišića koji su obično vezani za život sa velikom mobilnošću (npr. puno pešačenja, trčanje) (Dutour 1986).

Promene u levom ramenom zglobu usled degeneracije hrskavice kod muškarca starog 60–70 godina (grob 118, ANT-118)

Kod muškarca starog 60–70 godina u oba zgloba ramena, na zglobnoj površini lopatica, vide se površna razaranja (destrukcije) zglobne površine i značajna rubna koštana izraslina (Slika 22). Promene su nastale kao posledica istrošenosti (degeneracije) hrskavice koja pokriva zglobne površine (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 93–95, Ortner 2003: 548).

Promene u vidu spondiloze i diskus hernije na donjem delu kičme kod muškarca starog 50–60 godina (grob 66, ANT-67)

Kod muškarca starog 50–60 godina na slabinskim i donjim grudnim pršljenovima se vide rubne koštane izrasline. Kod donjih grudnih pršljenova ove promene su povezane i sa razaranjem gornje i donje površine tela pršljena (Slika 23A). Promene potiču od istrošenosti (degeneracije) intervertebralnih diskova. Uz to, na telu četvrtog slabinskog pršljena postoji duboki usek koji se prostire do kičmenog kanala (Slika 23B). Ovaj usek potiče od diskus hernije: unutrašnja mekša pulpa međupršljenske hrskavice (diska) je probila fibrozni spoljašnji deo do kičmenog kanala – pritiskajući korene živaca i izazivajući jake bolove (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 96–97, Ortner 2003: 549, 555–558).

Višestruki prelomi usled osteoporoze na desnoj ključnoj kosti i dva lumbalna pršljena kod muškarca starog 60–70 godina (grob 118, ANT-118)

Muškarac star 60–70 godina bolovao je od osteoporoze koja je prouzrokovala teške promene na dva slabinska pršljena. Zbog slabosti koštane strukture, tela pršljenova su se urušila (Slika 24A). Uz to, primećuje se zalečeni prelom desne ključne kosti sa dislokacijom koji može takođe da bude povezan sa osteoporozom (Slika 24B) (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 314–316, Ortner 2003: 410–415).

Zalečeni prelom desne žbice žene stare 50–60 godina (grob 65, ANT-66)

Na žbici žene stare 50–60 godina, na donjem okrajku vidi se zalečeni prelom (Slika 25). Trauma je zalečena bez dislokacije tako da je verovatno tako fiksiran slomljeni ud (Lovell 1997: 161).

Tragovi upale moždanih ovojnica na unutrašnjoj površini čeone kosti žene stare 21–23 godine (grob 28, ANT-29)

Kod mlade žene stare 21–23 godine vide se abnormalna utisnuća krvnih sudova na unutrašnjoj površini čeone kosti usled upale moždanih ovojnica (meningitisa) (Slika 26). Tragovi zapaljenja potiču od neke infekcije, ali uzročnik na osnovu nalaza ne može da se otkrije. Uz to se primećuje poroza gornje ploče očne duplje iza koje stoji anemija (verovatno usled infekcije) (Stuart-Macadam 1992, Lewis 2004).

Tragovi uznapredovale tuberkuloze na rebrima, pršljenovima, karličnoj kosti i udovima muškarca starog 30–40 godina (grob 3, ANT-7)

Kod muškarca starog 30–40 godina se javljaju brojne promene na kostima koje potiču od koštano-zglobnog oblika tuberkuloze. Najkarakterističnije promene su u vidu resorpcija na rebrima, pršljenovima, u zglobu levog lakta, koje su posledice tbc guma u kostima (Slika 27). Na levoj lakatnoj kosti vidi se zadebljanje koje potiče verovatno isto od tuberkuloznog zapaljenja koštane srži (Slika 27D). Uz sve to, zapaljenski proces se proširio i na plućnu maramicu ostavljajući nove koštane formacije na unutrašnjoj strani rebara. Na levoj karličnoj kosti isto se vidi promena u vidu izražene formacije novog koštanog tkiva na prednjoj i zadnjoj strani krila bedrene kosti. Na levoj butnoj kosti vidljivi su tragovi zapaljenja pokosnice (periostitis) u procesu zalečenja (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 118–140, Ortner 2003: 227–262, Lovász 2017).

Rascep na krsnoj kosti muškarca starog 25–30 godina (grob 27, ANT-28)

Kod mlađeg muškarca starog 25–30 godina, na zadnjoj površini krsne kosti uočava se usek usled nespajanja pršljenskog luka tokom embrionalnog razvoja (Slika 28). Ova pojava je razvojna anomalija i predstavlja blažu formu rascepa kičmenog stuba (Barnes 2012: 73, 76–80).

Razvojni defekt na petom lumbalnom pršljenu (sakralizacija) i promene od artroze na donjim međupršljenskim zglobovima četvrtog lumbalnog pršljena kod žene stare 60–70 godina (grob 92, ANT-93)

Kod žene stare 60–70 godina prošireni su poprečni nastavci na petom slabinskom pršljenu tako da je pršljen postao sličan prvom segmentu krsne kosti (Slika 29A). Promena je protekla asimetrično jer je levi nastavak naglašenije proširen. Ovaj nastavak se tokom pokreta trljao o krsnu kost zbog čega je tu nastao lažni zglob (zbog asimetrije na desnoj strani nema pome-

nute promene). Vezano za anomaliju, došlo je do istrošenosti (degeneracije) hrskavice na površinama međupršljenskih zglobova između 4. i 5. slabinskog pršljena (Slika 29B). Na obe površine su se hrskavice toliko istrošile da su koštane površine postale sjajno izglačane (Barnes 2012: 65–68).

ZAKLJUČAK

Fizička antropologija, kao interdisciplinarna nauka koja ima svojstva biologije i arheologije, prilično retko se pojavljuje u stalnim postavkama. Iako su izložene, ljudske kosti su najčešće postavljene u rekonstrukcijama grobova, gde je naglasak na načinu sahranjivanja i priložima. Informacije o drevnim ljudskim populacijama su interpretirane samo kroz arheološke nalaze, a ne kroz biološka svojstva članova populacije.

Nova prirodjačka stalna postavka subotičkog Gradskog muzeja ima za cilj da sveobuhvatno prikaže prirodno blago severne Bačke. Tu definitivno spadaju i ljudi, s jedne strane kao deo prirode, s druge strane kao faktor koji utiče na njeno formiranje. Zbog ovih činjenica, za prirodjačku stalnu postavku izrađena je tematska celina koja prikazuje i ljude iz različitih arheoloških perioda sa biološko-antropološkog aspekta. Na sreću, selidbom muzeja u sadašnju zgradu, i uređivanjem tavana, Prirodjačko odeljenje sada već ima dovoljno prostora za takve neuobičajene tematike.

U toku pripreme izložbe, s jedne strane akcenat je bio na personalizaciji skeleta, u cilju prikazivanja fizičkog izgleda nekadašnjih ljudi. Zbog toga su izabrani kosturi oba pola i iz više starosnih grupa radi predstavljanja rekonstruisanih skeleta. Važno je istaći da se na kostima ovih skeleta mogu uočiti takve promene pomoću kojih je moguće rekonstruisati njihov život, tj. njihovu priču. Cilj ovakvog prikaza je da posetioци posmatraju kosture kao osobe, a ne kao predmete. S druge strane, ova izložba nudi prikaz ljudskih populacija iz prošlosti regiona, koje su svojim načinom života uticale na razvoj sadašnjeg predela. Zbog ograničenog prostora predstavljen je antropološki materijal iz četiri arheološka perioda. Izložene kosti su izabrane u cilju da prikažu način života (npr. miran ili sa čestim sukobima, sa teškim fizičkim radom, sa puno pešačenja, itd.) i zdravstveno stanje populacija (npr. infekcije, deficitarne bolesti, itd.) kroz patološke promene.

Još u toku pripreme stalne postavke omogućene su pojedinim grupama probne posete. Ako se rezimiraju ove posete, može se doneti više zaključaka. Što se tiče odnosa prema antropološkom delu, iskustvo pokazuje da su se posetioци najčešće pozitivno odnosili prema činjenici da posmatraju

kosti mrtvih ljudi. Naročito su deca bila veoma zainteresovana za antropološki deo. Posebnu pažnju im je privukao rekonstruisani skelet deteta jer im je teško da shvate da su ranije deca mnogo češće umirala. Iz tog razloga se prilikom stručnih vođenja vodi računa da se obavezno da objašnjenje za ovakve događaje, recimo da u prošlosti nije bilo adekvatnih lekova za mnoge bolesti u odnosu na današnjicu. Iako se desi da se pojedina deca uplaše od skeleta, sa dobro usmerenim pitanjima i objašnjenjima lako prevazilaze strah. Potpuno negativan pristup prema antropološkom delu izložbe se video samo kod nekoliko odraslih posetilaca, međutim kod njih se nije mogla prevazići odbojnost prema eksponatima.

Osim odnosa prema temi izložbe, postoje i nedoumice kod posetioca. Jedna od takvih je da ljudi ne prepoznaju izložene kosti. Zbog toga su natpisi sa jedne strane dopunjeni slikama skeleta, gde su označene kosti o kojima je reč. S druge strane, aplikacija na „touchscreen“-u (gde su detaljnije informacije o eksponatima) je takođe dopunjena tim slikama. Za anatomske slike korišćen je Biodigital program (BioDigital 2018), s kojim se trodimenzionalno može posmatrati skeletni sistem (između ostalih sistema).

Što se tiče budućnosti izložbe, postoji više planova. Najvažniji zadatak je da se izrade pedagoški programi o različitim temama vezanim za tematske celine stalne postavke. Za dioramu *Kraj ledenog doba* već je izrađen pedagoški program (Lovász & Mihálovity 2018), a prema osmišljenoj formi će se obraditi i ostale tematike. Planirane teme vezane za antropološki deo su sledeće: *Upoznajmo naše kosti* – za uzrast dece u osnovnoj školi u cilju upoznavanja funkcije i delova skeletnog sistema; *Budi istorijski forenzičar* – za đake srednje škole u cilju upoznavanja metode antropologije (određivanje pola, pretpostavljenja starosti i patološke promene kroz analizu jednog skeleta). Muzejska nastava će biti potpuno interaktivna koristeći savremenu tehničku opremu (npr. tablete sa raznim aplikacijama). Uz sve te programe biće pripremljena i pedagoška sveska sa osnovnim informacijama i zadacima vezanim za njih.

Nova prirodnjačka stalna postavka otvorena je 16. maja 2019. godine. Svi posetioci će imati priliku da uživaju u novoj postavci Prirodnjačkog odeljenja kao i u ostalim programima koje nudi subotički Gradski muzej.

LITERATURA

Acsádi, Gy., Nemeskéri, J. (1970). *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest: Akadémiai kiadó.

Aufderheide, A.C., Rodríguez-Martín, C. (1998). *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Barnes, E. (2012). *Atlas of developmental field anomalies of the human skeleton: a paleopathology perspective*. Hoboken: John Wiley & Sons.

Башић Палковић, Н. (2008). 60 година изложбене делатности Градског музеја. In: Ricz, P. (Ed): *Iubilaem. 60 година оснивања и делатности Градског музеја Суботица*. Суботица: Градски музеј, 15–18.

Bereczki, Zs., Marcsik, A. (2005). Trephined skulls from ancient populations in Hungary. *Acta Medica Lituanica*, 12, 65–69.

BioDigital. *The BioDigital Human Platform*. (Version 4.0). (2018). New York: BioDigital Inc. <https://www.biodigital.com/>

Brothwell, K.A. (1981). *Digging up bones*. Ithaca: Cornell University Press.

Cekuš, G. (1991). *Antropološko proučavanje tri avarske nekropole u severnoj Bačkoj*. (Doktorska disertacija). Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet.

Czékus, G. (1995). A horgosi „Budzsák” avar kori temető embertani leírása. In: Kiss-Iván, A., Nagygyörgy, Z., Táborosi, I. (Eds), *Beszélő múltunk – Horgos monográfiája*. Horgos: Római Katolikus Plébániahivatal, Újvidék: Agapé, 247–251.

Czékus, G. (1997). Anthropological presentation of skeletons from the Verušić-NA Vojvodina, (Yugoslavia) cemetery from the Sarmatian age – 4th–5th century. *Acta Biologica Szegediensis*, 42, 17–24.

Czékus, G. (2007a). A Horgos-Budzsák avarkori lelőhely embertani feldolgozása. *Ex Pannonia*, 11, 17–30.

Czékus, G. (2007b). A kariesz gyakorisága a Horgos-Budzsák-i avar kori népességben. *Folia Anthropologica*, 6, 61–64.

Czékus, G. (2007c). Embertani vizsgálatok Verušić-A (Vojvodina, Szerbia) XI. századi temetkezéseinek csontvámaradványain. *Folia Anthropologica*, 5, 51–66.

Dubajić, M. (1972). Reč izdavača. In: *Vodič kroz muzej*. Subotica: Gradski muzej, 7–8.

Dutour, O. (1986). Entesopathies (lesions of muscular insertions) as indicators of the activities of neolithic Saharan populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 71, 221–224.

Endes, P. (1983). *Pathologia*. Budapest: Medicina Könyvkiadó.

Éry, K., Kralovánszky, A., Nemeskéri, J. (1963). Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. *Anthropologiai Közlemények*, 7, 41–90.

Farkas, Gy. (1973). Rézkori (bodrogkeresztúri) antropológiai leletek Nosza-Gyöngypart (Jugoszlávia) lelőhelyről. (Copper Age anthropological finds of Bodrogkeresztúr, from findspot Nosza-Gyöngypart, Yugoslavia.). *Anthropologiai Közlemények*, 17, 29–39.

Hershkovitz, I., Greenwald, C.M., Latimer, B., Jellema, L.M., Wish-Baratz, S., Eshed, V., Dutour, O., Rothschild, B.M. (2002). *Serpens Endocrania Symmetrica (SES): A new term and a possible clue for identifying intrathoracic disease in skeletal populations*. *American Journal of Physical Anthropology*, 118, 201–216.

Horváth, K. (1999). Változó táj. *Lacertina füzetek*, 7. Budapest: Magyar Természettudományi Múzeum.

Hulló, I., Bašić Palković, N. (2008). Stalne postavke Gradskog muzeja Subotica. *Museion*, 7, 7–9.

Istvánovits, E., Kulcsár, V. (2018). „...Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” Egy elfelejtett nép, a szarmaták. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum, Szeged: Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék.

Кумовић, М.М. (2001). *Музеју у Војводини (1847–1997). Културна политика и развој*. Нови Сад: Панпапир.

Larsen, C.S. (2015). *Bioarchaeology: Interpreting Behavior from the Human Skeleton*. (2nd Edition). Cambridge: Cambridge University Press.

Lewis, M.E. (2004). Endocranial lesions in non-adult skeletons: understanding their aetiology. *International Journal of Osteoarchaeology*, 14, 82–97.

Lewis, M., Roberts, Ch. (1997). Growing Pains: the Interpretation of Stress Indicators. *International Journal of Osteoarchaeology*, 7, 581–586.

Loth, S.R., Isçan, M.Y. (1989). Morphological assesment of age in the adult: The thoracic region. In: Isçan, M.Y. (Ed), *Age Markers In the Human Skeleton*. Springfield: Ch.C. Thomas, 105–135.

Lovász, G., Schultz, M., Gödde, J., Bereczki, Zs., Pálfi, Gy., Marcsik, A., Molnár, E. (2013). Skeletal manifestations of infantile scurvy in a late medieval anthropological series from Hungary. *Anthropological Science*, 121, 173–185.

Lovász, G. (2017). Multifokális csont-ízületi tuberkulózis egy Árpád-kori embertani szériában [Multifokalna osteoartikularna tuberkuloza u jednoj antropološkoj seriji iz vremena Arpadovića]. *Museion*, 15, 141–164.

Lovász, G., Mihájlovity, A. (2018). Jégkorszaki óriások. A Szabadkai Városi Múzeum természettudományi tárlatához kapcsolódó kísérleti múzeumpedagógiai foglalkozás [Džinovi ledenog doba. Eksperimentalna muzejsko-pedagoška radionica vezana za Prirodnjačku izložbu Gradskog muzeja Subotica]. *Museion*, 16, 147–160.

Lovell, N.C. (1997). Trauma Analysis in Paleopathology. *Yearbook of Physical Anthropology*, 40, 139–170

Maczel, M. (2003). „On the traces of tuberculosis”. *Diagnostic criteria of tuberculous affection of the human skeleton and their application in Hungarian and French anthropological series*. (Ph.D. dissertacija). Marseille: UMR 6578 CNRS-University of La Méditerranée, Szeged: University of Szeged, Department of Anthropology.

Matos, V., Santos, A.L. (2006). On the trail of pulmonary tuberculosis based on rib lesions: results from the Human Identified Skeletal Collection from the Museu Bocage (Lisbon, Portugal). *American Journal of Physical Anthropology*, 130, 190–200.

Merbs, C. (2004). Sagittal clefting of the body and other vertebral developmental errors in Canadian Inuit skeletons. *American Journal of Physical Anthropology*, 123, 236–249.

Mikuška, M. (1979). Trideset godina Gradskog muzeja u Subotici. *Spona*, 19–20, 89–94.

Nicklisch, N., Dresely, V., Orschiedt, J., Ramsthaler, F., Schlenker, B., Ganslmeier, R., Friederich, S., Meller, H., Alt, K.W. (2018). A possible case of symbolic trepanation in Neolithic Central Germany. *International Journal of Osteoarchaeology*, 28, 216–226.

Ninkov Kovačev, O. (2004). Istorijat umetničkog odeljenja Gradskog muzeja u Subotici. *Museion*, 4, 207–270.

Ortner, D.J. (2003). *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. (2nd Edition). San Diego: Academic Press.

Prčić Vujnović, G., Aladžić, V., Grlica, M. (2004). *Gradotvorci I – Subotički stambeni*

objekti od baroka do moderne. Subotica: Gradski muzej.

Ribot, I., Roberts, Ch. (1996). A Study of Non-specific Stress Indicators and Skeletal Growth in Two Mediaeval Subadult Populations. *Journal of Archaeological Science*, 23, 67–79.

Ric, P. (1982). Horgoš-Budžak – avarska nekropola. *Arheološki pregled*, 23, 117–119.

Ric, P. (2008). Vodič kroz arheološki deo stalne postavke Gradskog muzeja. *Museion*, 7, 33–76.

Ricz, P. (2011). Avar temetkezési szokások Észak-Bácskában [Начин и обичај сахрањивања Авара у северној Бачкој]. *Museion*, 10, 7–35.

Schour, I., Massler, M. (1941). Development of Human dentition. *The Journal of the American Dental Association*, 28, 1153–1160.

Spekker, O. (2018). Evaluation of endocranial bony changes in relation to tuberculosis in the Robert J. Terry Anatomical Skeletal Collection (Washington, DC, USA). (PhD disertacija). Szeged: Doctoral School of Biology, Department of Biological Anthropology, Faculty of Science and Informatics, University of Szeged.

Steinbock, R.T. (1976). *Paleopathological Diagnosis and Interpretation*. Springfield: Charles C. Thomas Publisher.

Stloukal, M., Hanáková, H., (1978). Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo*, 29, 228–249.

Stuart-Macadam, P. (1992). Porotic hyperostosis: A new perspective. *American Journal of Physical Anthropology*, 87, 39–47.

Шулман, М. (1952а). Приказ Суботичког музеја и његове делатности. *Рад Војвођанских музеја*, 1, 205–208.

Шулман, М. (1952b). Гробови из бакарног доба у Суботици. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 3, 157–164.

Шулман, М. (1954). Гробље бакарног доба у близини Суботице. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 6, 70–87.

Секереш, А. (1998). Сарматска некропола Суботица-Верушић. *Рад музеја војводине*, 40, 107–147.

Szekeres, L. (1971). *Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében*. *Gradja za monografiju Sente br. 18*. Novi Sad: Rotoprint Univerziteta u Novom Sadu, Senta: Štamparija Udarnik.

Szekeres, L. (1972). Arheološka izložba. In: *Vodič kroz muzej*. Subotica: Gradski muzej, 23–43.

Szekeres, L. (1981). *Amit az idő eltemetett. Kis vajdasági régészet*. Újvidék: Fórum.

Szekeres, L., Szekeres, Á. (1996). *Szarmata és XI. századi temetők Verusicon (Subotica-Azotara)*. Szabadka.

Szekeres, L., Ricz, P. (1998). *Szabadka és környéke a régmúltban. Régészeti olvasókönyv*. Szabadka: Grafoprodukt.

Ubelaker, D.H. (1984). *Human Skeletal Remains. Excavation, analysis, interpretation*. Washington: Taraxacum.

Vlček, E. (1974). Anwendung von Zwei Methoden der forensischen Medizin zur Alterbestimmung in der Paläoanthropologie. *Anthropologiai Közlemények*, 18, 199–209.

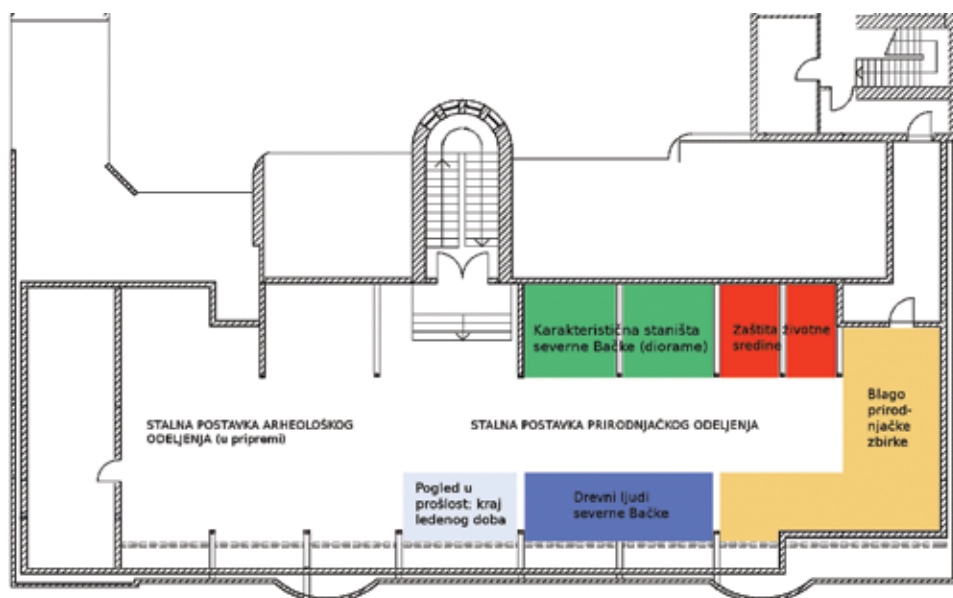
Зрнић, Д. (2008). Приказ сталне поставке природњачког одељења Градског музеја Суботица. *Museion*, 7, 15–31.

Lovász Gabriella

ÉSZAK-BÁCSKA HAJDANI NÉPESSÉGE
A Szabadkai Városi Múzeum természettudományi állandó kiállításának
antropológiai részlege

Összefoglaló

A Szabadkai Városi Múzeum 2008-ban költözött jelenlegi épületébe, Dömötör Miksa bérpalotájába. 2013-ban került kialakításra az épület padlás-tere, hogy helyet biztosítson a Természettudományi- és a Régészeti Osztály állandó tárlatainak. A közelmúltban megnyitott *A természet és az ember* című természettudományi állandó kiállítás részét képezi egy antropológiai egység is *Észak-Bácska hajdani népeisége* címmel, melyben bemutatjuk, milyen egykor élt népeiségek hatottak a mai táj kialakulására Észak-Bácskában. A tanulmány az ebben a részlegben kiállított antropológiai leletanyagot ismerteti a paleopatológiai vizsgálatok eredményein keresztül. A tárlat 3 lelőhelyről származó embertani leleteket mutat be, melyek 4 régészeti korszak (Őskor: Nosza-Gyöngypart, Római-kor: Szabadka-Verusics A, népvándorlaskor: Horgos-Budzsák, középkor: Szabadka-Verusics A) népeiségeit reprezentálják. Az egyes korszakokat bemutató egységek egy-egy teljes csontvázat tartalmaztak, mellettük pedig a leggyakoribb, illetve a legnagyobb érdeklődésre számot tartó patológiás eseteket állítottuk ki. A teljes vázakkal egy idős (*Senilis*) és egy fiatal felnőtt (*Adultus*) nő, egy érett (*Maturus*) korú férfi és egy kisgyermek (*Infantia I.*) maradványait mutattuk be, szemléltetve a nem és az életkor okozta különbségeket. A különböző korszakok népeiségeinek életmódját és egészségi állapotát szemléltettük a patológiás esetek bemutatásával. Az állandó tárlat antropológiai részéhez, mint a kiállítás többi egységéhez is, pedagógiai programot fogunk kidolgozni több korcsoport részére is, hogy felkeltsük a téma iránti érdeklődést, és elmélyítsük a kiállításon megszerzett tudást.

Slika 1. Prostorni plan tavana u palati Mikše Demetera sa novom stalnom postavkom Prirodnjačkog odeljenja

Figure 1. The spatial plan of the attic in the palace of Miksa Dömötör with a new permanent exhibition of the Natural Sciences Department

Kolović Svetlana

Kolović Svetlana

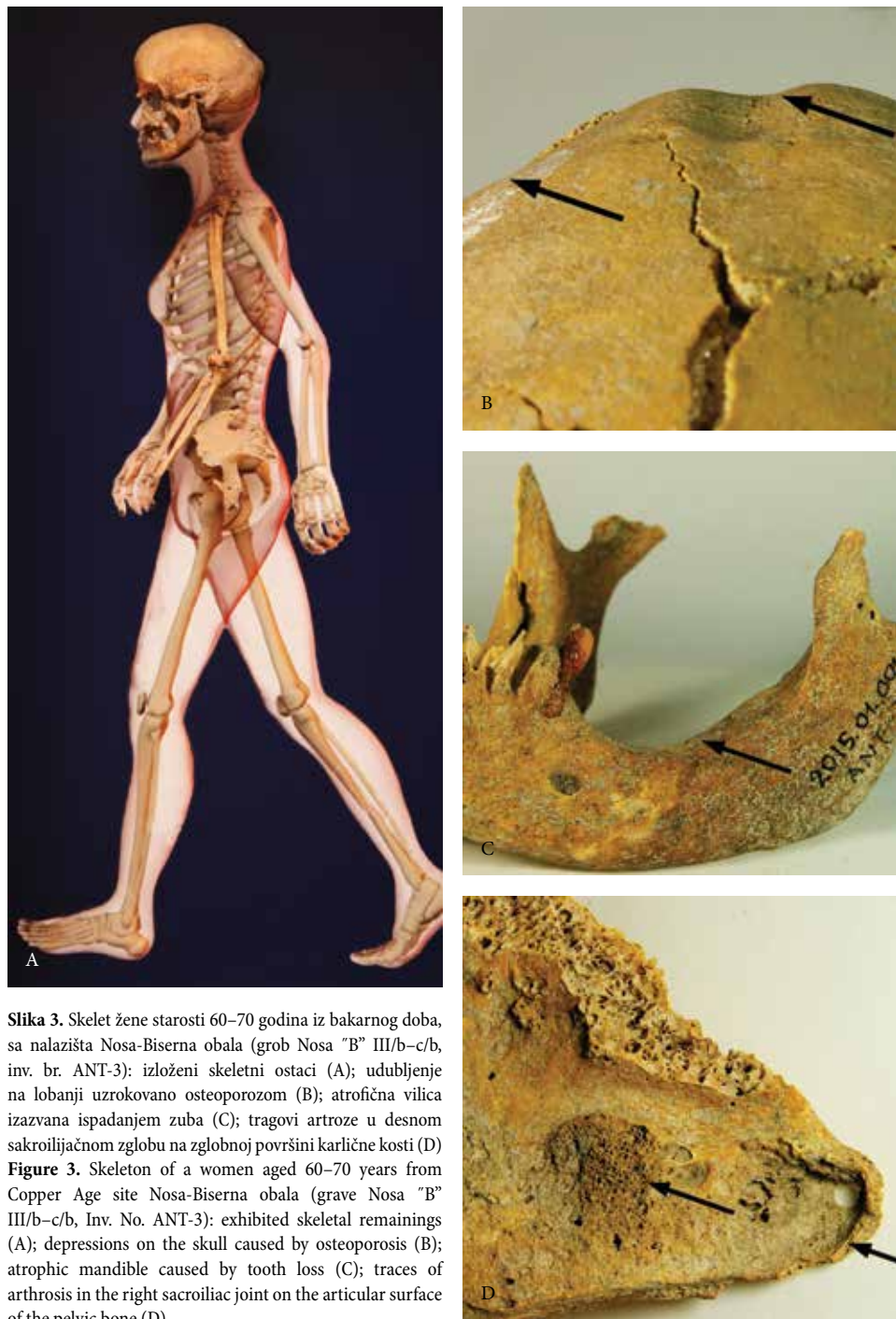
Kolović Svetlana

Kolović Svetlana

Slika 2. Stalna postavka u pripremi: diorame sa karakterističnim staništima severne Bačke (A), lovački trofeji (B), pedagoški kutak (C) u delu Blago prirodnjačke zbirke i antropološki deo izložbe (D)

Figure 2. Permanent exhibition in progress: dioramas with characteristic habitats of northern Bačka (A), hunting trophies (B), a teaching corner in the section Treasures of the Natural History Collection (C), the anthropological part of the exhibition (D)

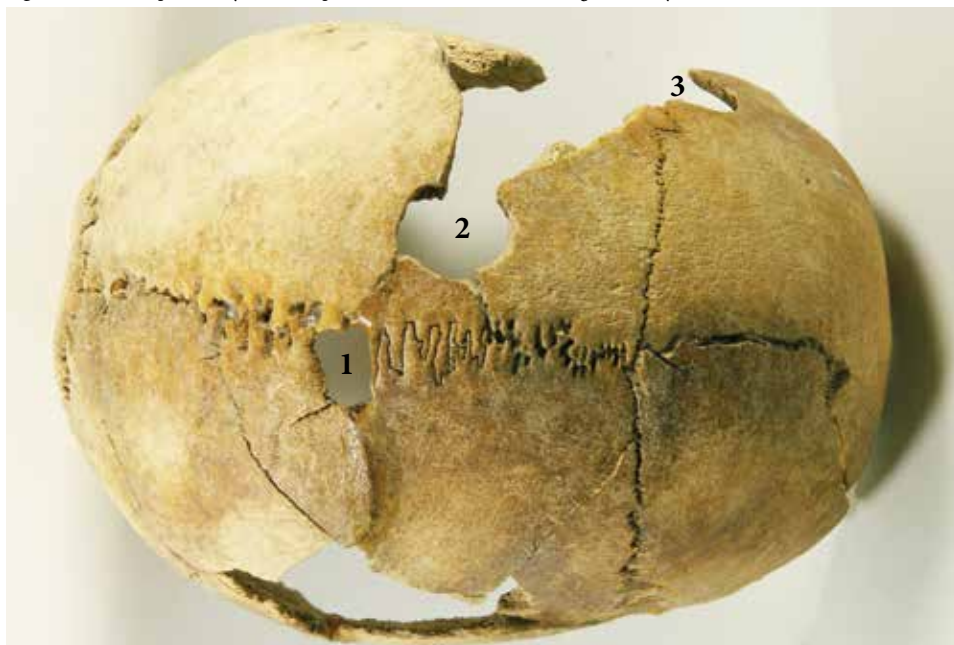
Slika 3. Skelet žene starosti 60–70 godina iz bakarnog doba, sa nalazišta Nosa-Biserna obala (grob Nosa "B" III/b–c/b, inv. br. ANT-3): izloženi skeletni ostaci (A); udubljenje na lobanji uzrokovano osteoporozom (B); atrofična vilica izazvana ispadanjem zuba (C); tragovi artroze u desnom sakroilijačnom zglobu na zglobnoj površini karlične kosti (D)

Figure 3. Skeleton of a woman aged 60–70 years from Copper Age site Nosa-Biserna obala (grave Nosa "B" III/b–c/b, Inv. No. ANT-3): exhibited skeletal remainings (A); depressions on the skull caused by osteoporosis (B); atrophic mandible caused by tooth loss (C); traces of arthrosis in the right sacroiliac joint on the articular surface of the pelvic bone (D)

Slika 4. Tragovi moguće simboličke trepanacije na lobanji muškarca starog 40–45 godina (Nosa-Biserna obala, oznaka Nosa-B?)

Figure 4. Traces of possible symbolic trephination on the skull of a man aged 40–45 years (Nosa- Biserna obala, Nosa-B?)

Slika 5. Tragovi povrede šiljatim predmetom (1) i verovatne hirurške trepanacije (2 i 3) na lobanji muškarca starog 25–30 godina (Nosa-Biserna obala, oznaka Nosa-B, ANT-4)

Figure 5. Traces of injury with a pointed object (1) and possible surgical trephinations (2 and 3) on the skull of a man aged 25–30 years (Nosa-Biserna obala, Nosa-B, ANT-4)

Slika 6. Skelet muškarca sarmatskog porekla, starosti 35–45 godina (Subotica-Verušić A, grob 100, ANT-101): izloženi skeletni ostaci (A); zalečena rana na lobanji od oštrog predmeta (B); zalečeni prelom na jednom rebru (C); koštane izrasline na slabinskim pršljenovima nastale usled razaranja hrskavice (D)

Figure 6. Skeleton of a male of Sarmatic origin, aged 35–45 years (Subotica-Verušić A, grave 100, ANT-101): exhibited skeletal remains (A); healed wound on a skull caused by a sharp object (B); healed fracture on a rib (C); bony protrusions on the lumbar vertebrae caused by arthrosis (D)

Slika 7. Promene u vidu strijacije na butnoj kosti usled zapaljenja pokosnice (Subotica-Verušić A, grob 83, ANT-85)

Figure 7. Striation on femur caused by periostitis (Subotica-Verušić A, grave 83, ANT-85)

Slika 8. Mrežasta utisnuća na potiljačnoj kosti usled upale moždanih ovojnica (Subotica-Verušić A, grob 71, ANT-72)

Figure 8. Web-like impressions on the occipital bone caused by meningitis (Subotica-Verušić A, grave 71, ANT-72)

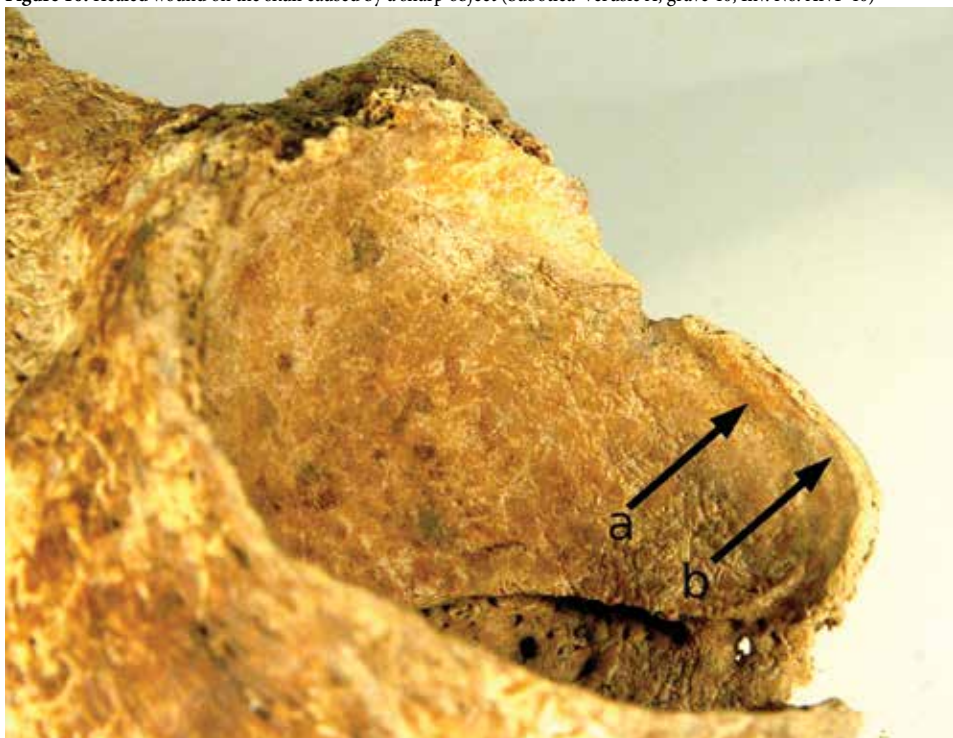
Slika 9. Formacija novog koštanog tkiva na jednom levom rebru usled zapaljenja pokosnice (Subotica-Verušić A, grob 49, ANT-49)

Figure 9. New bone layer on a left rib caused by periostitis (Subotica-Verušić A, grave 49, ANT-49)

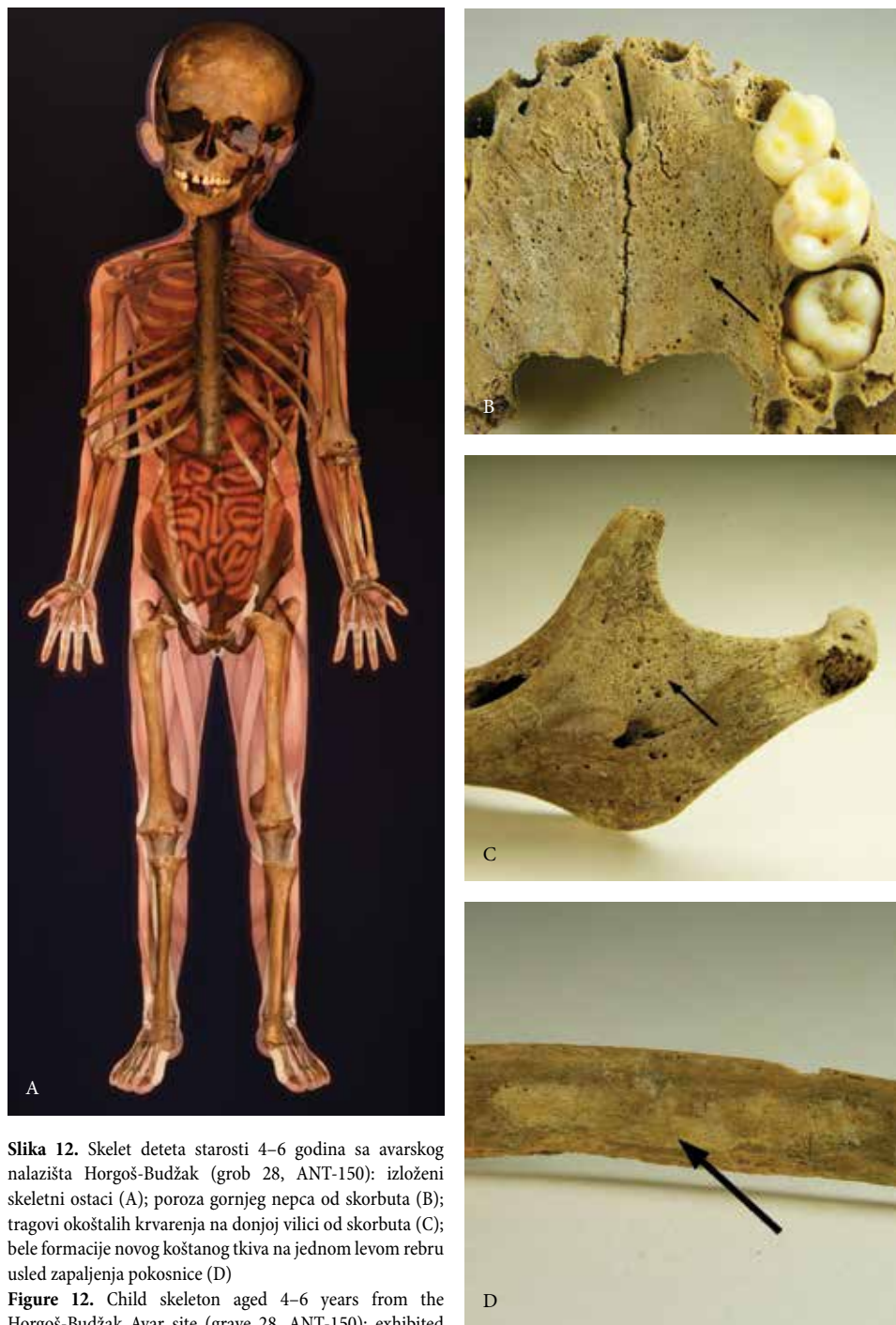
Slika 10. Zalečena rana na lobanji od oštrog predmeta (Subotica-Verušić A, grob 40, inv. br. ANT-40)

Figure 10. Healed wound on the skull caused by a sharp object (Subotica-Verusic A, grave 40, Inv. No. ANT-40)

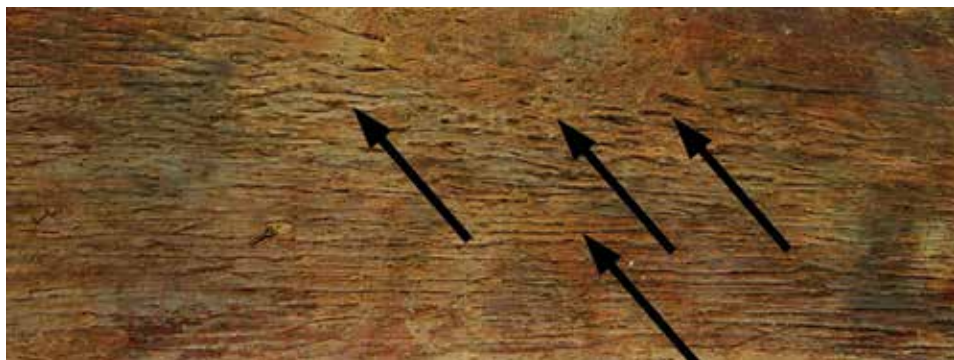
Slika 11. Promene od artroze u desnom kuku (a: originalni rub zgloba, b: promena nastala usled artroze) (Subotica-Verušić A, grob 72, ANT-73)

Figure 11. Traces of arthrosis on the right hip (a: the original edge of the joint, b: secondary edge-formation caused by wear) (Subotica-Verusic A, grave 72, ANT-73)

Slika 12. Skelet deteta starosti 4–6 godina sa avarskog nalazišta Horgoš-Budžak (grob 28, ANT-150): izloženi skeletni ostaci (A); poroza gornjeg nepca od skorbuta (B); tragovi okoštalih krvarenja na donjoj vilici od skorbuta (C); bele formacije novog koštanog tkiva na jednom levom rebru usled zapaljenja pokosnice (D)

Figure 12. Child skeleton aged 4–6 years from the Horgoš-Budžak Avar site (grave 28, ANT-150): exhibited skeletal remains (A); porous palate caused by scurvy (B); haematoma transformed into bone tissue on the mandible caused by scurvy (C); white new bone formation on a left rib caused by periostitis (D)

Slika 13. Trag zapaljenskog procesa pokosnice na levoj golenjači (Horgoš-Budžak, grob 30, ANT-152)

Figure 13. Traces of periostitis on the left tibia (Horgoš-Budžak, grave 30, ANT-152)

Slika 14. Debela formacija novog koštanog tkiva na jednom levom rebru usled zapaljenja pokosnice (Horgoš-Budžak, grob 34, ANT-156)

Figure 14. Thick new bone formation on a left rib caused by periostitis (Horgoš-Budžak, grave 34, ANT-156)

Slika 15. Mrežasta utisnuća na čeonj kosti usled upale moždanih ovojnica (Horgoš-Budžak, grob 38, ANT-160)

Figure 15. Web-like impressions on the frontal bone caused by meningitis (Horgoš-Budžak, grave 38, ANT-160)

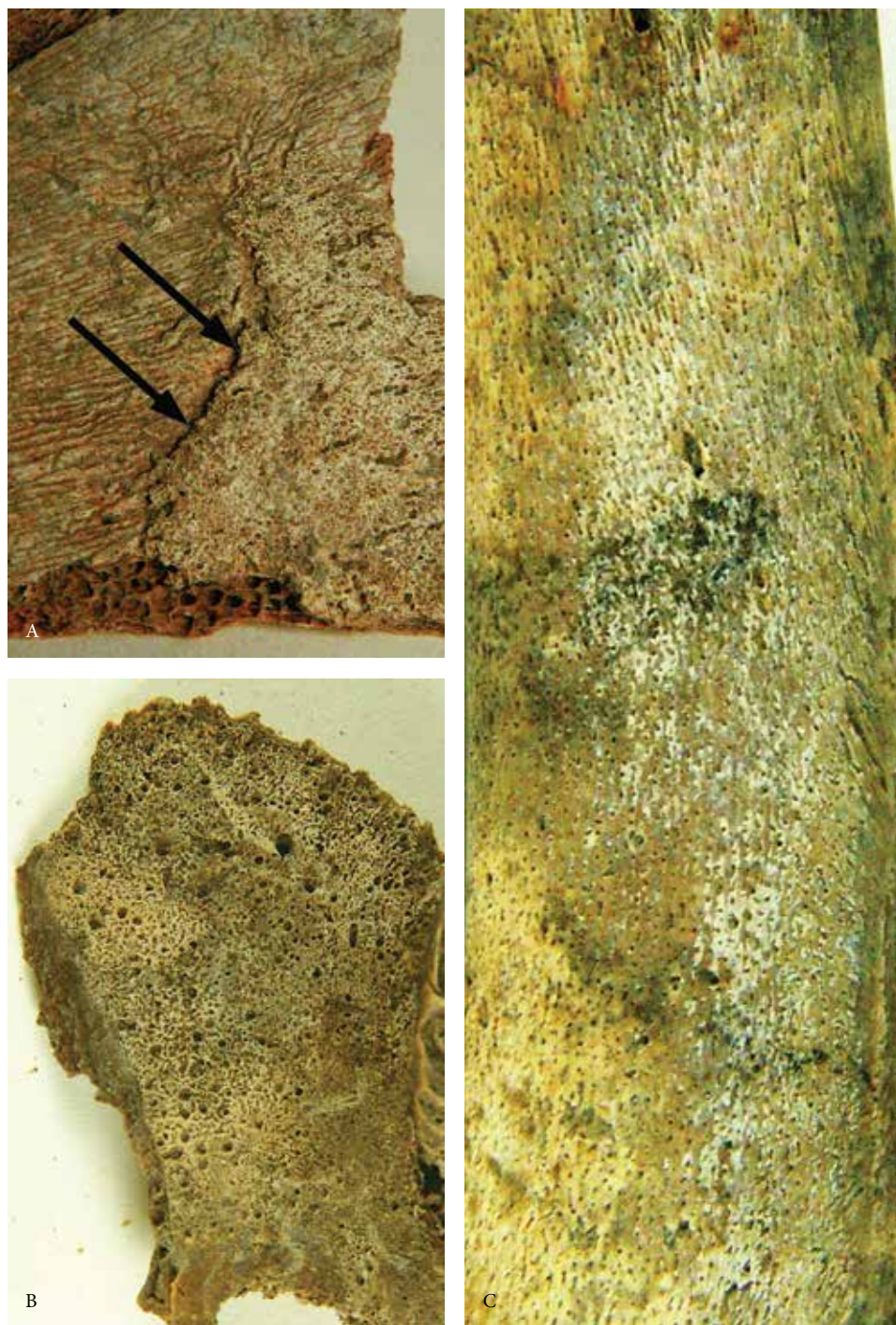
Slika 16. Promene na čeonjoj kosti usled teške anemije (Horgoš-Budžak, grob 29, ANT-151)

Figure 16. Changes in the frontal bone caused by severe anemia (Horgoš-Budžak, grave 29, ANT-151)

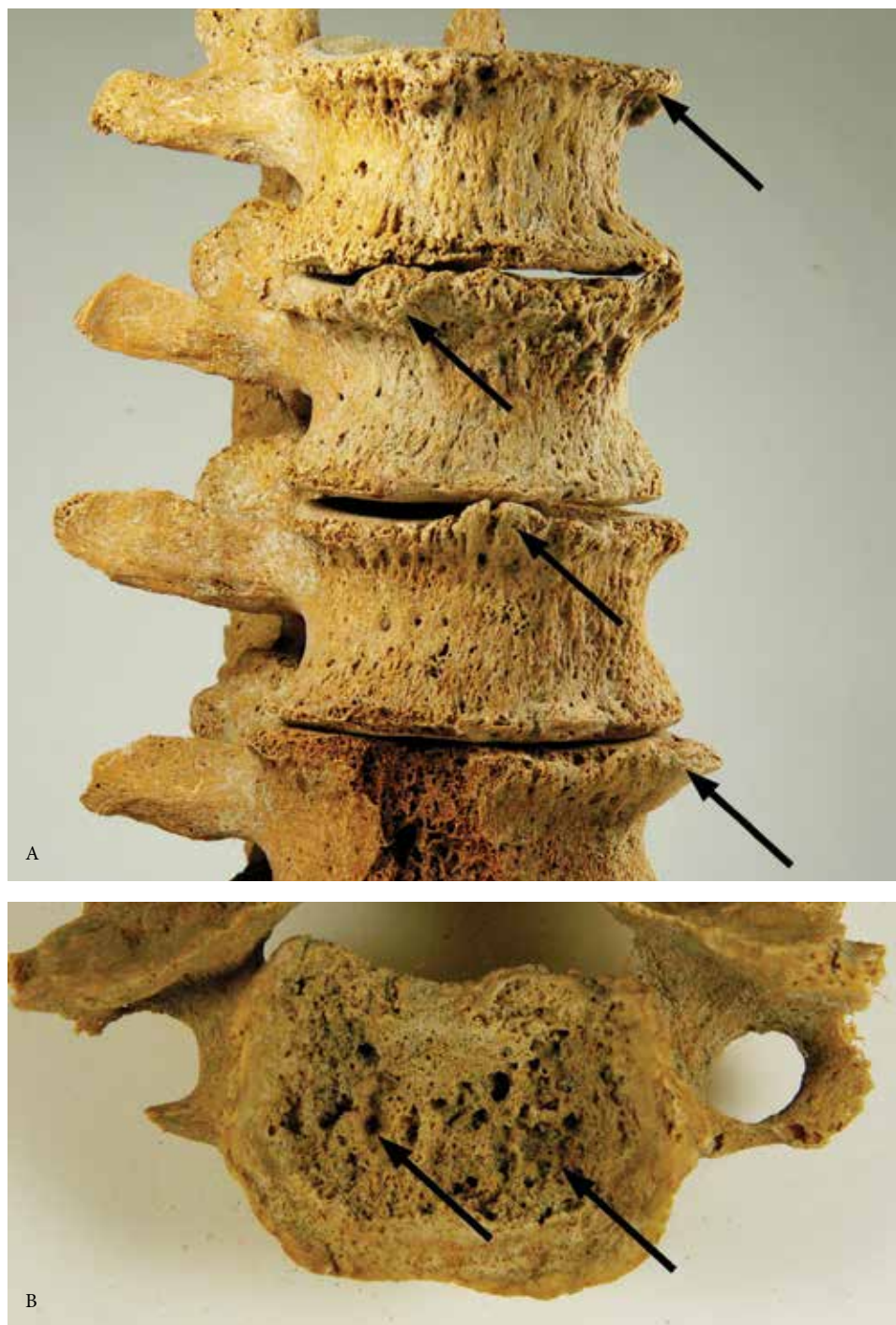
Slika 17. Kalcifikacija ligamenta na torakalnim pršljenima (Horgoš-Budžak, grob 37, ANT-159)

Figure 17. Calcification of a ligament on the thoracic vertebrae (Horgoš-Budžak, grave 37, ANT-159)

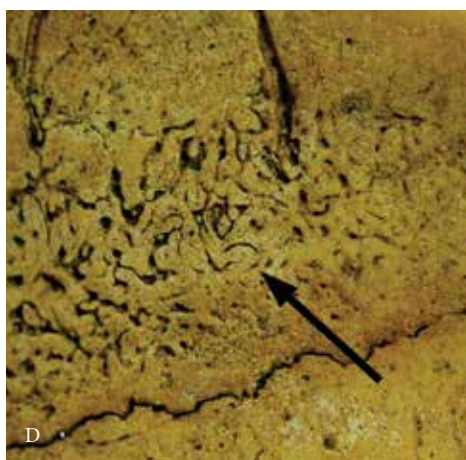
Slika 18. Kalcifikovani hematom na delu temene kosti (spoljna strana) (A), na delu klinaste kosti lobanje (spoljna strana) (B) i na golenjači (Horgoš-Budžak, grob 39, ANT-161)

Figure 18. Calcified haematoma on the part of the parietal bone (external surface) (A), on the part of the sphenoid bone of the skull (external surface) (B) and on the tibia (Horgoš-Budžak, grave 39, ANT-161)

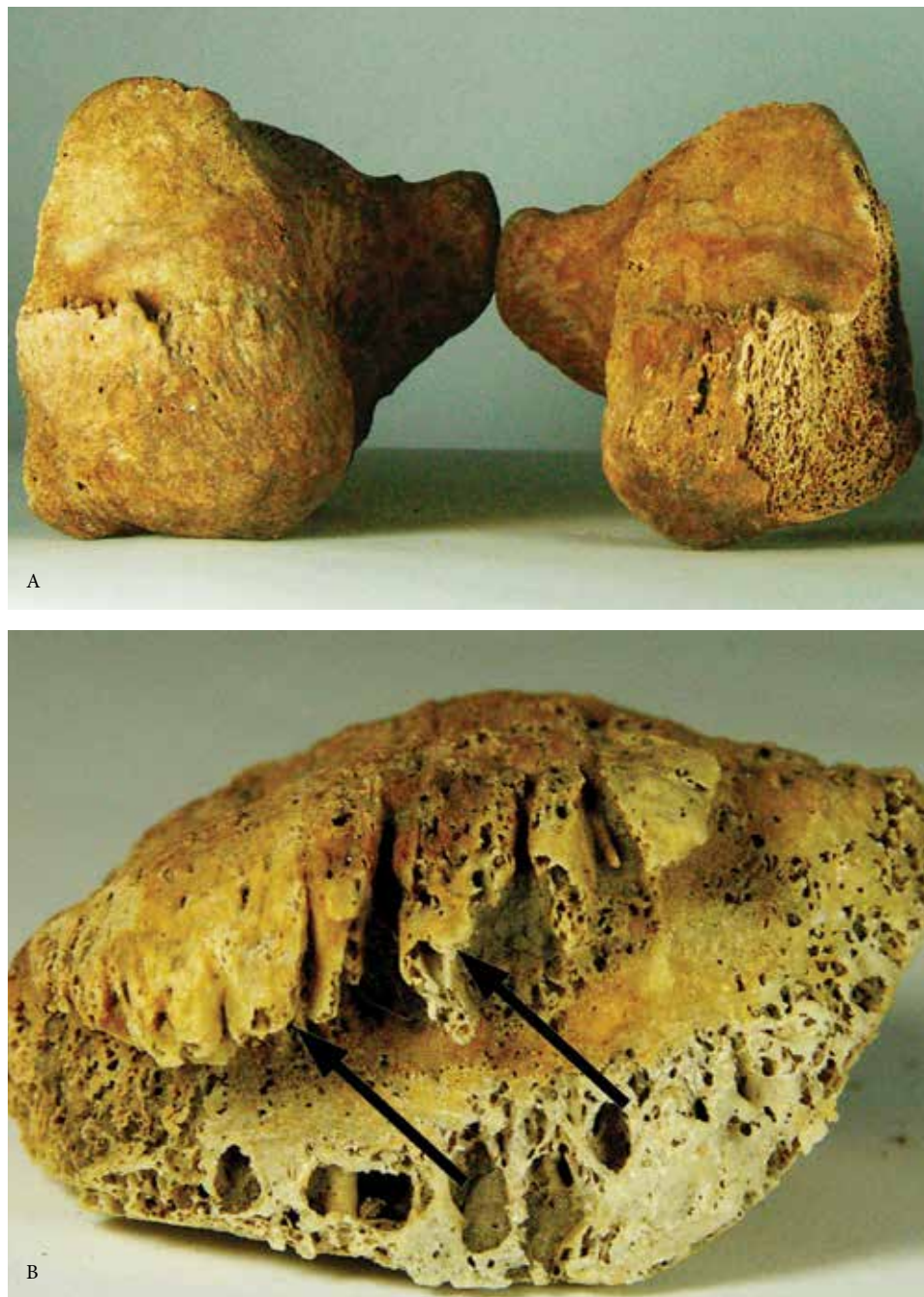
Slika 19. Koštane izrasline usled spondiloze na lumbalnim pršljenima (A) i destrukcija na telu 6. vratnog pršljena (B) (Horgoš-Budžak, grob 39, ANT-161)

Figure 19. Bony protrusions on the lumbar vertebrae caused by wear (A) and destruction on the body of the 6th cervical vertebra (B) (Horgoš-Budžak, grave 39, ANT-161)

Slika 20. Skelet žene starosti 23–25 godina iz srednjeg veka sa nalazišta Subotica-Verušić A (grob 5, ANT-9): izloženi skeletni ostaci (A); trag od hladnog apcesa na levoj karličnoj kosti (A); tragovi zapaljenja u levom sakroilijačnom zglobu na zglobnoj površini karlične kosti (C); utisnuća na unutrašnjoj površini lobanje zbog upale moždanih ovojnica (D)

Figure 20. Skeleton of a woman aged 23–25 years from the Middle Ages from the Subotica-Verušić A site (grave 5, ANT-9): exhibited skeletal remains (A); trace of cold abscess on the left pelvic bone (A); traces of inflammation in the left sacroiliac joint on the articular surface of the pelvic bone (C); impressions on the inner surface of the skull caused by meningitis (D)

Slika 21. Koštane bodlje (entezopatije) na petnim kostima (A) i na levoj čašici (B) nastale zbog preopterećenosti (Subotica-Verušić A, grob 48, ANT-48)

Figure 21. Bony spikes (entesopathies) on the heel bones (A) and on the left patella (B) caused by overstraining (Subotica-Verušić A, grave 48, ANT-48)

Slika 22. Destrukcija i rubne koštane izrasline u levom ramenom zglobo zbog artroze (Subotica-Verušić A, grob 118, ANT-118)

Figure 22. Destruction and marginal bone growth in the left shoulder joint caused by arthrosis (Subotica-Verušić A, grave 118, ANT-118)

Slika 23. Destrukcija usled artroze na 8. i 9. torakalnom pršljenu (A) i usek od diskus hernije na telu 4. lumbalnog pršljenja (B) (Subotica-Verušić A, grob 66, ANT-67)

Figure 23. Destruction caused by arthrosis on the 8th and 9th thoracic vertebrae (A) and dent caused by discus hernia on the body of the 4th lumbar vertebra (B) (Subotica-Verusic A, grave 66, ANT-67)

Slika 24. Zalečeni prelom desne ključne kosti (A) i kolaps tela 5. lumbanog pršljena (B) usled osteoporoze (Subotica-Verušić A, grob 118, ANT-118)

Figure 24. Healed fracture of the right clavicle (A) and collapse of the body of 5th lumbar vertebra (B) caused by osteoporosis (Subotica-Verusic A, grave 118, ANT-118)

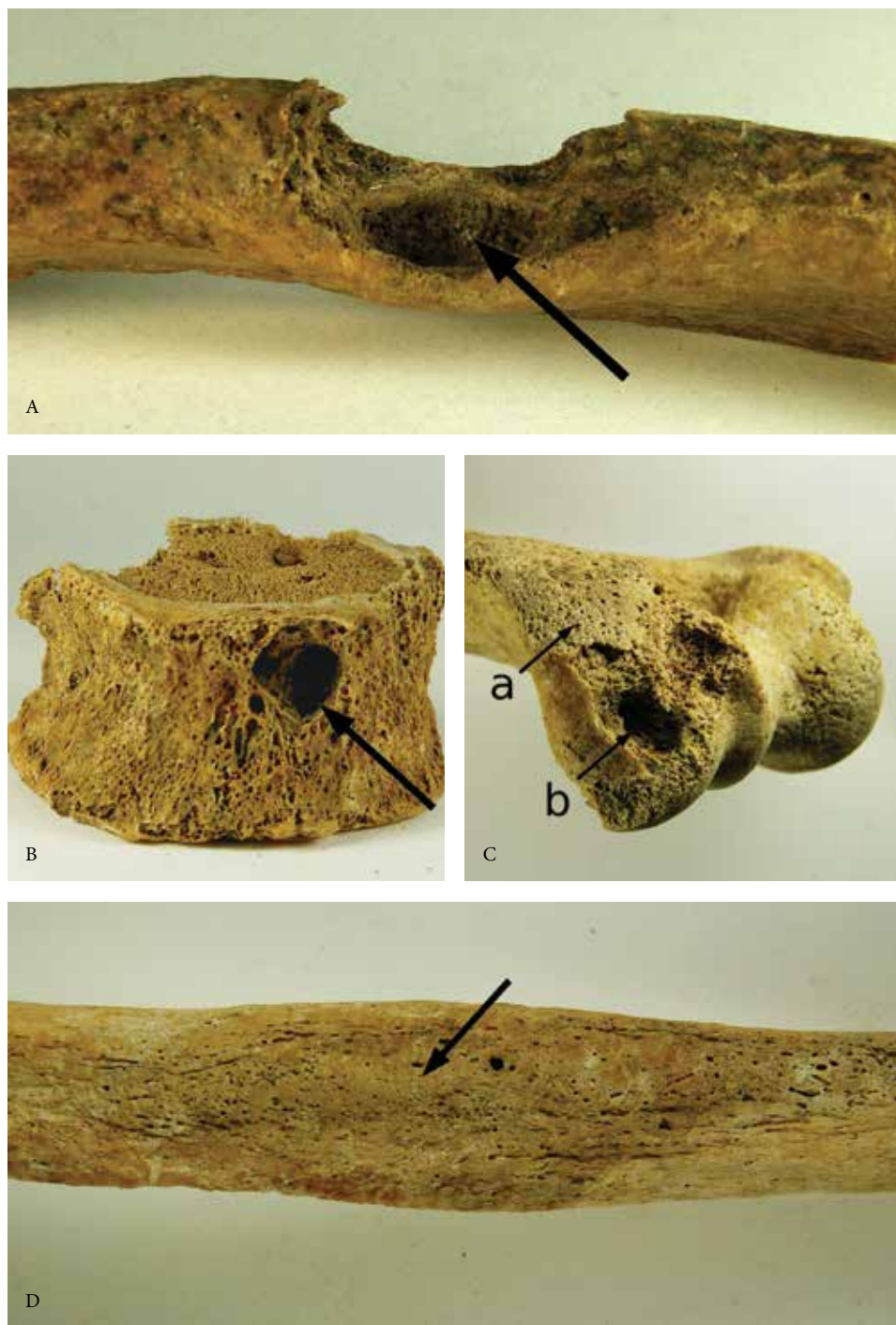
Slika 25. Zalečeni prelom na desnoj žbici (Subotica-Verušić A, grob 65, ANT-66)

Figure 25. Healed fracture on the right radius (Subotica-Verušić A, grave 65, ANT-66)

Slika 26. Abnormalna utisnuća krvnih sudova na unutrašnjoj površini čeonu kosti usled meningitisa (Subotica-Verušić A, grob 28, ANT-29)

Figure 26. Abnormal blood vessels impressions on the inner surface of the frontal bone caused by meningitis (Subotica-Verušić A, grave 28, ANT-29)

Slika 27. Tragovi tuberkuloze na kostima: resorpcija na rebru (A), na 9. torakalnom pršljenu (B) i na levoj nadlaktici (a: nova koštana formacija, b: trag gume) (C); koštano zadebljanje na ulni usled zapaljenja koštane srži (D) (Subotica-Verušić A, grob 3, ANT-7)

Figure 27. Traces of tuberculosis on bones: resorption on the rib (A), on the 9th thoracic vertebra (B) and on the left humerus (a: new bone formation, b: trace of the tubercle) (C); bone thickening on the ulna caused by osteomyelitis (D) (Subotica-Verušić A, grave 3, ANT-7)

Slika 28. Rascep na krsnoj kosti (Subotica-Verušić A, grob 27, ANT-28)

Figure 28. Spina bifida on the sacrum (Subotica-Verusic A, grave 27, ANT-28)

Slika 29. Asimetrična sakralizacija (A) i svetlo izbrušena zglobna površina usled artroze (B) na 4. lumbalnom pršljenu u međupršljenskom zglobu (Subotica-Verušić A, grob 92, ANT-93)

Figure 29. Asymmetric sacralization (A) and a brightly polished joint surface caused by arthrosis (B) on the 4th lumbar vertebra's intervertebral joint (Subotica-Verusic A, grave 92, ANT-93)

Viktorija Šimon Vuletić [*]

UDC 069:791

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24000 Subotica, Srbija

viktorija.simon.vuletic@gmail.com

Primljeno: 28. maj 2019.

Prihvaćeno: 26. jun 2019.

MUZEJ I FILM

Perspektive razvoja relacije muzeja i filma u Gradskom muzeju Subotica

Pregledni rad

MUSEUM AND FILM

Perspectives of the Development of the Relativity of Museum and Film at the Municipal Museum of Subotica

Review

Apstrakt: Promišljanje o vezi između filma, medija izumljenog 1895. godine i muzeja, vrste ustanove koja se pojavila krajem 18. veka otvara mogućnost razmatranja barem tri moguća odnosa: 1. filma u muzeju, 2. filmskog muzeja te 3. filma i muzeja. Svi postojeći aspekti na relaciji muzej-film mogu da budu od višestruke koristi za samu delatnost muzeja, bilo da dodatno upotpunjavaju već postojeće muzejske zbirke posvećene istoriji 20. veka, bilo da programsku delatnost proširuju određenim tematskim filmskim ciklusima. Cilj ovog rada je da ustanovi koja od navedenih relacija muzej-film ima najveću perspektivu u budućem razvoju Gradskog muzeja u Subotici.

Ključne reči: etnološki film, Aleksandar Lifka, filmski muzej, vizuelna antropologija, depandans

[*] Viktorija Šimon Vuletić, etnolog-antropolog, viši kustos

Viktorija Šimon Vuletić, etnologus-anthropologus, fõmuzeológus

Viktorija Šimon Vuletić, ethnologist-anthropologist, senior curator

Abstract: Reflection on the connection between film, the media invented in 1895 and the museum, the kind of institution that emerged at the end of the 18th century, opens the possibility of considering at least three attainable relationships: 1. film in the museum, 2. film museum and 3. film and museum. All existing aspects of the museum and movie relation can be of multiple benefit for the museum's activity itself, either further complementing existing museum collections dedicated to the history of the 20th century, or extending program activity to specific thematic film cycles. The aim of this paper is to determine which of the above mentioned relations connected with the museum and films has the greatest perspective in the future development of the Municipal Museum in Subotica.

Key words: ethnological film, Alexander Lifka, film museum, visual anthropology, museum dependans

FILM U MUZEJU

Ako se udubimo u samo značenje sintagme *film u muzeju*, postaje jasno da smo time označili određeni medij koji se nalazi u okvirima institucije kulture. Svesni činjenice da je u slučaju filma reč o posebnoj umetničkoj formi koja se do nedavno nije ni razmatrala kao proizvod koji se uklapa u ono što se konvencionalno smatra muzejom, postavlja se pitanje koliko su muzeji uopšte zainteresovani da u svoje zbirke uvrste i nove medije i medijske proizvode nastale tokom poslednjih decenija 20. veka.

Zbog same svoje prirode, film ne može biti izložen poput slika na zidu, niti može da se smesti unutar izložbenog prostora poput skulpture ili nekog drugog muzeološkog predmeta. Čak i u slučajevima kada je filmska traka prateći deo izložbe o kinematografiji ili pojedinim filmskim stvaraocima, prisustvom filma izložili smo umetničku formu koja je sama po sebi događaj, a ne puki predmet.

Za razliku od mnogobrojnih klasičnih filmskih muzeja koji taj medij svuda u svetu predstavljaju pomoću filmskih traka, raznih tipova kamera i projektora predstavljenih kroz istorijski razvoj, rukopisa scenarija, kostima, fotografija i postera, kao i memorijabli glumaca, kamermana i reditelja (Slika 1), činjenica je da takva izložbena postavka sama po sebi ne može da predoči šta je u stvari film, kakav je trag ostavio na ljude 20. veka i kakvu je ulogu imao u širem istorijskom kontekstu, te bi nekom budućem posetiocu muzeja prvo trebalo prikazati film o stvaranju i razvoju samog filma. Filmsko delo, s obzirom da je film istodobno proizvod ekonomskih prilika,

istovremeno je i odraz i uzrok određenih istorijskih događaja, i naposljetku, kulturni proizvod koji pre svega znači estetsko iskustvo (Obrist 2011: 45).

Da bi došlo do kvalitetne povezanosti muzeja i filma, muzej bi trebalo da raspolaže sopstvenom zbirkom filmova, budući da je zbirka osnova svake muzejske institucije. Kao trajna vrednost materijalne i istorijske težine koja joj daje šire značenje, zbirka je ono što filmski materijal čini delom muzeja. Stalna prisutnost filmskih projekcija u muzejskim programima vremenom oblikuje stav prema filmu i daje definiciju šta film jeste danas i šta je bio.

Filmski muzej

U osnovi koncept filmskog muzeja oduvek je prvernstveno značio postojanje bioskopa u okviru muzeja. Da bi filmovi postali deo muzejske zbirke koja ima svoju kulturološku delotvornost u smislu kulturoloških informacija i edukacije, neophodno je da se stvore uslovi za povremeno prikazivanje istih tih filmova. Treba, takođe, da se naglasi da postoje brojne sličnosti između filma i muzeja: i jedan i drugi su procesi, a ne statične umetničke forme. I film i muzej se razvijaju, menjaju i ponovo artikulišu kroz vreme. I film i muzej poseduju integrišuće elemente sveta koji se nakon toga smeštaju u specifične međusobne odnose. Proces prikupljanja filmske građe i upotrebe filmskih projektoru omogućuju intelektualni doživljaj kroz projekcije, kao i prostor za razne tribine i tematske razgovore. Muzej je po svojoj prirodi institucija u kojoj je moguća ta neprestana reartikulacija, neprekinuti protok slika između zbirke i izložbe. Međutim, ono što filmski muzej razlikuje od bilo kog drugog prikazivanja filmskih ostvarenja je upravo stručna komponenta koju predstavljaju stručnjaci upućeni u temu i koji u tom smislu mogu stalno da preispituju sopstvena uverenja i ideje vezane za kinematografiju. Muzej može da posluži kao idealno polazište za takvu delatnost jer nudi posebno okruženje koje otvara mnogostruki, složeniji pogled na film. Nije naodmet naglasiti da su filmski muzej ili depandans muzeja posvećen filmu jedina mesta gde je moguće da se sačuvaju različiti formati filmova (35 mm, 16 mm, 8 mm, 70 mm, 9,5 mm), filmovi od različitih materijala (nitrat, acetat, poliester i od nedavno tvrdi disk) kao i produkcijskih sredstava (od kinematografa preko 35 milimetarske trake do digitalnih sprava). Činjenica je da su upravo ti materijalni uslovi bitni za određivanje šta će preživeti vremensku probu i samim tim preneti se budućim generacijama (Slika 2).

U svetskim razmerama filmski muzej ne predstavlja novinu. Spoj filma i muzeja kao čuvara prošlosti, ali i savremenosti, veoma je raširen i više ne predstavlja nikakvu posebnost. Zapravo film i muzej postaju komplementarne jedinice posmatrane u istoj ravni sa gotovo istim ciljem. Koristeći internet pretraživač, lako smo došli do zaključka da je većina kulturnih prestonica, kako u Evropi tako i u svetu, formirala samostalne muzeje posvećene filmskom stvaralaštvu u najširem značenju reči. (Omon & Mari 2007: 64). Kratki osvrt na najznačajnije muzejske institucije kulture u svetu i okruženju posvećene kinematografiji, poslužiće da naglasimo već dobro poznati značaj Aleksandra Lifke, prvog kinematografa u Subotici, kao i nekadašnjih bioskopa, lokalnih filmskih stvaralaca i poznatih imena filma rodnom iz našeg grada.

The Cinema Museum

Muzej bioskopa nalazi se u Kenington četvrti u Londonu. Muzej su osnovali Ronald Grant i Martin Humphries 1986. godine, koristeći predmete i memorijable iz svojih privatnih kolekcija vezanih za istoriju bioskopa. Muzej je smešten u zgradi u kojoj je kao dete živio Charles Chaplin (Overview | The Cinema Museum, London 2019).

The London Film Museum

Londonski muzej filma osnovao je i osmislio Jonathan Sands februara 2008. godine. Muzej je posvećen britanskoj filmskoj industriji i u svojim zbirkama sadrži predmete i memorijable vezane za filmske klasike uključujući kostime, promotivni materijal (plakate), tehnička pomagala (projektor) i filmske dokumente (London Film Museum Covent Garden – Bond In Motion 2018).

The Cinémathèque Française

Francuska kinematografija je filmska organizacija koja sadrži jednu od najvećih svetskih arhiva filmskih dokumenata i predmeta vezanih za film (Slika 3). Nalazi se u centru Pariza, a filmski arhiv svakodnevno organizuje projekcije svetski poznatih filmskih klasika (Le musée de la cinémathèque n.d.).

Die Deutsche Kinemathek – Museum für Film und Fernsehen

Nemačka kinoteka – Muzej filma i televizije je najveći filmski arhiv smešten u Berlinu (History | The Kinemathek 2019). Stalna postavka muzeja posvećena je istoriji nemačkog filma, kao i velikanima holivudskog filma

koji su iz Nemačke izbegli u Sjedinjene države tokom nacističke ere (Slika 4). U stalnoj postavci muzeja predstavljeni su i svi tehnološki aspekti filmske produkcije. Kroz razne tematske programe muzej organizuje i stalne filmske projekcije. Muzej raspolaže i velikom bibliotekom u kojoj su pohranjeni najstariji filmski žurnali i bogata stručna literatura u vezi filma.

Музея кино

Muzej bioskopa je jedan od najnovijih ruskih muzeja. Ideja o njegovom stvaranju datira iz ranih prvih decenija dvadestog veka. Dugo vremena se dragoceni materijal vezan za sovjetski i ruski film nalazio razbacan po raznim arhivima, sve dok 1947. godine, čuveni Sergej Ajzenštajn, nije napisao peticiju za očuvanje te vredne baštine na jednom mestu (Museum History 2019). Danas muzej, osim što sakuplja, restauriše i izlaže bogat filmski materijal, ima i četiri filmske sale u kojima se redovno prikazuju retrospektive ruskih i svetskih filmova da bi se na taj način prezentovala filmska kultura.

The Hollywood Museum

Muzej Holivuda već svojim imenom označava da se radi o najvećoj zbirci predmeta, kostima, dokumenata, fotografija i memorijabli povezanih sa istorijom holivudske filmske produkcije (About | The Hollywood Museum 2014). Naravno, Holivud ne bi bio Holivud kada „muzejska” ponuda ne bi obuhvatala i ponude tipa zabavnih parkova sa pećinama u podrumu zgrade koje evociraju scene iz horor filmova (Slika 5).

Museum of the Moving Image New York

Muzej pokretne slike u Nju Jorku predstavlja instituciju kulture koja publici prezentuje jednu od najvećih svetskih zbirki vezanu za umetnost, istoriju, tehniku i tehnologiju pokretne slike u svim njenim oblicima (Collection | Museum of the Moving Image 2019). U muzeju je posetiocima pružen uvid u filmsko stvaralaštvo počevši od 19. veka pa sve do inovativnih prezentacija digitalne umetnosti. Muzej je izrazito interaktivan i na vrlo kreativne načine zahteva i angažovanje publike u cilju edukacije. Projekcije klasika filmske umetnosti, takođe su permanentni zadatak muzeja.

National Museum of Indian Cinema

Nacionalni muzej indijskog filma u Mumbaju (nekadašnjem Bombaju) je mesto rođenja indijskog filma, što je i odredilo da se za tu svetsku filmsku industriju stvori kovanica *Bollywood*. Nacionalni muzej indijskog filma u

današnjem Mumbaju otvoren je za publiku u nedelju, 20. januara 2019. godine, a na inauguraciji muzeja, osim premijera Narendra Modija, prisustvovali su i mnogobrojni čuveni reditelji i glumci Indije (Slika 6). U muzeju su pohranjeni dokumenti i predmeti vezani za početke indijskog filma iz svih delova države i na 25 različitih regionalnih jezika (National Museum of Indian Cinema | Films Division 2019). Uprkos tome, uz veliki trud u muzeju su sakupljeni najraniji dokumenti filmske umetnosti Indije, od početaka vezanih za nemi film, pa sve do današnjih, takozvanih *blokbastera*. U kratkom opisu delatnosti muzeja naglašeno je i da u dokumentovanju filmske istorije Indije, postoje određene praznine koje su nastale zbog uništenog filmskog materijala tokom prethodnih decenija.

China National Film Museum

Kineski nacionalni filmski muzej postoji već deset godina i smatra se jednim od najvećih profesionalnih filmskih muzeja u svetu. Sagrađen je s ciljem da se u njemu sačuva sav materijal u vezi sto godina od rođenja i kasnijih razvojnih puteva filmske industrije u Kini (Overview | China National Film Museum n.d.). U svom sastavu ima dvadeset izložbenih sala, kao i zbirke dokumenata, fotografija i ostalog muzejskog materijala povezanog s filmskom umetnošću. Popularna je destinacija i za turiste, kao i za stručnjake raznih profila zbog svojih programa akademske razmene i istraživačke prakse. U okviru muzeja nalaze se tri bioskopske sale koje prikazuju filmove na 35 mm filmskoj traci, kao i savremeni digitalni IMAX bioskop sa jednim od najvećih filmskih platna u Aziji.

Magyar Nemzeti Filmarchívum

Zbog istorijskih veza Subotice i Budimpešte, Nacionalni filmski arhiv Mađarske predstavlja najvažniju instituciju kulture posvećenu filmskoj umetnosti koja je od posebnog značaja i za Suboticu, budući da je čak i površno istraživanje pokazalo da je mnogo slavnih ličnosti filmske umetnosti poreklom ili karijerom vezano za naš grad. Osim Jugoslovenske kinoteke, filmski arhiv u Budimpešti je sigurno adresa za sva buduća istraživanja filmske umetnosti i filmskih velikana i njihove povezanosti sa Suboticom. Stvaranje Mađarskog instituta za filmsku umetnost predložio je još 1948. godine čuveni mađarski reditelj *Bela Balaž* (Balázs Béla 1884–1949) da bi se 1957. godine i osnovao institut za film koji od 2000. godine nosi naziv Nacionalni filmski arhiv Mađarske (Filmrestaurálás | Magyar Nemzeti Filmarchívum 2019).

Filmski arhiv u svojoj delatnosti obuhvata sve aspekte muzejske delatnosti povezane s filmom: sakupljanje svake vrste materijala u vezi filmske umetnosti, akvizicije, restauracije, profesionalno skladištenje vrlo osetljivog filmskog materijala i naravno, prikazivanje različitih filmskih ciklusa. Filmski arhiv Mađarske poseduje najveću zbirku filmova koja sadrži otprilike 64 000 inventarisanih predmeta. Štaviše, filmski arhiv izdaje i kopije određenih filmova za potrebe festivala, filmskih klubova i naučnih istraživanja. U filmskom arhivu je smeštena i najveća biblioteka sa svakom vrstom štampanog materijala specijalizovanog za film (Slika 7). Trenutno biblioteka poseduje 20 000 knjiga, 4 000 primeraka časopisa, 3 000 scenarija i 30 savremenih inostranih periodika. Odeljenje za vizuelni materijal sadrži 53 000 filmskih postera i 200 000 fotografija. Arhiv je povezan i sa art bioskopom (Örökmozgó Filmmúzeum) čiji je program posvećen filmskim klasicima, izložbama i tribinama (ibid.).

Jugoslovenska kinoteka

Jugoslovenska kinoteka predstavlja jedinu ustanovu kulture u Srbiji specijalizovanu za filmsku umetnost. Zbog značaja Jugoslovenske kinoteke za temu ovog rada, sledeći pasusi posvećeni su upoznavanju sa istorijatom zbirke filmskog arhiva i ključnim delatnostima kinoteke onako kako je navedeno na sajtu ustanove. Početni filmski fond sa kojim je počela delatnost Jugoslovenske kinoteke i njenog Arhiva, činilo je oko dve stotine nesređenih, zarđalih kutija, čuvanih u nemačkim bunkerima u Tašmajdanskoj pećini, a preostalih posle nesrećne inicijative tadašnje protivpožarne policije kada je nikad utvrđena količina nitratnih (zapaljivih) filmova ustupljena fabrici obuće „Borovo” i drugim industrijskim preduzećima radi prerade.^[1] Već nekoliko meseci po osnivanju kinoteke stvoren je fond od oko 700 000 metara filma, od čega su dve trećine činili domaći filmski materijali. Uz preuzimanje novih kopija od filmskih proizvodnih preduzeća, do filmova se dolazilo na najrazličitije načine, ljudi su ih otkrivali po podrumima i tavanima, dobijani su na poklon ili otkupljivani, kao i putem razmene sa inostranim filmskim arhivima koja je naročito intezivirana nakon što je Kinoteka 1951. godine postala redovna članica FIAF-a (Svetske federacije filmskih arhiva). Filmski fond u Arhivu rastao je takvom brzinom da je već 1964. godine Jugoslovenska kinoteka ubrajana u pet najznačajnijih filmskih arhiva u svetu, i danas sadrži preko 100 000 filmskih kopija. Zbirka filmova

[1] Tokom prerade nitratnih filmskih traka u fabrici obuće Borovo uništena je i većina filmova Aleksandra Lifke.

Jugoslovenske kinoteke razvrstana je u više fondova:

1. Fond filmova o Srbiji od nastanka filma do danas. Najstariji sačuvani film u ovom fondu je Krunisanje kralja Petra Karađorđevića iz 1904. godine.

2. Fond domaćih filmova snimanih do kraja II svetskog rata. Ovaj fond obuhvata filmove nastale u Kraljevini Srbiji, teritorijama Jugoslavije pre Prvog svetskog rata, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije, zaključno sa oslobođenjem zemlje.

3. Fond jugoslovenskog i srpskog filma posle Drugog svetskog rata. Obuhvata hronološki period od stvaranja nove Jugoslavije do raspada zemlje, a srpskog filma do današnjih dana.

4. Fond filmova stranih kinematografija, koga čine podgrupe: Igrani filmovi, Dokumentarni filmovi, Filmski žurnali, Animirani filmovi (Архив Југословенске кинотеке 2016).

Iako je prvenstveni zadatak kinoteke staranje o nacionalnom filmskom blagu, svojim obimom i sadržajem ovaj fond je najviše doprineo mestu i ugledu koji naša kinoteka ima u svetu. On obuhvata filmove iz 134 kinematografije i čini oko 80% ukupnog filmskog fonda, a sadrži sva najvrednija dela iz istorije svetskog filma. Nezavisno od ove podele, postoji i podela filmske zbirke po kriterijumu nosača slike i zvuka i načinu njihovog čuvanja: 1. Fond nitratnog (zapaljivog) filma, čine ga oko 10 000 filmskih kopija nastalih u periodu od 1896. pa do 1952. godine, kada se uglavnom prestalo sa priozvodnjom nitratne trake. U ovom fondu sačuvan je veći broj jedinstvenih kopija filmova koji su smatrani izgubljenim 2. Fond nezapaljivog filma, koji se po uslovima čuvanja kopija, deli na crno-beli i film u boji 3. Fond video i fono-zapisa (VHS, Beta SP, U-matic) koji obuhvata sve druge nosače slike i zvuka osim filmske trake 4. Fond digitalnih, video i foto-zapisa (DCP, BRD, DVD, DPX,) Iako osnovni, čuvanje filmskog fonda nije jedini zadatak kinoteke. Osnovna delatnost ustanove je utvrđena još 1949. godine i u osnovi se ni do danas nije promenila: njen je zadatak da prikuplja i trajno čuva filmove, odnosno filmsku građu i prateći filmski materijal (knjige i časopise iz oblasti filma i ostalu literaturu o filmu, fotografije, scenarija, knjige snimanja, dijalog liste, fotografije, skice dekora i kostima, reklamne materijale, makete, plakete, stare predmete iz oblasti kinematografije i sve što je od interesa za filmsku umetnost i proizvodnju) i da tu građu učini dostupnom građanima; da sarađuje sa srodnim ustanovama u zemlji i inostranstvu i vrši razmenu filmova i materijala. Rad u Arhivu podeljen je po odeljenjima koja čine: 1. Stručna obrada filmske građe 2. Stručna obrada prateće filmske građe 3. Biblioteka 4. Fototeka 5. Tehnička obrada i zaštita

filmske građe 6. Centar za digitalnu restauraciju filma. Sa porastom broja filmova javila se potreba i za elektronskom obradom podataka, koja je uvedena početkom devedesetih godina prošlog veka, ali je paralelno zadržan i tradicionalni sistem kataloških kartona (ibid.).

U svetlu sažeto prikazanih filmskih muzeja i arhiva i njihovog značaja za kulturnu ponudu grada, postoji vrlo mala nada da Gradski muzej Subotica – uprkos dugogodišnjem radu nekoliko lokalnih istoriografa, kao i kustosa istoričara Mirka Grlice, koji je obradio sav dostupni materijal o Aleksandru Lifki – jednog dana dobije mogućnost da formira posebno odeljenje posvećeno filmskoj produkciji, znamenitim subotičkim sineastima i nekadašnjim subotičkim bioskopima. Iako postojeći istorijski i muzejski materijal, decenijsko brendiranje Lifkine zaostavštine i današnji značaj filmske industrije predstavljaju pogodno tlo za osmišljavanje muzejskog depandansa posvećenog kinematografiji, nedostatak bilo kakve razvojne kulturne strategije u Subotici, ovakve ideje svrstava u *nemoguće misije*. Budući da Aleksandar Lifka (Lifka Sándor; Brašov 1880 – Bački Vinogradi, 1952) kako je već navedeno, predstavlja ključnu ličnost filmske kulture u Subotici o kome je napisano, za naše prilike, izuzetno mnogo knjiga, članaka i studija, u ovom radu se nećemo posebno baviti njegovom biografijom. Radi naglašavanja značaja koji je naš poznati sugrađanin, snimatelj, kompozitor filmske muzike i osnivač prvog stalnog bioskopa u gradu dobio tokom poslednjih decenija, u sledećem poglavlju o mogućnosti formiranja muzejskog depandansa posvećenog filmu, navodimo izbor literature posvećene Aleksandru Lifki kao jednom od pionira kinematografije u srednjoj Evropi.

MOGUĆNOSTI FORMIRANJA DEPANDANSA GRADSKOG MUZEJA POSVEĆENOG FILMU

Muzej kao institucija, pozicionirana između prošlosti i budućnosti, mesto je u kome određeno društvo stvara vrednosti sopstvenog identiteta. Iako muzeji imaju tendenciju da apsolutizuju i objektivizuju istorijsku naraciju, savremene tendencije u muzeologiji teže ka tome da dekonstruišu dosadašnju utopiju nacionalnog jedinstva i da prostor muzeja dobije palimpsest značenja koja se međusobno prepliću i nadopunjuju, postajući povod za razmišljanje i razgovor. Formiranjem depandanse muzeji imaju priliku da prošire okvire svog delovanja i otvore nove prostore koji mogu da zadovolje zahteve za boljom komunikacijom sa publikom, zainteresovanom za određene aspekte kulturne baštine.

S obzirom da muzej zbog same svoje prirode ne može da bude zaokružena celina, proširujući vremenom i svoje zbirke i aspekte života koji zaslužuju da budu sačuvani kao svedočanstvo prošlosti, formiranjem depandansa muzeja posvećenog filmu dobili bismo novi kulturni prostor koji, osim što čuva i izlaže predmete vezane za istoriju kinematografije na ovim prostorima, može da postane i mesto komunikacije savremenih aktera filmske umetnosti. I površan uvid u istoriju filmske umetnosti na našim prostorima, otkriva nam da je mnogo velikih imena filmske umetnosti, od kojih su mnogi stekli svetsku slavu, vezano ili poreklom ili delatnošću za naš grad. Pored Aleksandra Lifke, koji je osim svoje istorijske uloge u promovisanju filmske umetnosti i osnivanju prvog stalnog bioskopa u gradu, postao i subotički kulturni brend ustanovljavanjem međunarodne nagrade koja nosi njegovo ime i koja se dodeljuje rediteljima i glumcima za životno delo tokom *Festivala evropskog filma na Paliću*, i mnogi drugi eminentni filmski umetnici zaslužuju da Subotica sačuva uspomenu na njih. Kao što je već pomenuto, u ovom radu se nećemo posebno osvrnuti na biografske podatke i delatnost samog Aleksandra Lifke, budući da spada u retke subotičke velikane o kojima je tokom poslednjih decenija objavljeno pregršt studija i članaka, nego ćemo umesto toga da navedemo deo literature u vezi njegovog stvaralaštva i kulturne zaostavštine. (Erdeljanović & Grlica 2011, Grlica 1993, 2012, Brenner 1982, Brener 1993, 2002, Ninkov K. 2011).

Osim navedenih knjiga i članaka o Aleksandru Lifki, ovaj znameniti pionir kinematografije se pominje i u različitim drugim delima koja nisu direktno posvećena njemu. U svom stručnom radu za petnaesti broj *Museiona*, istoričar i muzejski savetnik Mirko Grlica u istraživanju pod naslovom *Rajsko vreme duha – Subotička kulturna scena pred izbijanje Prvog svetskog rata*, detaljno opisuje značaj koji je početkom druge decenije Lifkin bioskop dobio u kulturnoj ponudi Subotice, budući da za razliku od većine stacionarnih bioskopa u godinama pred Prvi svetski rat, čiji vlasnici su prvenstveno bili orijentisani ka što većoj i bržoj zaradi, Aleksandar Lifka je kroz sadržaje u svom bioskopu stalno ukazivao da mu je pre svega stalo do obrazovnih i informativnih sadržaja, najviše do onih umetničkih, a da će tek u manjem procentu biti zastupljeni laki, nepretenciozni, pre svega komični filmovi (Grlica 2017: 11). Iz svega navedenog postaje jasno da su film i bioskop već početkom 20. veka dobili na značaju koji će u sledećim decenijama, pa sve do dana današnjeg postepeno rasti i dovesti do toga da film postane takoreći najuticajniji kulturni i umetnički medij savremenog doba (Slika 8). Kako Grlica dalje navodi u pomenutom radu da je „...*mnoštvo argumenata u prilog činjenici da je za kratko vreme bioskop postao odlično sredstvo za promovisanje umetničkih i obrazovnih sadržaja, medij za*

promovisanje modernizatorskih procesa, novih moralnih načela okrenutih individualizmu i distanciranju od uvreženih tekovina prethodnih vekova..." (ibid. 14).

Aleksandar Lifka i ostali filmski velikani Subotice

Upravo je zbog značaja Aleksandra Lifke kao osnivača prvog stacionarnog bioskopa u gradu i njegov pristup filmu kao umetničkoj formi koja može da služi i u edukativne i informativne svrhe na nivou gradske uprave, doneta je odluka da se na temeljima prvog stalnog bioskopa u gradu, koji je osnovao Aleksandar Lifka 1911. godine, kao i nakon višedecenijskog rada bioskopa *Lifka* u okviru preduzeća Subotica-film, krajem 2005. godine osnuje nova gradska ustanova kulture posvećena filmskoj i video umetnosti. Naziv institucije – *Art bioskop Aleksandar Lifka* – ukazuje na programsku opredeljenost ka negovanju umetničkog, autorskog filmskog izraza. Jedan od zadataka koji je Art bioskop pred sebe bio postavio tokom prethodnog perioda, koji se međutim promenom menadžementa nije nastavio, imao je za cilj muzejsku delatnost u vezi sa istorijom filmske umetnosti u gradu i širem okruženju. Takav poduhvat bi podrazumevao prikupljanje celokupne dokumentacije o filmskom stvaralaštvu, kao i radove lokalnih autora, od reportažnih i dokumentarnih do amaterskih i igranih filmova. Rezultat jednog opsežnog istraživanja bio bi formiranje reprezentativne baze podataka ovdašnjeg filmskog stvaralaštva, što bi na duže staze moglo da dovede i do osnivanja muzejskog depandansa posvećenog kinematografiji. Jedan od prvih pokušaja objedinjavanja filmske istorije grada predstavlja i filmski leksikon Zoltana Šifliša (Siflis Zoltán) pod naslovom *Filmska lica Subotice* u koje autor, takođe reditelj, navodi da njegov rad ima za cilj da objedini tragove poznatih, manje poznatih ili do sada nepoznatih sineasta rođenih u Subotici, u nastojanju da se njihovi životi i doprinos filmskom stvaralaštvu sačuvaju od zaborava (Šifliš 2012: 1).

Da bi naglasili svrsishodnost posebnog odeljenja posvećenog kinematografiji, prikazaćemo kratke biografije najznačajnijih filmskih umetnika koji su u fokusu naše pažnje zbog svojih veza sa Suboticom. U kratkom osvrtu na filmske stvaraocce naveli smo prvenstveno istorijske ličnosti filma i stariju generaciju sineasta koji su postali poznati širom nekadašnje države ili su stekli i svetsku slavu, kao što su glumci Bela Lugoši, Đula Kaboš, Kata fon Nađ, Eva Ras, Juci Komloš, Vlatko Dulić, Eugen Verber, Giza Vuković, kompozitor Silvester Levai, scenaristkinja Ilona Filep, reditelji Ilan Eldad i Aleksandar Aca Đorđević, filmski kritičar Ištvan Ladi i još mnogi drugi umetnici čije biografije vezane za Suboticu tek treba da se istraže.

Bela Lugoši

Bela Lugoši (Lugosi Béla; Lugož, 1882 – Los Angeles, 1956) rođen kao Bela Ferenc Deže Blaško, bio je mađarsko-američki pozorišni i filmski glumac najpoznatiji po ulozi grofa Drakule u brodvejskoj predstavi i kasnijem istoimenom filmu (Slika 9). Na početku karijere, tačnije 1901. godine, ugovor da igra u pozorištu ponudio mu je tadašnji direktor subotičkog pozorišta Lajoš Ihas Pešti. Odmah je i dobio glavnu ulogu u predstavi *Orlovi* (Lugosi 2017).

Đula Kaboš

Kabos Gyula, rođen Kaan, (Budimpešta, 1887 – Njujork, 1941) jedan od najpoznatijih mađarskih glumaca i komičara koji je, kao i Bela Lugoši, svoju karijeru započeo u subotičkom pozorištu, gde je s prekidima radio od 1902. do 1910. godine (Slika 10). Do sredine tridesetih godina prošlog veka nastupao je po mnogim pozorištima u Monarhiji, snimajući usput i mnogobrojne filmove od kojih je najpozantiji ostao *Lakej Hipolit* (*Hyppolit, a lakáj*, 1931). Zbog sve restriktivnijih jevrejskih zakona u Evropi, 1939. godine odlazi u emigraciju u SAD (IbyP 2015a).

Ilona Filep

Fülöp Ilona (Subotica, 1891 – Holivud, 1962) rođena je u današnjoj ulici Vuka Karadžića. Novinarsku karijeru počela u Subotici, a nastavila u Sjedinjenim državama gde je radila i kao filmski scenarista potpisujući filmove poput *Spring shower* (1932), *Marie* (1932), ili *Good time Charlie* (1927) (Kalapis 1999).

Kate fon Nađ

Ekaterina Nagy von Cziser (Subotica, 1904 – Berlin, 1973) rođena je i odrasla u Subotici, pohađala je glumačku školu u Budimpešti, zatim je otišla u Berlin, gde je 1926. godine pod imenom Kathe von Nagy, otpočela filmsku karijeru jednom epizodnom ulogom u filmu *Manner von der Ehe* reditelja Konstantina Davida, za koga se kasnije i udala (Slika 11). Od 1926. do 1947. godine odigrala je uspešno 57 glavnih i epizodnih uloga u mnogim nemačkim i francuskim nemim i zvučnim filmovima (Käthe von Nagy 2019).

Juci Komloš

Komlós Juci, rođena Kohn Julianna (Subotica, 1919 – Budimpešta, 2011) bila je dete pozorišnih glumaca, rođena u našem gradu. Svoju dugu, uspešnu karijeru ostvarila je u Mađarskoj gde je postala jedna od najnagrađivanijih pozorišnih i filmskih glumica (Iby P 2015b).

Eugen Verber

Rođeni Subotičanin, pisac, prevodilac i glumac Eugen Verber (Subotica, 1923 – Beograd, 1995) je kao mladić učestvovao u Drugom svetskom ratu. Posle demobilizacije počinje glumačku karijeru u Vojvođanskom narodnom pozorištu. Nakon toga odlazi u Sarajevo gde radi u Pozorištu NR BiH kao glumac. Osnovao je i bio prvi umetnički direktor Pionirskog pozorišta u Sarajevu. Potom prelazi u Beogradsko dramsko pozorište. Od 1960. do 1990. igrao je u skoro 60 filmova, serija (Slika 12). Zbog odličnog nemačkog izgovora, igrao je uloge nemačkih oficira u ratnim filmovima (Todorović Radetić 2016).

Aleksandar Aca Đorđević

Jedan od najpoznatijih srpskih pozorišnih, filmskih i televizijskih reditelja Aleksandar Aca Đorđević (Subotica, 1924 – Beograd, 2005) počeo je profesionalnu karijeru u niškom pozorištu. Posle sticanja rediteljskog iskustva u Narodnom pozorištu u Nišu, gde je radio od 1952. do 1961. godine, prelazi da radi u Televiziju Beograd u stalnom angažmanu do 1990. godine. Režirao je drame brojnih autora: Danila Kiša, Aleksandra Popovića, Gordana Mihića, Duška Radovića, Brane Crnčevića, Siniše Kovačevića, Miodraga Stanisavljevića i drugih pisaca (TamaraP 2015).

Gizela Vuković

Kao i mnogi, kasnije popularni jugoslovenski glumci, Gizela Vuković (Subotica, 1926 – Beograd, 2015) je karijeru započela u svom rodnom gradu. Već 1948. godine počela je da glumi i peva u subotičkom pozorištu. Bila je članica Hrvatskog narodnog kazališta u Subotici. Nakon preseljenja u Beograd, igrala je u mnogim jugoslovenskim filmovima i serijama. Na Festivalu igranog filma u Puli 1968. osvojila je Zlatnu arenu za ulogu seljanke u filmu *U raskoraku* (Gizela Vuković 2017).

Ilan Eldad

Izraelski reditelj Ilan Eldad rođen je u Subotici kao Lengyel Iván (Subotica, 1931 –). Sa trinaest godina, zbog jevrejskog porekla, s porodicom je odveden u koncentracioni logor. Nakon rata vraća se u Suboticu, gde je još kao učenik, režirao u pozorištu jednu Čehovljevu dramu. U Beogradu je studirao režiju na Fakultetu dramskih umetnosti i jedno vreme je bio zaposlen u filmskom preduzeću *Avala*. Iselio se 1948. godine u Izrael, gde je nastavio uspešnu filmsku karijeru (Kovács 2009).

Eva Ras

Poznata beogradska glumica, slikarka i spisateljica Eva Ras (Subotica, 1941 –) rođena je i odrasla u Subotici. Sa mužem Radomirom Stevićem Rasom, slikarem i grafičarem, 1964. godine je osnovala Teatar nacionalne drame, gde su se izvodila dela isključivo domaćih pisaca. Između ostalih, igrala je i u filmovima Dušana Makavejeva, Aleksandra Saše Petrovića, Živka Nikolića, Đorđa Kadijevića. Dobitnica je mnogih filmskih nagrada u zemlji i inostranstvu (Eva Ras 2018).

Vlatko Dulić

Rođen u Subotici, Vlatko Dulić (Subotica, 1943 – Zagreb, 2015) postao je poznati jugoslovenski i hrvatski pozorišni i filmski glumac i reditelj. Studirao je glumu na akademiji dramskih umetnosti u Zagrebu. Najpoznatiji po ulogama u nekadašnjim popularnim jugoslovenskim serijama. Glumačku karijeru je započeo u pozorištu *Gavela* u Zagrebu (Vlatko Dulić 2016).

Silvester Levai

Kompozitor poreklom iz poznate muzičke familije, Lévai Szilveszter (Subotica, 1945 –) već početkom šezdestih godina odlazi i radi po Evropi, da bi od 1980. do 2000. godine postao svetski poznat komponujući muziku za holivudske filmove. Danas sa suprugom živi u Beču i bavi se komponovanjem mjuzikla (Lévay Szilveszter 2016).

Stvaranjem depandansa Gradskog muzeja vezanog za film u Subotici otvorili bismo još jedno atraktivno muzejsko odeljenje za ljubitelje filmske umetnosti, domaće i strane turiste, kao i kreativni prostor posvećen istoriji filma i savremenom filmskom stvaralaštvu. Na svrsishodnost depandansa za film, osim same popularnosti kinematografije u Subotici, ukazuje i bogat muzeološki materijal povezan s Aleksandrom Lifkom i arhiviran u istorijskom i umetničkom odeljenju Gradskog muzeja, dok se u biblioteci muzeja nalazi i Lifkin legat u vidu lične biblioteke. Pomenuta zaostavština svedoči o dugom i turbulentnim životu ovog subotičkog velikana, kao i predanom radu na promovisanju bioskopa i filmske umetnosti.

VIZUELNA ANTROPOLOGIJA I ETNOLOŠKI FILM

Kao što smo već ranije pomenuli, koncept filmskog muzeja prvenstveno znači projekciju filma. Da bi film bio u muzeju, nužno ga je prikazati. Takav pristup značajan je ako uzmemo u obzir da su se dokumentarni filmovi koji postoje od samih početaka filmske umetnosti, vremenom i žanrovski profilisali, što je dovelo do toga da danas govorimo o etnološkim, antropološkim, arheološkim ili ekološkim dokumentarcima čije teme, tim koji koncipira filmsku priču, kao i fokusiranje na određene probleme društva i prirodne sredine, korespondiraju sa muzejskim strukama većine muzeja kompleksnog tipa. Dokumentarni film je od posebnog značaja za etnologiju i antropologiju, te ćemo težište ovog dela rada staviti upravo na etnološko-antropološki film ili vizuelnu antropologiju.

Na početku je važno da naglasimo da postoje tri ključna svojstva filma koja uslovljavaju njegovu važnost za antropologiju. Prvo, objektivno-registracijska karakteristika filma čini ga pouzdanim svedočanstvom o onome što se snima, te može da posluži i kao dokumentacijsko sredstvo pri empirijskim etnološko-antropološkim istraživanjima. Naučnici filmom beleže za antropologiju važne audovizuelne manifestacije, kako bi ih naknadno naučno obradili i tumačili ili predstavili kao ilustraciju za određene stavove. Iako je već prvi snimljeni poduhvat R.J. Flaherty-ja (1913–1914) bio organizovan sa etnografskim ciljem, film je kao naučno-dokumentarističko sredstvo počeo češće da se upotrebljava tek krajem pedesetih godina prošlog veka. Među pionire etnografskog filma možemo da uvrstimo M. Mead, G. Bateson, P. Fejős, koji su u sklopu istraživanja društvenog i ličnog ponašanja koje obuvata i kretanje, izraze lica i međusobnog ophođenja, koristili snimljeni dokumentarni materijal (Antropološki film 1986: 28).

Drugo, film kao vrsta audio-vizuelne komunikacije i izlaganja može samostalno da izveštava o činjenicama značajnim za etnologiju i antropologiju. Takav zadatak prvenstveno pripada etnografskom dokumentarnom filmu koji jedinstvenim umetničkim ili objektivno naučnim metodom govori o pojavama kao što su običaji, rituali, verovanja i druge kulturološke pojave. Već su na samim počecima nemog dokumentarnog filma prikazivana plemena i običaji koji su za Evropu i Ameriku bili „egzotični”. R.J. Flaherty je svojim prvim dokumentarnim filmom *Nanuk sa severa* iz 1922. godine (Slika 13) ustoličio ne samo ambiciozno pripovedački strukturisan dokumentarni film, nego i etnografsko usmerenje koje je potom snažno uticalo na dokumentarističku praksu, tako da je etnografski film jedna od najstarijih i najpoznatijih vrsta dokumentarnog filma (ibid. 28).

Treće, film je kulturni artefakt. Ljudska tvorevina koja je deo i činilac određene kulture, te po svom sadržaju, načinu izvođenja, po nameni i ulozi u određenoj kulturi pomaže razumevanje te kulture. Film je, dakle, uz ostale umetničke i tehničke tvorevine i sam antropološka činjenica, te samim tim postaje predmet antropoloških izučavanja tokom proučavanja savremenih društava u kojima se film javlja. To može da se očituje na više načina: budući da registracijsko i izlagačko obeležje filma ostaje uglavnom očuvano i u neetnološkim dokumentarnim i igranim filmovima, sadržaji tih filmova mogu da posluže kao bogato izvorište antropološke i istorijske građe s obzirom da su na film snimljene i druge kulturne tvorevine, a mogu da se otkriju i neki izvorni društveni običaji i verovanja. Zatim, način na koji je film izrađen, tačnije, estetski i opšti ideološki razlozi radi kojih je snimljen na određen način i o određenim temama, a i način na koji se film koristi upućuju na opšte značajke određene kulture čiji je deo i film. I napokon, budući da film nije samo pasivni prikazivač kulture, već je i njen aktivni učesnik, uvođenje filma u kulture u kojima je nepoznat, može da izazove kulturne promene pogodne za etnološko-antropološko praćenje. Takva istraživanja rasvetljavaju kulturnu važnost filma, pokazuju koji su oblici filma kulturno zavisni, te se javljaju samo pod uticajem posebne kulturne okoline, a koji su kulturno nezavisni, te se javljaju svuda, bez obzira na razlike u kulturi. Film je pri takvoj upotrebi sredstvo za interkulturalna eksperimentalna istraživanja iz perspektive etnologije, psihologije i sociologije. Takva upotreba filma počinje da se javlja krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog veka i još uvek je u začetku. Razlog verovatno leži u činjenici da se tradicionalna interkulturalna istraživanja više oslanjaju na jezik, a mnogo manje na vizuelna svedočanstva (ibid. 29).

Uprkos navednim značenjima filma za antropološku nauku, vizuelni antropolog Sara Pink sa Lafboro univerziteta s pravom postavlja pitanje koji je savremeni značaj etnografskog filma – pominjući podatak da je još u drugoj polovini 20. veka postojala nada da će etnografski filmovi omogućiti bolje razumevanje drugih kultura (Pink 2011: 8). Nada da će etnografski filmovi moći da budu korišćeni za bolje razumevanje među kulturama nije nova: saglasna je sa shvatanjem Žana Ruša (Jean Rouch) o mogućoj ulozi filma kao javne antropologije gde je potencijal etnografskog filma u inspirisanju poštovanja prema kulturnim razlikama koje će biti potrebne u budućnosti (ibid. 9).

Zbog izuzetnog značaja filmskih zapisa za humanističke nauke, nije iznenađujuće da su prvenstveno kustosi i muzelaci, posebno u etnografskim muzejima širom sveta prepoznali značaj filmske tehnike i posvetili se vizuelnom značenju i tumačenju etnografske građe sakupljene na terenu. Kako je u predgovoru za trinaesti Međunarodni festival etnološkog filma navela mr Vesna Marjanović: *„Zapaženo je kako su se do danas stvaraoci etnološkog filma najviše bavili fenomenima obredne prakse. Običaji su gotovo uvek bili atraktivni i omogućavali da se snima njihova autentičnost, u trenutku kad se radnja događa, a ima i takvih filmova gde je rekonstrukcija, vešto ili ne bila cilj oživljavanja običaja koji iščezavaju”* (Marjanović 2004: 16). Stoga nije iznenađujuće da je i kod nas, tačnije u okrilju *Etnografskog muzeja* pre 26 godina, tačnije 1992. godine, sazrela ideja o osnivanju festivala etnološkog filma. Prvih godina svog postojanja Etnološki filmski festival održavan je u manastiru Prohor Pčinjski s ciljem da se pomoću filmske i video trake sačuvaju vrednosti tradicionalnog načina života. Publiku su tada mahom predstavljali etnolozi, filmski radnici i malobrojna publika. Nakon što se u manastir Prohor Pčinjski 1999. godine useljavaju izbeglice s Kosova, etnološki filmski festival se seli u Etnografski muzej u Beogradu, uz bojazan da festival ovakvog karaktera neće biti zanimljiv široj publici koja se preko malih ekrana svakodnevno susreće sa emisijama etnološkog karaktera velikih distributerskih kuća. Ispostavilo se, međutim, da je festival, postavši vremenom međunarodnog karaktera, s godinama stekao svoju vernu publiku i postao najposećeniji program Etnografskog muzeja. Kako tvrdi i vizuelni antropolog Ranko Barišić, filmovi u celini doprinose upoznavanju običaja i etničkih karakteristika neke grupe ili zajednice. Publika se zahvaljujući filmu upoznaje sa znanjima i vrednostima sopstvene sredine, sredine svojih suseda, ali i udaljenih *egzotičnih* oblasti (Slika 14). Mnogima je festival retka prilika da se upoznaju sa načinom života malo poznatih naroda. Etnološki film je nezaobilazno nastavno sredstvo za dočaravanje vanevropskih civilizacija i njihove specifične materijalne, socijalne i duhovne kulture (Barišić 2010: 8).

DOSADAŠNJE ISKUSTVO U PRIKAZIVANJU FILMOVA U GRADSKOM MUZEJU

Povezivanje filma i institucije muzeja čiji je osnovni zadatak arhiviranje prošlosti, danas ne predstavlja novinu. Od samih početaka filmskog zapisa postalo je očigledno da film kao specifična umetnost modernog vremena, od svog postanka dokumentuje dešavanja iz prošlosti, kao i stvarnost u svim segmentima ljudskog života. U tom smislu Gradski muzej u Subotici, osim što baštini i materijalnu zaostavštinu (lične predmete, filmske zapise, plakate, reklame, članke itd.) pionira kinematografije Aleksandra Lifke (Slika 15), poslednjih godina nastoji da organizuje i izbor filmova sa Međunarodnog festivala etnološkog filma koji traju po tri dana, prikazujući ukupno desetak filmova. U saradnji sa direktorom festivala, Sašom Srećkovićem, etnolog muzeja sastavlja sopstveni tematski odabir filmova. U zavisnosti od nekog zajedničkog imenitelja odabranih filmova, filmski ciklusi etnološkog filma dobijaju i poseban naslov. Tako smo 2017. godine festival promovisali pod naslovom *Bez tabua* (Slika 16), budući da su izabrani filmovi za temu imali seksualnost i smrt, kao životne činjenice za koje se vezuje najviše tabua u svim društvima (Slika 17 i 18). Sledeće godine (2018), filmski ciklus nosio je naslov *Kontrapunkt života*, tokom kojeg su prikazani filmovi koji su svojom tematikom obuhvatili s jedne strane spektra očuvani „idilični” svet tibetskog sela (*Kako sam postao ono što sam bio*, Južna Koreja 2018) (Slika 19), a s druge predstavile uzbudljivi kolaž životnih bizarnosti savremenog sveta postavljenih na You Tube (*Idemo na jug*, Kanada 2018). Međutim, prvi pokušaj povezivanja vizuelne antropologije i Gradskog muzeja datira iz 2008. godine, kada je u saradnji sa Art bioskopom Aleksandar Lifka, Fondacijom Danilo Kiš i Kulturnim frontom iz Beograda došlo do prve promocije antropološkog filma prikazivanjem selekcije sa *Margaret Mead film i video festivala* iz New York-a (Slika 20).

Iako još uvek ne možemo da se pohvalimo prevelikom posetom građanstva tokom prikazivanja nekomercijalnih etnoloških filmova, nastojanje da popularišemo film u muzeju dobija ohrabrenje rešenošću pojedinih profesora da na posebno organizovane projekcije dovedu srednjoškolce. Osim izbora filmova sa Međunarodnog festivala etnološkog filma, u dogovoru sa autorkama, među filmove ponuđene srednjim školama uvrstili smo i dokumentarne filmove *Neželjena baština* Irene Škorić (Slika 21) i *Cinema Komunista* Mile Turajlić (Slika 22), kao dodatnu nastavnu jedinicu o istoriji i umetničkim dometima nekadašnje jugoslovenske

države, a povodom sto godina od njenog osnivanja. Budućnost i učestalost projekcije filmova u muzeju zavisice i od zainteresovanosti ostalih kolega, budući da bi se ponuda filmova koji svojim temama korespondiraju sa muzejskim strukama mogla proširiti i filmovima sa *Međunarodne smotre arheoloških filmova*, kao i na izbor filmova sa nekoliko vrlo kvalitetnih festivala ekološkog filma. Kako će se tema kinematografije i muzeja kotirati u daljem radu naše ustanove, ostaje da se vidi.

LITERATURA

About | The Hollywood Museum. (2014). <http://thehollywoodmuseum.com/about-the-hollywood-museum>

Angelo. (1920). *Lugosi Béla* [online slika]. <https://beladraculalugosi.files.wordpress.com/2011/12/lot-586-2.jpg>

Barišić, R. (2010). Publika i film – devetnaest godina vernosti. In: Srečković, S. (Ed), *XIX Međunarodni festival etnološkog filma*, Beograd: Etnografski muzej, 6–11.

Brener, J. (1993). *Lifka: pionir kinematografije*. Subotica: Subotičke novine: Otvoreni univerzitet.

Brener, J. (2002). Lifka: pionir kinematografije, prvi u gradnji bioskopa, novator filmske tehnike. *Rukovet*, 48(1/4), 61–63.

Brenner, J. (1982). *A kinematográfia úttörője: (Lifka Sándor élete és munkássága)*. Szabadka: Veljko Vlahović Munkásegyletem.

Collection | Museum of the Moving Image. (2019). <http://www.movingimage.us/collection/>

Erdeljanović, S., Grlica, M. (2011). *LIFKA i Lifke*. Subotica: Open University, Beograd:Yugoslav Film Archive.

Eva Ras. (2018). <https://www.biografija.org/film/eva-ras/>

Filmrestaurálás | Magyar Nemzeti Filmarchívum. (2019). <https://filmarchiv.hu/hu/filmrestauralas>

Antropološki film. (1986). In: *Filmska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 28–29.

Gizela Vuković. (2017). In: *Wikipedia*. https://sh.wikipedia.org/wiki/Gizela_Vukovi%C4%87

Grlica, M. (1993). *Aleksandar Lifka: čarobnjak pokretnih slika* [katalog izložbe]. Subotica: Gradski muzej.

Grlica, M. (2012). *Svetlo u tami: 100 godina bioskopa Lifka u Subotici / Fény a sötétségben: a Lifka mozi 100 éve Szabadkán*. Subotica: Gradski muzej.

Grlica, M. (2017). „Rajsko vreme duha” Subotička kulturna scena pred izbijanje Prvog svetskog rata. *Museion*, 15, 5–26.

History | The Kinemathek. (2019). <https://www.deutsche-kinemathek.de/en/kinemathek/history>

Iby P. (24. avgust 2015a). Szabadka kedvence – Kabos Gyula [blog post]. <http://www.gradsubotica.co.rs/szabadka-kedvence-kabos-gyula/>

Iby P. (19. novembar 2015b). Szabadka szülöttje – Komlós Juci színésznő [blog post]. <http://www.gradsubotica.co.rs/szabadka-szulotte-komlos-juci-szineszno/>

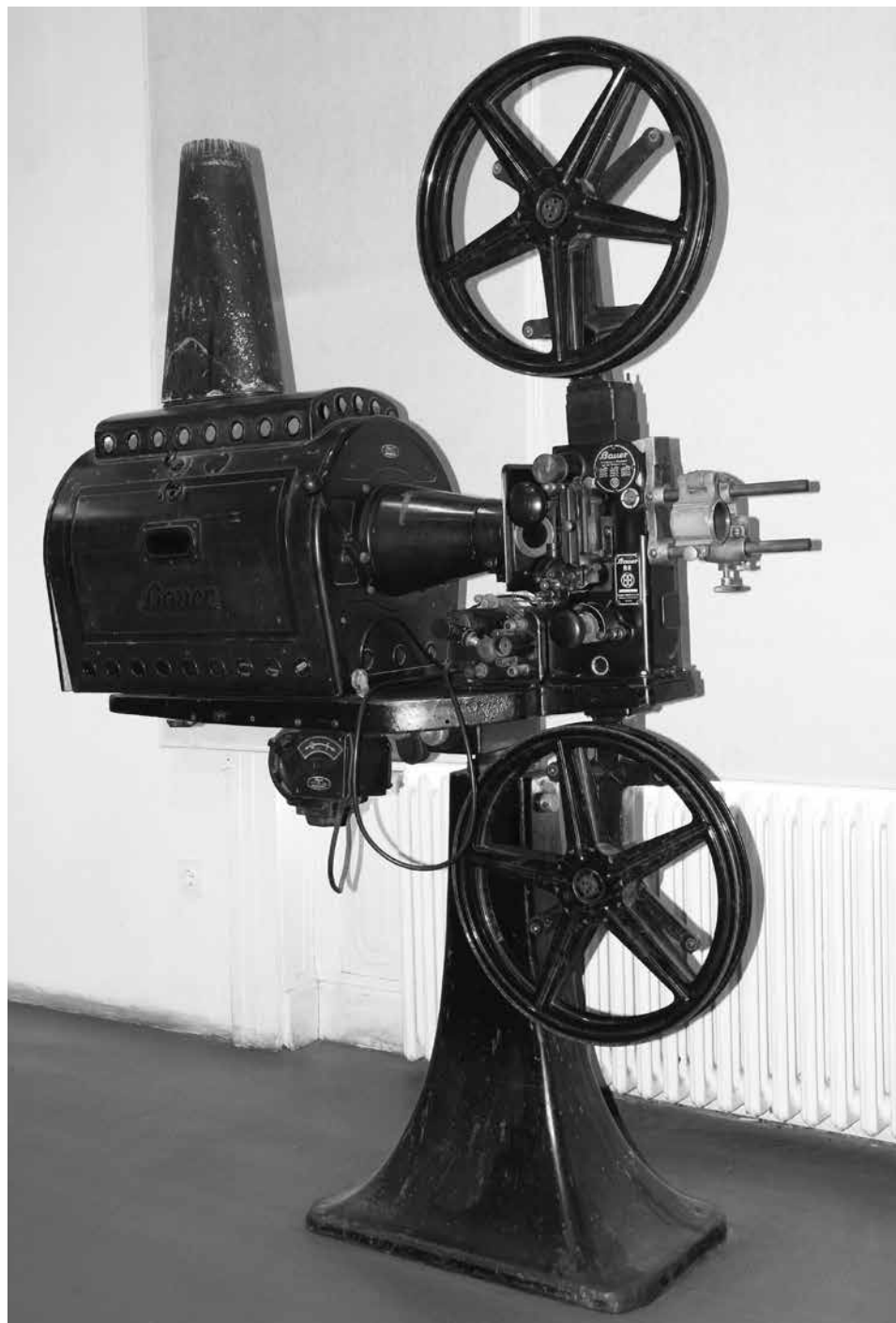
- Kabos Gyula [online slika]. (1926). https://oszmi.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=159&Itemid=163&lang=en
- Kalapis, Z. (1999). Életrajzi kalauz. *Híd*, 62, 876–885. http://adattar.vmmi.org/cikkek/16547/hid_1999_12_09_kalapis.pdf
- Käthe von Nagy. (2019). In: *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/K%C3%A4the_von_Nagy
- Kovács, B. (7. septembar 2009). Nem mindig fáklyával, zászlóval rendezek – Ilan Eldad rendező. *Magyar Narancs*. https://magyarnarancs.hu/film2/nem_mindig_faklyaval_zaszloval_rendezek_-_ilan_eldad_rendezo-71742
- Le musée de la cinémathèque. (n.d). <http://www.cinematheque.fr/musee.html>
- Lévay Szilveszter. (2016). <http://www.subkultura.rs/zene/levay-szilveszter-1945/>
- London Film Museum Covent Garden – Bond In Motion. (2018). <http://londonfilmmuseum.com/>
- Lugosi, B. Jr. (2017). *Biography*. <http://belalugosi.com/biography/>
- Marjanović, V. (2004). Etnološki film u Etnografskom muzeju, In: Srećković, S. (Ed), *XIII Međunarodni festival etnološkog filma*. Beograd: Etnografski muzej, 6–19.
- Museum History. (2019). <http://www.museikino.ru/en/about/history/>
- Nanook of the North [online slika]. (1922). https://s3.amazonaws.com/criterion-production/films/7062af5ff38747e1652868a1b3ddb2c6/LfHp8xHidZJHSQV2CiPDktO9NGJjhn_large.jpg
- National Museum of Indian Cinema | Films Division. (2019). <http://filmsdivision.org/nmic.html>
- Ninkov K., O. (2011). Japanizam u Subotici u prvoj trećini XX veka. Prilog proučavanju japanizma na primerima umetničke zbirke Gradskog muzeja Subotica. *Museion*, 10, 167–197.
- Obrist, H. (2008). *A Brief History of Curating*. Zürich: Les Presses du réel.
- Omon, Ž., Mari, M. (2007). *Analiza film(ov)a*. Beograd: Clío.
- Overview | China National Film Museum. (n.d.). http://www.cnfm.org.cn/english/main_m001_en.htm
- Overview | The Cinema Museum, London. (2019). <http://www.cinemamuseum.org.uk/topics/collection/overview/>
- Pink, S. (2011). Komentar o savremenom značaju etnografskog filma u društvu. In: Srećković, S. (Ed), *XX Međunarodni festival etnološkog filma*. Beograd: Etnografski muzej, 8–13.
- Radisavljević-Jočić, G. (12. oktobar 2014). Kada je “Talmud” bio najtiražnija knjiga meseca [blog post]. <https://mediasfera.rs/2014/10/12/20141012kada-je-talmud-bio-najtiraznija-knjiga-meseca/>
- Rolland, F. (2019). Mes échantillons de formats de support film „cinéma” [online slika]. <http://www.cinematographe.org/pdf/AnArchives-A3-Cinev2009films.pdf>
- Šifliš, Z. (2012). *Filmska lica Subotice*. Subotica: European Film Festival Palić.
- TamaraP. (19. jul 2015). Otpisani – jedan od najpopularnijih domaćih filmova [blog post]. <http://sinemanija.com/otpisani-jedan-od-najpopularnijih-domacih-filmova/>
- Todorović Radetić, A. (20. novembar 2016). Eugen Verber – književnik, glumac i veliki prevodilac [blog post]. <http://www.prevodioci.co.rs/blog/eugen-verber/>
- Vlatko Dulić. (2016). In: *Wikipedia*. https://sh.wikipedia.org/wiki/Vlatko_Duli%C4%87
- Willinger, L. (cca. 1930–40). Kathy (Käthe) von Nagy [online slika]. <https://paddle8.com/work/laszlo-willinger/156002-kathy-kthe-von-nagy>
- Архив Југословенске кинотеке. (2016). <http://www.kinoteka.org.rs/arhiv-jugoslovenske-kinoteke/>

Viktorija Šimon Vuletić

A MÚZEUM ÉS A FILM
A film és a múzeum kapcsolatrendszerének fejlődési lehetőségei
a Szabadkai Városi Múzeumban

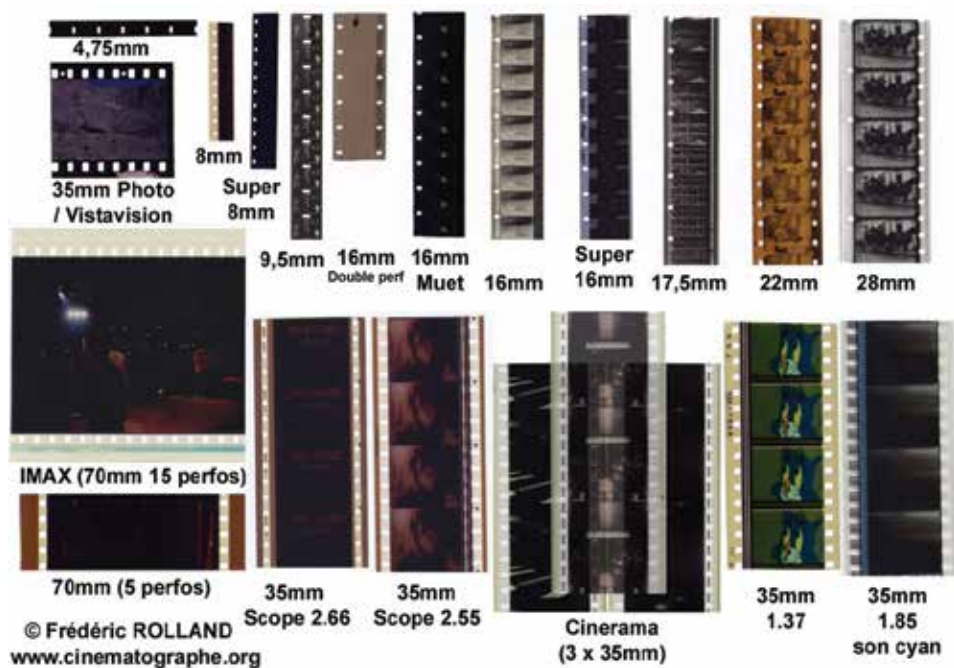
Összefoglaló

Az 1895-ben feltalált médium, a film, valamint a múzeum, mint intézmény – mely a 18. század végén jelent meg – között fellelhető kapcsolaton való elmélkedés legalább háromféle megközelítést tesz lehetővé: 1. a múzeumban lévő film, 2. filmmúzeum, 3. a film és a múzeum kapcsolata. Mindegyik megközelítésnek többszörös hasznosulása lehet a múzeumok szempontjából, akár úgy, hogy teljesebbé teszik a már meglévő, 20. század történetével foglalkozó gyűjteményeiket, akár úgy, hogy a programokat színesítik tematikus filmciklusokkal. E tanulmány célja, hogy meghatározza, mely múzeum-film kapcsolatrendszer szolgálhatja a Szabadkai Városi Múzeum számára a legnagyobb fejlődési lehetőséget.

Slika 1. Lifkin projektor, Istorijско odeljenje Gradskog muzeja Subotica

Figure 1. Cinema projector of Alexander Lifka, Historical Department of the Municipal Museum in Subotica

Slika 2. Filmski formati (Rolland 2019)

Figure 2. Film formats (Rolland 2019)

Slika 3. Filmski muzej u Parizu (Le musée de la cinémathèque n.d.)

Figure 3. The Film Museum in Paris (Le musée de la cinémathèque n.d.)

Slika 4. Filmski muzej u Berlinu (History | The Kinemathek 2019)

Figure 4. The Film Museum in Berlin (History | The Kinemathek 2019)

Slika 6. Filmski muzeju u Mumbaju, Indija (National Museum of Indian Cinema | Films Division 2019)

Figure 6. The Film Museum in Mumbai, India (National Museum of Indian Cinema Films Division 2019)

Slika 5. Filmski muzej u Holivudu (About | The Hollywood Museum 2014)

Figure 5. The Film Museum in Hollywood (About | The Hollywood Museum 2014)

Slika 7. Filmski arhiv u Budimpešti (Filmrestaurálás | Magyar Nemzeti Filmarchívum 2019)

Figure 7. The Film Archive in Budapest (Filmrestaurálás | Magyar Nemzeti Filmarchívum 2019)

Slika 8. Lifkina diploma iz Pečuja (1907), Istorijsko odeljenje Gradskog muzeja

Figure 8. The Diploma of Alexander Lifka from Pécs (1907), History Department of the Municipal Museum in Subotica

Slika 9. Lugosi Béla (Angelo 1920)

Figure 9. Béla Lugosi (Angelo 1920)

Slika 10. Kabos Gyula (Kabos Gyula 1926)

Figure 10. Gyula Kabos (Kabos Gyula 1926)

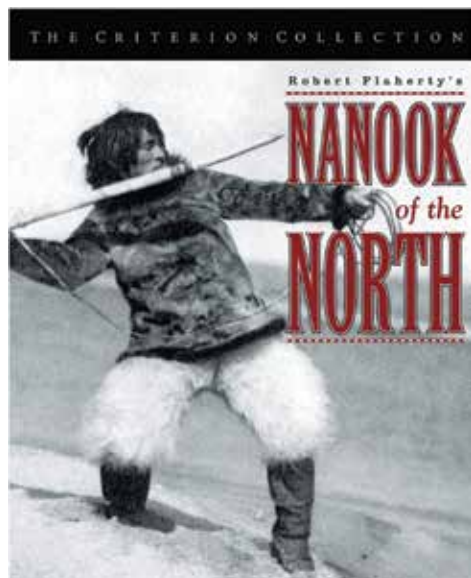
Slika 11. Käthe von Nagy (Willinger cca.1930–40)

Figure 11. Käthe von Nagy (Willinger cca.1930–40)

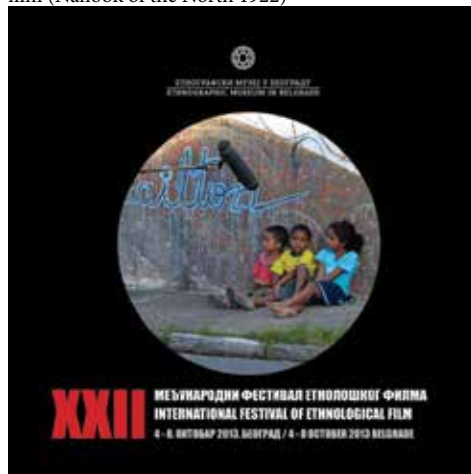
Slika 12. Eugen Verber (Radisavljević-Jočić 2014)

Figure 12. Eugen Verber (Radisavljević-Jočić 2014)

Slika 13. Nanuk sa severa, prvi etnografski film (Nanook of the North 1922)

Figure 13. Nanuk from the North, the first ethnographic film (Nanook of the North 1922)

Slika 14. Katalog XXII Međunarodnog festivala etnološkog filma (2013), Etnološko odeljenje Gradskog muzeja

Figure 14. Catalog of the XXII International Ethnological Film Festival (2013), Ethnological Department of the Municipal Museum in Subotica

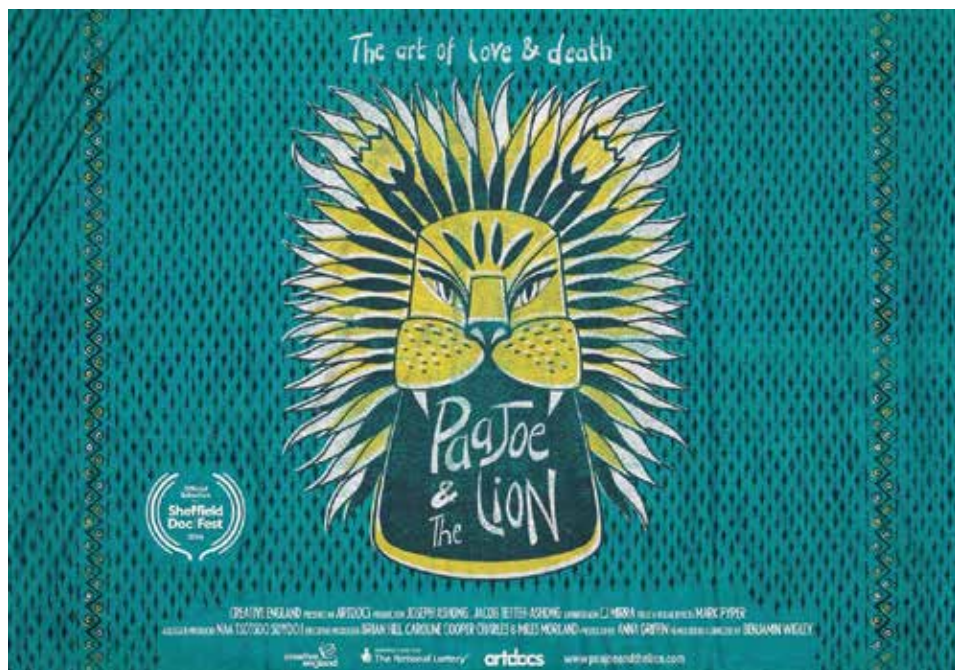
Slika 15. Plakat Lifkinog bioskopa, Istorijsko odeljenje Gradskog muzeja

Figure 15. Poster of the cinema owned by Alexander Lifka, Historical Department of the Municipal Museum in Subotica

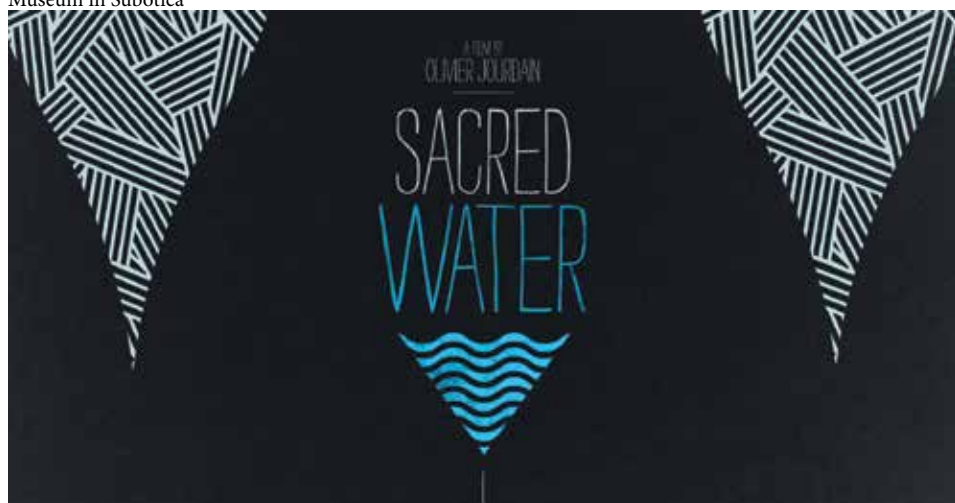
Slika 16. Bez tabua, projekcija etnoloških filmova (2017), Etnološko odeljenje Gradskog muzeja

Figure 16. Without Taboo, projection of ethnological films (2017), Ethnological department of the Municipal Museum in Subotica

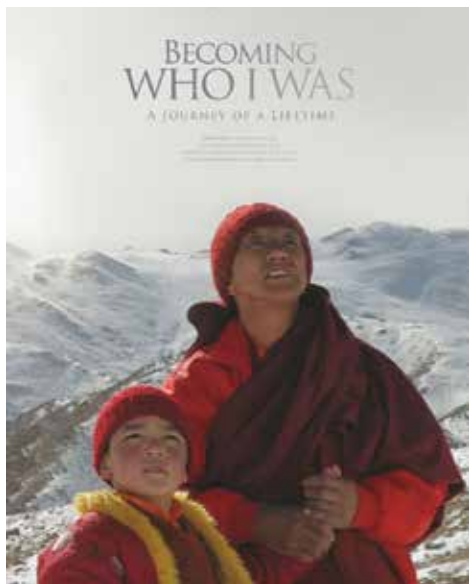
Slika 17. Plakat filma *Pa Džo i lav* (2017), Etnološko odeljenje Gradskog muzeja

Figure 17. Poster of the documentary film *Pa Jo and Lion* (2017), Ethnological department of the Municipal Museum in Subotica

Slika 18. Plakat filma *Sveta voda* (2017), Etnološko odeljenje Gradskog muzeja

Figure 18. Poster of the documentary film *Sacred Water* (2017), Ethnological department of the Municipal Museum in Subotica

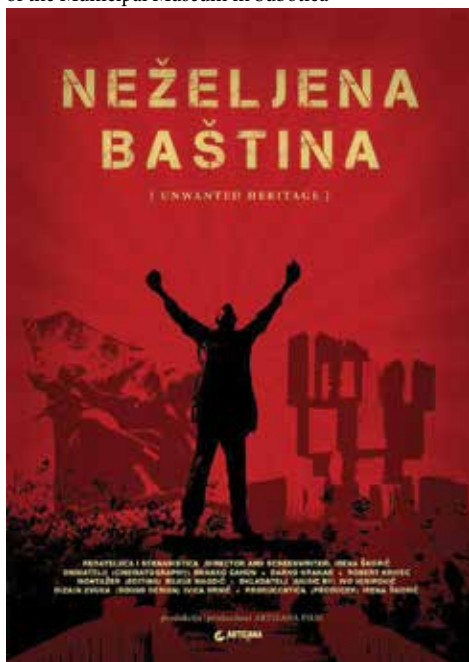
Slika 19. Plakat filma *Kako sam postao ono što sam bio* (2018), Etnološko odeljenje Gradskog muzeja

Figure 19. Poster of the documentary film *How I Became What I Was* (2018), Ethnological department of the Municipal Museum in Subotica

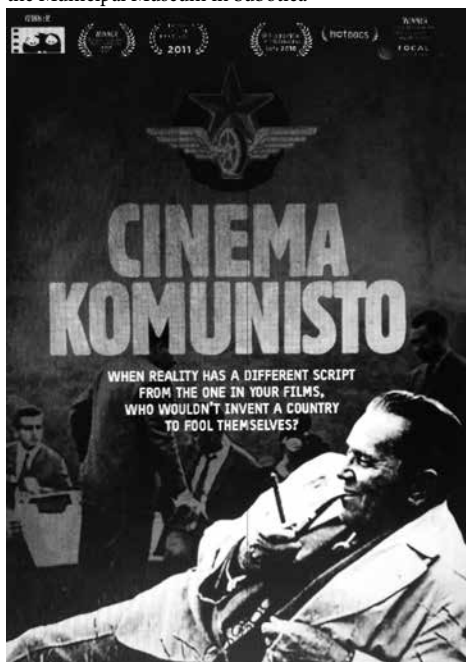
Slika 20. Najava Margaret Mead Film & Video Festivala (2008), Etnološko odeljenje Gradskog muzeja

Figure 20. Announcement of the Margaret Mead Film & Video Festival (2008), Ethnological Department of the Municipal Museum in Subotica

Slika 21. Poster filma *Neželjena baština* (2016), Etnološko odeljenje Gradskog muzeja

Figure 21. Poster of the documentary film *Unwanted Heritage* (2016), Ethnological Department of the Municipal Museum in Subotica

Slika 22. Poster filma *Cinema komunisto* (2010), Etnološko odeljenje Gradskog muzeja

Figure 22. Poster of the documentary film *Cinema komunisto* (2010), Ethnological Department of the Municipal Museum in Subotica

Mirko Grlica ^[*]

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24000 Subotica, Srbija

mirkogrlica@gmail.com

UDC 94(497.113 Subotica)“1918”

Primljeno: 18. jun 2019.

Prihvaćeno: 28. jun 2019.

SUBOTICA U POSLEDNOJ GODINI URUŠAVANJA AUSTROUGARSKE MONARHIJE

Originalni naučni rad

SUBOTICA IN THE LAST YEAR OF THE COLLAPSE OF AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

Original research article

Apstrakt: Tokom 1918. godine svugde su bile vidljive razorne posledice ratnog pira koji je ušao u petu kalendarsku godinu. Iako je bila daleko od frontova, u Subotici je rat bio deo svakodnevice. Od brojnih ranjenika, koji su od grada napravili veliku bolnicu, do ratnih zarobljenika neprijateljskih vojski korištenih kao fizička radna snaga, od pripadnika „zelenog kadra”, koji su stvorili neviđenu anarhiju terorišući građane, do političara koji tragično nisu razumeli vreme koje su živeli. Dnevno je nestajao sistem koji je odlazio u istoriju. Rad će pokušati da detektuje pokazatelje ovog procesa u pojedinim segmentima društvenog, idejnog, svakodnevnog. Poput onih na državnom nivou, i lokalni političari, kao pripadnici davno prevaziđenog establišmenta, nisu shvatali učestale promene koje su se dešavale. Umesto toga, živeli su i vladali na način, relevantan za decenije koje su prošle. Nisu dozvoljavali demokratizaciju društva kako ne bi ugrozili vlastite pozicije, nisu razumeli odlučno istupanje radničkog i ženskog pokreta na istorijsku scenu. Nisu znali da reše sveopštu nestašicu namirnica i potrepština za život u uslovima centralizovane ratne privrede, bili su nemi posmatrači pandemije španske groznice, koja je u poslednjim mesecima rata odnela živote hiljada stanovnika grada.

[*] Mirko Grlica, istoričar, muzejski savetnik

Grlica Mirko, történesz, múzeumi tanácsos

Mirko Grlica, historian, museum counsellor

Nisu imali odgovor na ideju jugoslovenstva, koja je u prethodnim godinama grejala srca tek retkih u gradu, da bi u poslednjoj godini rata postala dominantna među Bunjevcima i Srbima. Tiho i bez delatnih refleksija na više nego tmurnu životnu realnost, predstavnici gradske vlasti su se nekoliko dana pred dolazak srpske vojske dostojanstveno povukli, osiguravši tako bar mirnu tranziciju vlasti.

Ključne reči: Subotica, radnički pokret, ženski pokret, ideja jugoslovenstva, španska groznica.

Abstract: During 1918 the devastating consequences of warfare that entered the fifth calendar year were everywhere visible. Although Subotica was far from the fronts the war was part of it's everyday life. From the great number of wounded, who made a large hospital from the city, to the prisoners of war belonging to the enemy army who were used for physical labor, as well as from the members of the „green cadre” who created an unprecedented anarchy and were terrorizing citizens, to politicians who tragically did not understand the time they lived in. The system that was going into history disappeared daily. This paper will try to detect the indicators of this process in certain segments of its social, ideological and everyday aspects. Like the governing structures at the state level, the local politicians were members of the outdated establishment that did not understand the frequent changes that were taking place. Instead, they lived and ruled in a way relevant in the decades that had passed. They did not allow the democratization of society suspecting that it would endanger their own positions, they did not understand the decisive appearance of the workers' and women's rights movements on the historical scene. They did not know how to solve the general shortage of food and simple necessities of life in the conditions of the centralized war economy, they were mute observers of pandemic of Spanish fever which carried away thousands of inhabitants of the city in the last months of the war. They did not have an answer to the idea of Yugoslavism, which in the previous years heated the hearts of only a small number of citizens, while in the last year of the war it became a dominant commitment among the Bunjevacs and Serbs. Quietly and without active reflections on more than a dark everyday reality, representatives of the city government withdraw from power with dignity a few days before the arrival of the Serbian army, ensuring in that way a peaceful transition of power.

Key words: Subotica, labour movement, women's rights movement, idea of Yugoslavism, Spanish fever

UVOD

Iako su krajem 19. i početkom 20. veka načinjeni značajni koraci u urbanizaciji Subotice i njenom uobličavanju poput drugih srednjoevropskih gradova (izgradnja električnog tramvaja, popločavanje puteva i asfaltiranje trotoara, bušenje bunara sa pijaćom vodom, izgradnja privatnih i najamnih kuća, javnih palata, verskih objekata i spomenika, početak rada prvih bioskopa, bavljenje sportom...), subotičko društvo, kao deo mađarskog segmenta Dvojne monarhije, bilo je u godinama pred Prvi svetski rat bremenito mnogim nerešenim problemima: nacionalizam, antisemitizam, rasizam, uporno onemogućavanje Bunjevaca da se školuju na maternjem jeziku, neshvatanje elite o značaju nadolazećih klasnih i rodni suprotnosti.

Izbijanje rata još će više zaoštriti ove suprotnosti i doneti nove, a vremena i resursa za njihovo rešavanje u ratnim uslovima bilo je sve manje. Zato će godine nakon 1914. biti vreme urušavanja državnog i lokalnog sistema vlasti, ali i kompletnog vrednosnog sistema podrazumevanog tokom prethodnih decenija. Odlazak velikog broja muškaraca u vojsku poremetio je rad mnogih gradskih službi. Već početkom avgusta 1914. godine tridesetak subotičkih srednjoškolaca se prijavilo da popune nedostajuće osoblje u Dobrovoljnom vatrogasnom društvu. Civili su počeli voziti tramvaje, raditi na pošti (Đaci nam pomažu 1914). U Budimpešti su žene već na samom početku rata počele da voze i tramvaje, dok će se u Subotici to dogoditi tek naredne godine. Česti polasci tramvaja postali su prošlost, jer su od početka rata polazili tek na svakih pola sata (Félóránként járnak a villamosok 1914).

Vrlo brzo po otpočinjanju ratnih dejstava na frontu prema Srbiji, Subotica je postala jedna velika bolnica. U najkraćem roku su popunjeni kapaciteti u to vreme vrlo savremene gradske bolnice, pa su se ranjenici počeli smestati u školske objekte (učiteljska preparandija, gimnazija...), što je s druge strane proizvelo činjenicu da su novu zgradu Muške građanske škole pohađali učenici još nekoliko škola. U bolnicu je pretvorena i secesijska Reichleova palata (Kórház a palotában 1914). Na staroj stočnoj pijaci trebalo je da se sagrađe dve drvene barake za 5–600 kreveta.

Nakon atentata na Franza Ferdinanda i njegovu suprugu, malobrojna srpska zajednica je morala da istrpi prvi talas osuda, koji se, na sreću, nije pretvorio u kolektivnu odmazdu poput situacije u Sarajevu ili nekim drugim gradovima. Velike zasluge za to ima liberalna štampa na mađarskom jeziku, koja je stalno podvlačila lojalnost subotičkih Srba mađarskoj državi. To je očigledno bilo nepoznato vojnim vlastima u gradu, koje su, valjda, na

osnovu verbalnih ispada Srba u nekim manjim mestima, naredile privođenje uglednih subotičkih talaca – advokata Jovana i Vladislava Manojlovića, kao i Đorđa Stojkovića, i zemljoposjednika Jovana Radića. Ova situacija potrajala je celih mesec dana, tačnije do dolaska u grad velikog župana Subotice Sándora Purglya, koji je izdejstvovao njihovo puštanje na slobodu (A szabadkai túszokat 1914).

Već u prvoj godini rata počele su restrikcije struje, raspisan je prvi ratni zajam (od osam koliko će ih biti tokom rata), dok je nestašica prehrambenih namirnica izazvala divljanje cena na tržištu, koje su lokalne vlasti pokušale sprečiti uvođenjem maksimalnih cena za određene artikle. Upravo su maksimirane cene bile jedno od područja gde se odluke gradskih vlasti masovno nisu poštovale, izazivajući dalju eroziju kredibiliteta onih koji su ih donosili.

Od početka 1915. godine u subotičkoj štampi je primetna do tada nepoznata pojava – cenzura. Sve češći su slučajevi da se razilaze stavovi vlasti i štampe, pogotovo one liberalne, koja je već u drugoj kalendarskoj godini rata postavljala pitanja o kraju rata, o njegovom smislu i ishodu.

Novina je bila i dolazak ratnih zarobljenika, koji su željno iščekivani kao nasušna pomoć u industrijskim objektima, ali i na poljoprivrednim imanjima. Najvećim brojem Rusi, pokazali su se kao vredna i poslušna radna snaga, ali su vrlo brzo došli u situaciju da moraju da se pobune. Njihovi lokalni poslodavci smatrali su ih svojevrsnim robljem, prema kome nisu morali imati nekih većih obaveza, čak ni u hrani (A menet 1915).

O dubini društvenih promena koje je izazvao rat, svedoči i zvanična statistika gradskih vlasti s kraja 1915. godine. Naime, na njihovom spisku je bilo 5375 subotičkih porodica, koje su ispunjavale kriterijume za dobijanje pomoći, jer su odlaskom muških članova u rat ostale bez prihoda za život (Hatezer hadbavonult katona 1915)

Pored nebrojenih ranjenika i ratnih zarobljenika kojih je te godine u gradu bilo oko 1 400, tokom 1916. godine spektar novih stanovnika grada upotpunile su izbeglice iz Erdelja, koje su napustile svoje domove nakon ulaska Rumunije u rat protiv Austrougarske monarhije (1300 menekült Szabadkán 1916).

Početkom 1917. godine subotička fabrika gasa smanjila je isporuke zbog nedostatka uglja. Refleksije u društvu bile su vidljive odmah: polovina od šest subotičkih fabrika snabdevana je gasom ponedeljkom, utorkom i sredom, dok je druga polovina mogla da radi četvrtkom, petkom i subotom. Zatvoreni su bioskopi, otkazane pozorišne predstave, štampa je pisala da

nema mleka, šećera, a kada je poskupljivala struja, onda je to bilo za 35%. Svakim danom rata krunile su se vrednosti u kojima je društvo živelo pre rata.

Sigurno ne bez aluzija na situaciju u Subotici, štampa je prenela vest o događaju u Bačkoj Topoli, kada su dva žandarma kroz glavnu ulicu, kao kroz svojevrsnog „toplog zeca” sprovedi tri lokalne žene, za koje se tvrdilo da su bile preterano prisne sa trojicom ratnih zarobljenika iz Rusije (Magyar menyecskek barátkoznak 1917).

No, sve loše pobrojano u uvodnom delu ovog teksta bilo je tek „zagrevanje” za ono što je sledilo u poslednjoj godini svetskog rata.

MATERIJAL I METOD

U situaciji kada o temi ovog rada nema objavljene literature ili publikovanih izvora, tekst je nastao najvećim delom na štampi kao istorijskom izvoru. Činjenica da su do naših dana sačuvani arhivski dokumenti, plakati i drugi izvori, ne umanjuje značaj štampe za izučavanje teme ovog rada. I pored neporecive subjektivnosti, štampa poseduje neposrednost i detaljnost koju ne poseduju „zvanični” izvori, a u sferi izučavanja istorijata ideja novinske kolumne, redakcijski i autorski komentari su nezaobilazni. Pomenuta subjektivnost štampe kao istorijskog izvora lako se prevazilazi upoređivanjem primeraka raznih listova izašlih u konkretnom vremenu. Subotica je u poslednjoj godini Prvog svetskog rata imala sreću da su izlazila tri dnevna lista na mađarskom jeziku i nedeljnik na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku, čiji primerci su u najvećoj meri sačuvani. Nakon prikupljanja podataka, njihove analize i verifikacije usledilo je pisanje rada.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Političari nedorasli trenutku

Svo ništavilo koje je „veliki rat” ostavljao iza sebe moglo se početkom 1918. godine sagledati u milionima poginulih i ranjenih, do tada nezamislivim materijalnim razaranjima, u očaju i besperspektivnosti najvećeg broja stanovnika. Statistički podaci davali su numeričke okvire tog grandioznog nazadovanja. U Subotici su u prvoj godini rata rođene 2 682 bebe, dok je umrlo 2 113 osoba. Već naredne godine pozitivan odnos broja rođenih i umrlih postao je negativan, da bi na kraju 1917. godine mogao da se oka-

rakteriše kao katastrofalan: rođenih je bilo tek 1383, dok se broj umrlih popeo na 2 497 (Fogy Szabadka népe 1918).

Kao i prethodnih ratnih godina, glavna tema za političare Mađarske tokom 1918. godine bila je reforma izbornog sistema. Politička elita uporno se opirala koracima demokratizacije već učinjenim u mnogim evropskim državama, tj. opštem biračkom pravu za muškarce. Od 1907. godine, kada su u zapadnom delu Morahije pravo da biraju stekli svi muškarci stariji od 24 godine, a pravo da budu birani stariji od 30 godina, ovaj problem mađarskog društva je postao urgentan. Ali, treća Wekerleova vlada uputila je parlamentu predlog zakona po kome bi biračko pravo stekli tek pismeni muškarci ili oni koji plaćaju makar 10 kruna poreza, čime se ovo pravo proširilo na oko četiri miliona građana (Gromković 1918)^[1]. Prema podacima iz ažuriranog biračkog spiska u Subotici, biračko pravo imalo je tek oko 10% od ukupnog broja stanovnika (Szabadkán apadt a választók száma 1918).

I u Subotici su nakon izbora početkom 1918. godine, veliku većinu odborničkih mesta dobili predstavnici tzv. gradske stranke, čija je namera bila nastaviti upravljanje na način dobro poznat iz prethodnih decenija. Zadovoljstvo će im kvariti malobrojni zastupnici novih društvenih slojeva i ideja. Ta nova lica na političkoj sceni iznenadila su javnost kada su na izborima za rukovodstvo elitne Nacionalne kasine izglasali svoju listu. Poraz zemljoposedičke, plemenitaške i intelektualne elite štampa je ispratila sarkastičnim naslovom „Boljševici u Kasini” (Bolsevikék a Kaszinóban 1918). Od dotadašnjeg gledanja na način vođenja politike odudarao je i predlog programa delovanja koji je pred odbornike gradske skupštine izneo Emil Havas. U njemu su kao prioriteti apostrofirani izgradnja vodovoda i kanalizacije, novog pozorišta, javne biblioteke i palate kulture, rekonstrukcija bolnice... (A város kultur-politikai programja 1918). Sa ciljem da se olakša život najsiromašnijih društvenih slojeva, isti odbornik je predložio vlastima da se 3–4000 kj zemlje u vlasništvu grada isparceliše u parcele od po 50 kj za najsiromašnije građane, a da se druga polovina tog zemljišta, posle okončanja rata, po povoljnoj ceni proda u parcelema od 10 kj za siromašne vojnike (Parcellázzon Szabadka is 1918).

U prilikama kada je bilo nužno suočavanje sa životnim situacijama realnih ljudi, predstavnici gradske uprave pokazali su veliko nerazumevanje i odsustvo empatije. Gradonačelnik Károly Biró i socijaldemokratski odbornik Jenő Kálmár nisu našli rešenje kako da grad pomogne gradnju *Radničkog doma* (A polgármester és a munkások 1918). Za oko 200 ratnih udovica,

[1] Pseudonim sveštenika Béle Mészárosa, urednika *Násh novina*.

koje su u Gradskoj kući preklinjale za prinadležnosti koje su im uskraćivane celih mesec dana, gradonačelnik je imao samo reči obećanja (Hadiözvegyek a polgármesternél 1918). Kada se majka šestoro dece i supruga Đorđa Svirčeva – vojnika u 6. puku, požalila socijademokratskom prvaku Kálmáru da ne može živeti od prihoda koje dobija od države, ovaj je sa problemom upoznao gradonačelnika. Umesto rešenja problema, Kálmár je od prvog čoveka gradske administracije nazvan „magarcem”. Na kraju teksta, neimenovani novinar je zaključio da i magarac može izračunati da se od para koje dobija Svirčeva, ne može živeti (Szamárvárosházán 1918).

Mnogo uspešnija subotička lokalna vlast bila je u protokolarnim i svečarskim prilikama. Početkom 1918. godine Gradsko veće donelo je odluku da se izradi uljani portret preminulog gradonačelnika Lazara Mamužića i tako nastavi niz portreta prvih ljudi gradske administracije, započet još u drugoj polovini 19. veka (Mamuzsics Lázár arcképe 1918). Sredinom maja Kornél Liuba je završio naručeni potret, koji je našao mesto na zidu prostorije u kojoj je zasedalo Gradsko veće (Mamuzsics Lázár arcképe a tanácssteremben 1918). Aktuelni gradonačelnik se s pravom mogao nadati da će sledeći u nizu portreta biti njegov.

Jednaku agilnost Károly Biró je pokazao i kada je na inicijativu *Državnog odbora za narodno odevanje* sazvao takav odbor u Subotici, koji je doneo odluku da se u sred ratnih operacija i nemaštine, pristupi izradi činovničkih odela. Doneta je odluka da četvrtina najsiromašnijih činovnika dobije odela besplatno, dok je za ostale određeno tri cene po kojima će ih činovnici sa većim platama kupovati (A tisztviselők ruhája 1918).

Baš u vreme kada je štampa javljala da se cipele mogu kupovati samo na bonove, a da u gradu nema ni bonova ni cipela (Csak jegyre lehet 1918), pompezno je najavljen dolazak vladarskog para u grad. Naime, car Karl i njegova supruga Zita obilazili su teritoriju Habzburškog carstva, ali i teritorije okupirane tokom ratnih godina. Veliki župan Ernő Balogh i gradonačelnik Károly Biró bili su neprijatno iznenađeni kada ih 17. maja na železničkoj stanici niko nije udostojio ni pozdrava iz kompozicije visokih zvaničnika (A király Szabadkán 1918). Bolje sreće su bili nedelju docnije, pri povratku cara i carice. Tada su supružnici sišli s voza, petnaestak minuta časkali sa domaćinima, i nakon toga otišli svojim putem. A sa njima su, bez odgovora, otišle i konstatacije domaćina da gradu u sred plodne Bačke nedostaje brašna (A királyi pár bácskai földön 1918). Početkom juna u Subotici je boravio još jedan predstavnik carske familije. Iako je veliki vojvoda Jozef Ferdinand doputovao vozom iz Segedina, u njegovoj pratnji bilo je čak

pet aviona, od kojih su neki napravili svojevrstu predstavu iznad Subotice (József Ferdinánd főherceg Szabadkán 1918). Ovo „pokazivanje mišića” bilo je u potpunoj suprotnosti sa stanjem društva na izdisaju i države pred raspadanjem.

Iako nikako nije bilo vreme za to, elita je i dalje mislila na – elitu. Tako je Ernő Vály, glavni lekar jedne budimpeštanske bolnice, promovisan u stalež plemića. U Subotici je to primljeno sa simpatijama, makar među njegovom braćom, lekarom Dezsőom i glavnim gradskim arhitektom Gyulom (Magyar nemesség 1918). Jedna od retkih oblasti gde je sistem vlasti još funkcionisao, bila je cenzura usmerena protiv liberalne štampe. Tako je za vrednosni sistem mađarskog društva 1918. godine opasno bilo publikovati članak Antala Kalmára *Zemlje, zemlje, zemlje mađarskom narodu* (Kalmár 1918), ali je zato bilo sasvim u redu štampati otvoren antisemitski napad biskupa Prohaske na bivšeg ministra pravosuđa Vilmosa Vázsonyia. U tekstu koji je isticao da je antisemitizam „naše pravo”, stajalo je:

„...da se mađarsko društvo mora odupriiti gospodarskom izrabljivanju od židovstva, jer ako se mađarsko društvo ne složi doskora će Ugarska postati židovska zemlja. Naš antisemitizam izjavlja uzor-biskup imade tri zahtiva: prvo nećemo zapričiti slom kršćanskog društva, da Ugarska postaje židovska zemlja a treće hoćemo priteći u pomoć dobrohotnim žudijama u sjedinjenju s kršćanstvom...” (Naše pravo 1918).

Feministički pokret

U raspravu o reformi izbornog sistema od početka su se uključile i žene. *Feminističko društvo Mađarske*, osnovano još 1904. godine, organizovalo je u Budimpešti 1913. godine kongres posvećen biračkom pravu za žene. Tokom godina Prvog svetskog rata, položaj žena u društvu drastično se promenio, jer su od brojnih muškaraca upućenih u rat preuzele poslove i obaveze, ali je u sferi pravnog statusa sve ostalo kao i ranije. Mnogi su smatrali da su promene nužne, ali nisu bili malobrojni ni oni koji su bili protiv. Diskusija, koja je u državnom parlamentu počela za katolički Božić, imala je subotičku refleksiju već 5. januara. Agilne članice lokalnog *Feminističkog društva* organizovale su u prostorijama *Udruženja trgovaca* predavanje o izbornom pravu žena, koje je održao advokat Jenő Ács (Előadás a nők választó jogáról 1918). Već sledećeg dana, autorskim člankom javnosti se obratila Lenke Krausz, predsednica subotičkih feministkinja. Ukazala je na nelogičan redosled nekih stvari u društvu: prvo je ženama „dozvoljeno” da

budu učiteljice i profesorice koje brinu o obrazovanju dece, počele su da rade odgovorne poslove u institucijama, pa čak i da leče ljude, a tek onda je u društvu postavljeno pitanje da li i ženama pripada građansko pravo da biraju i budu birane (Krausz 1918a). Tokom februara, naredno predavanje održala je supruga Oszkára Szirmai. Ona je istakla da biračko pravo nije krajnji cilj feminističkog pokreta, već da očekuje mnoge važne odluke na polju izjednačavanja ženskog i muškog rada. Nakon predavanja skupu se obratila Lenke Krausz, koja je izrazila nadu da će subotički poslanici u državnom parlamentu Sándor Vojnics i János Janiga glasati da žene konačno dobiju pravo glasa (Szirmay Oszkárné előadása 1918). Najverovatnije je nisu poslušali, jer do sloma Austrougarske monarhije dotični zakon nije donet. Tek je vlada Mihály Károlyi krajem 1918. godine donela zakon, kojim je pravo glasa postalo dostupno tek delu ženske populacije.

Žensko osvajanje sloboda išlo je u svakodnevnom životu sporo i uz velike otpore. Čak ni novinar liberalnog *Bácskai Hírlap*-a nije imao razumevanja za novu pojavu u društvenom životu Subotice – da žene same ili u društvu dolaze u kafane i da uz piće i novine – puše! Svoj negativan stav sveo je na estetiku prizora, a za kraj teksta ostavio je „argument” da u vreme kada i inače ima nedovoljno duvana, pušenje bolje pristoji muškarcima, nego nekim „egzotičnim ženama” (Cigaretázó nők 1918). U mnogim glavama i dalje je obitavala negativna slika o ženama u javnom prostoru. U nekim slučajevima izjednačavane su sa prostitutkama, skitnicama (A métely 1918). Glavni kontrolor Jakab Weisz morao je krajem februara, ispred centrale organizovanih tramvajskih radnika, da demantuje informacije da se među privedenim prostitutkama, koje je policija „uspešno” sklonila sa ulica, nalaze i njihove kolegice kondukterke (Nyíltér 1918).

Poimanje društva u kome su žene imale mesta samo na marginama, krunilo se svakim danom. Subotička javnost je krajem januara obavestena da je Hedda Lányi, najmlađa kćerka direktora Muzičke škole, uspešno okončala studije medicine u Budimpešti (Dr. Lányi Hedda 1918). Pravilno detektujući jedan od generatora lošeg položaja žena u društvu, agilne članice *Feminističkog društva* u maju su organizovale besplatni analfabetški kurs za žene i devojke. Kurs za opismenjavanje se održavao u popodnevnom satima, te je bio dostupan i zaposlenim ženama (A szabadkai feminista kulturakciója 1918). Sličan kurs ponovljen je krajem septembra (A szabadkai feminista analfabéta tanfolyama 1918).

Još jedan veliki pomak u promeni mesta žena u subotičkom društvu dogodio se tokom 1918. godine. Usvojene su želje devojaka da i njima bude

dostupno najkvalitetnije srednjoškolsko obrazovanje – ono koje se dobijalo u gimnaziji i koje je obezbeđivalo solidan status na društvenoj lestvici. Prethodnih desetak godina ono je bilo omogućavano samo najupornijim devojkama, ali tek kao vanrednim učenicama koje su na kraju godine polagale ispite. Nakon odluke Ministarstva vera i obrazovanja Mađarske, u Subotici je od 1. septembra otvorena *Ženska gimnazija*. U nedostatku posebne zgrade, bila je smeštena u zgradi *Muške građanske škole* u Damjanićevoj ulici (Szabadka megkapta a lánygimnáziumot 1918).

Već pominjana predsednica subotičkih feministkinja Lenke Krausz, inače izvršna direktorka *Subotičke zadruge za samopomoć*, napisala je za novine jedan ekonomski tekst i javno iskoračila u sferu do tada rezervisanu samo za muškarce. U tekstu „Problemi sa mnogo para” objašnjavala je građanstvu zašto ne treba da budu srećni zbog činjenice da svakim mesecom imaju sve više i više para u svojim džepovima (Krausz 1918b). Vrlo plastično objasnila je funkcionisanje inflacije, pa je nakon dva dana njen tekst prenet i u budimpeštanskom ekonomskom časopisu *Magyar Pénzügy* (A sok pénz probléma 1918).

Prateći lokalnu štampu do raspada Dvojne monarhije, može se utvrditi da su Subotičanke radile u i gradskoj upravi, gde su za samo deset dana zgotovile birački spisak prema odredbama predviđenim zakonom usvojenim u državnom parlamentu (Szabadkán apadt a választók száma 1918), kao i u policiji (Nők a szabadkai rendőrségben 1918). Radile su u fabrikama, na njivama, svugde. Svet muške dominacije modifikovao se svakim narednim danom.

Radnički pokret

I u godinama pre Prvog svetskog rata potencijal radništva kao segmenta društva kontinuirano je rastao. Trend je nastavljen i u ratnim godinama nakon 1914, uprkos činjenici da su milioni radnika mobilisani i da su postali vojnici, uprkos činjenici da su deo radnih mesta u industriji i poljoprivredi nadomestili ratni zarobljenici. „Manjak” koji je postojao i nakon ove intervencije ratne ekonomije, na tržištu rada popunila su deca i žene. Oni su ovo vreme takođe bili subjekti radničkog pokreta.

Kao što je već rečeno, glavna tema političke borbe u Mađarskoj tokom poslednje godine Prvog svetskog rata bila je izborna reforma. Gledano iz ugla radničke klase, bio je to odlučan zahtev za opštim biračkim pravom za sve punoletne. Istu odlučnost protiv ovog zahteva pokazivale su vladajuće

nomenklature na državnom i gradskom nivou. Pokazujući svoju ideološku posebnost i distanciranost od tradicionalnih okvira, subotički socijaldemokrati su svoju skupštinu zakazali prvog aprilskog dana, na drugi dan Uskrsa (A szociáldemokrata párt közgyűlése 1918). I na drugim poljima su rušili onovremene ustaljene norme. U Šebešiću, na javnom zboru za opšte pravo glasa, Antun Tumbas i supruga Augustina Aladžića agitovali su na jeziku kojim govori bunjevačka većina ovog sela, a ne, kako je tada bilo uobičajeno, na državnom, mađarskom jeziku (Választójogi propaganda Sebesicsen 1918). Ovo selo bilo je u centru pažnje i kada je jedan tavankutski žandarm, prilikom premetačine u kući šebešićkog socijaldemokrate pronašao knjigu *Revolucija*, sa pesmama Endrea Adya, Sándora Csizmadie i drugih (A tavankuti csendőrőrs 1918). Pored gotovo mesečnih skupova na kojima je od vlasti traženo opšte pravo glasa, subotički socijaldemokrati su stigli da sa dva predavanja obeleže stogodišnjicu rođenja Karla Marxa (Marx ünnep Szabadkán 1918).

Za jačanje stranke i radničkog pokreta mnogo je značajnije bilo unutrašnje organizovanje. Tokom 1918. godine svoje strukovne organizacije su dobili radnici električnog tramvaja, krojački radnici, tokom maja su to uradili obučari i čizmari, niži činovnici na železnici, privatni činovnici, berberi i frizeri. U junu su se organizovali trgovački pomoćnici, poljoprivrednici, dok su krojačice pristupile već formiranom udruženju krojača.

Nerazumevanje predstavnika gradske vlasti za probleme radnika i odbijanje gradonačelnika da pomogne oko izgradnje Radničkog doma, bilo je delimično u suprotnosti sa stavovima mnogih iz gornjih slojeva subotičkog društva. Na samom početku 1918. godine zemljoposjednik Károly Vermes objavio je da će njegov doprinos za izgradnju Radničkog doma biti 1 000 kruna (Nagybirtokos a Munkás Otthonért 1918). Duplo veću svotu uplatila je *Mađarska banka i trgovačko d.d.* iz Budimpešte (2 000 korona a Munkás Otthonnak 1918). Tokom marta stigli su prilozi *Gornjobačkog parnog mlina d.d.* u iznosu od 1 000 kruna, lični prilog direktora tog mlina Béle Mayera u iznosu od 100 kruna (1 100 korona a Munkás-Otthonnak 1918), dok je pomoć zemljoposjednika Josipa Piukovića bila 500 kruna (Adomány a Munkás-Otthonnak 1918). Nakon velikih radničkih protesta krajem aprila i za prvomajski praznik stiglo je 1 600 kruna od subotičke slobodnozidarske lože *Stvaranje* (A Szabadkőmives Páholy adománya 1918).

Organizovanost i solidarnost radništva najbolje se videla u štrajkovima. Martovski štrajk radnika na imanju zemljoposjednika Lajosa Kisa na pustari Zobnatica (Sztrájk a szabadkai tanyán 1918) bio je tek „zagrevanje” prema

onome što će uslediti narednog meseca. Sve je počelo kao štrajk krojačkih radnika, a na dan početka protesta 23. aprila, pretvorilo se u lekciju radničke solidarnosti. Nisu radile fabrike, radnici na železnici, deo prodavnica, kafane, od 14 do 15,30 je obustavljena isporuka električne struje. Na insistiranje organizatora protesta za opšte pravo glasa da se učesnicima protesta omogući zbor na otvorenom i šetnja ulicama grada, vlasti su, manifestujući neshvatanje snage radništva i opasnosti koje je nosio društveni trenutak, donele odluku da se skup održi u Radničkom domu (A mai munka beszüntetés 1918). Kada se na protestima pojavilo 7–8 000 osoba, oni ne samo da nisu mogli stati u Radnički dom, nego i ni u dvorište zgrade u Baćanjićevoj ulici gde se dom nalazio, pa su zakrčili i samu ulicu.

U toj situaciji prvi čovek gradske policije Mátyás Szallay je odgovornost za donošenje odluke prebacio na gradonačelnika, koji se nalazio u Gradskoj kući, a ovaj na velikog župana, koji je bio u Somboru. Dok su obavljani svi ovi razgovori proteklo je ceo sat, a za to vreme je došlo do sukoba suprotstavljenih policajaca i radnika. Intervencija vatrenim oružjem imala je za rezultat prolivenu radničku krv i nekoliko ranjenih (A rendőrség megzavarta a rendet 1918). Nakon toga protestantni su radikalizovali zahteve, pa su stradala stakla na mnogi prozorima, jedna žena je tražila „Obesite kralja”, dok su drugi u popovima videli krivce svog nezadovoljstva (Crvendaši o čifutima 1918). Nakon ponovljenih radničkih protesta, veliki župan Ernő Baloghy se udostojio da sasluša njihove zahteve. Izrazio je razumevanje za njih, ali i nemogućnost da budu realizovani. Umesto toga, pozvao ih je da budu patriote u teškom vremenu (A főispán a szabadkai munkásságért 1918).

Nevesela svakodnevica

U zaleđu, relativno daleko od frontova, tragovi rata bili su najlakše uočljivi u nedostatku osnovnih životnih namirnica i stvari koji su ljudima činili uobičajenu svakodnevnicu. Tokom ratnih godina se od tržišnog poslovanja prešlo na sistem rekviriranja, koji je umesto nameravane pravednije raspodele doneo velike nestašice. Vesti nezamislive pre 1914. godine činile su redovit sadržaj novina, bilo da su najavljivale smanjenje sledovanja petroleuma, rekviriranje automobila i motocikala, ali i običnog zeleniša i još neutovljenih svinja, bilo da su najavljivale dolazak u grad šećera, krompira, brašna. Interesantna je činjenica da su građani Subotice, grada usred žitrodne Bačke, najteže prihvatili nedostatak belog brašna i njegovu „zamenu” – kukuruzno brašno, koje su dočekali kao nagoveštaj nečeg zaista lošeg,

konstatujući usput da se u Budimpešti ipak ne jede kukuruzni hleb (Budapestem nem esznek kukoricáskenyeret 1918). Razlog za bolju snabdevenost prestonice pronašla je subotička policija jedne večeri na željezničkoj stanici, kada su u prtljazima više žena pronađene veće količine mesa i mesnih predačevina namenjenih prodaji u glavnom gradu, dok u Subotici u to vreme uopšte nisu bili u slobodnoj prodaji (Éjjeli razzia a pályaudvaron 1918).

Tokom cele godine građani su se suočavali sa nestašicama u snabdevanju gasa i električne struje, koje su uticale na redukciju broja tramvajskih polazaka, ali i broja bioskopskih projekcija. Sa ozbiljnim finansijskim problemima država se borila produkujući inflaciju: i dok je na početku rata primerak *Bácskai Hirlap* koštao 6 filera, 1918. godine je za njega trebalo izdvojiti 10 filera, u istom periodu cena vagona novinske hartije porasla je sa 3 200 kruna na 30 000 kruna (A Bácskai Hirlap tíz fillér 1918); nikog nisu čudile vesti o poskupljenju lekova za celih 60% (Drágább lett a gyógyszer 1918).

U pokušajima da se iznađu rešenja, jasno se videla nesposobnost vlasti da bilo šta promeni u korist ljudi u ime kojih su upravljali. Jedno od takvih zaumnih rešenja bilo je proglašavanje utorka i četvrtka „bezmesnim danima”, što je na kraju završilo još iracionalnijim, antisemitskim ispadom:

„Ministarsko je više zaključilo da poradi pomanjkanja blaga bude odsele utorak i četvrtak bez mesa. Nemamo ništa proti tomu ako država zabrani prodaju mesa u određene dane. Ali zašto nije određen petak kao dan bez mesa? Ta narod je u Ugarskoj većim dilom katolički, a prema tome imaće katolici koji su u većini tri bezmesna dana, dok židovi samo dva. Valjda nije i ovo ministarstvo postalo poniznim slugom žudijstva?” (Utorak i četvrtak bez mesa 1918).

U istu kategoriju spada i odluka subotičkih vlasti da se za potrebe svih građana u jesen 1918. godine ukiseli čak 10 vagona kupusa za predstojeću zimu (Szabadka káposztát savanyít 1918).

Obličja grada bez vlasti

Poslednja godina svetskog rata donela je na istorijsku scenu do tada neviđene vidove anarhije. Hiljade naoružanih vojnih begunaca tumaralo je po šumama, njivama, ali i gradovima. Ne nailazeći na otpor vlasti, neki od njih ponašali su se bahato prema civilima koji su im se, ni krivi ni dužni, našli na putu. Iz istog razloga su se pripadnicima „zelenog kadra” pridružili brojni civili u zajedničkim zločinačkim poduhvatima. Tokom 1918. godine stvorena je svojevrсна spirala zla, koja je svakim mesecom povećavala količinu i

intenzitet nasilja, pa su izveštaji o oružanim pljačkama, „običnim” krađama, a onda i ubistvima u subotičkoj štampi postali svakodnevna pojava.

Najbenignije među ovim teškim krivičnim delima bile su krađe. Niz u 1918. godini počeo je sa dve teške krađe u istoj noći. Opljačkan je stan apotekara Antala Illesa, koji se nalazio u palati *Subotičke štedionice i narodne banke d.d.* Lopovi su znali da apotekar i njegova supruga subotom obično otputuju iz Subotice, pa su im odneli 4 000 kruna gotovine, 14 000 u vrednosnim papirima i nakit vredan još nekoliko hiljada. Iste večeri opljačkana je radnja trgovca Samua Földesa u samom centru grada, na Trgu sv. Istvána (Dolgoznak a betörök 1918). Samo nekoliko dana nakon toga, laborant u Szilberleitnerovoj apoteci, star svega 16, i tek godinu dana stariji radnik u Neményijevoj kafani, opljačkali su tu kafanu i odneli u džaku robu vrednu više hiljada kruna (Fiatal betörő banda 1918). Krajem februara zubotehničar Oszkár Román prijavio je krađu 7 000 kruna (Román fogtechikus hétezer koronája 1918), sredinom aprila na Kelebiji je opljačkana vila budimpeštanskog arhitekta Józsefa Karvázya (Kiraboltak egy kelebiai villát 1918), a krajem istog meseca subotička kuća Nikole Prčića, za vreme dok je on boravio na svom verušičkom salašu (Betöréses lopások 1918). Na meti kradljivaca našla se trgovina Antala Krámera i stan vlasnika bioskopa *Elite* (Betörtek Krámer Antal 1918), radnja krojača Hadnagya u Vešelenjijevoj ulici (Betöréses lopás 1918), prodavnica konfekcijske robe Izsóa Eislera (Betörés egy ruhaüzletbe 1918), u Rudićevoj ulici je prebijen i opljačkan profesor Károly Schlegel (Rablótámadás a szabadkai éjszakában 1918), a sprečena je pljačka u kući udovice gradonačelnika Lazara Mamužića (Megakadályozott betöréses lopás 1918). Teško zamislive razmere anarhije možda će najbolje približiti pokušaj sumiranja prijavljenih krađa tokom jednog letnjeg dana. Iz kuće Jánosa Szabóa odneta je odeća, Stevanu Čupiću platno, iz kuće Petra Alača slanina i mast, Stipanu Rudinskom oprema za konje, iz kuće Pétera Cifre posteljina (Lopások, betörések, Szabadkán 1918).

Posebnu grupu činile su oružane pljačke koje su činila vojna lica. Tako su tri naoružana civila i vojnik sa puškom upali su u kuću Jakova Stantića u IV kvartu i pod pretnjom oružjem odneli dve kompletne opreme za konje. Kasnije su pokušali da upadnu u kuću Mate Horvatskog, vlasnika pogrebnog preduzeća, ali ih je on dočekaao metalnom palicom (Fegyveres betörök munkában 1918). Nekoliko dana kasnije, u Damjanićevoj ulici oko 20 sati, jedan razvodnik je napao udovicu Gyule Harasztia, oteo joj torbu sa 500 kruna, vrednosnim papirima od 1 000 kruna i ručnim satom.

Novinar je konstatovao da česti pljačkaški zločini dobijaju formu anarhizma (Vakmerő rablótámadás a Damjanich utcában 1918). Za nemoć ili nezainteresovanost organa vlasti da prevaziđe postojeću situaciju, najbolji je primer događaj iz Ulice Vrbovog potoka, kada je naoružani vojnik napao nekoliko žena. Građani su ga savladali, ali se na pozive nisu odazivali ni civilni, niti vojni policijci, pa su građani odneli pušku u policiju, a vojnika pustili (A fegyveres katona merényletei 1918). Sličan ispad desio se i kada je naoružani vojnik upao u kuću trgovca Lajče Matkovića, jer ga je savladao njegov sin Ladislav, iako je vojnik stavio i bajonet na pušku (Megzavart betörő 1918).

Kada vlasti za većinu pobrojanih, ali i onih nenavedenih krivičnih dela nisu pronašli i osudili počinioce, bilo je pitanje trenutka kada će otpočeti ubistva. U vozu od Baje do Subotice, jedan vojnik je ubio majora (Gyilkosság a vonaton 1918), u Meljkutu su od mnogobrojnih uboda nožem stradale šezdesetogodišnja žena i njena kćerka (Kettős rablógyilkosság Mélykuton 1918), dok su vojni begunci pobili celu porodicu nedaleko od subotičke železničke stanice u situaciji kada nisu dobili traženu svotu novca (Katonaszökevények kiirtottak egy családot 1918). Kada je Stipan Kopilović u vinogradu na Majšanskom putu zatekao vojne begunce kako jedu trešnje sa njegovih stabala, on se usprotivio, a oni su zapucali na njega i ranili ga (Lelőtték a cseresznyetolvajok 1918). Takve „sreće” nije bio Mihailo Rudić iz Tavankuta, koji je ubijen kada je zatekao kradljivce sa dve njegove kokoške u rukama (Csirketolvajok lőttek le 1918).

U takvoj situaciji najviše što su predstavnici subotičke samouprave uradili, bila je molba gradonačelnika upućena državnim vlastima Mađarske da se na teritoriji grada ustanovi preki sud i da se lokalnoj policiji pošalje ispostoj sa dodatnih 80 žandarma. Nisu pomogli ni vapaji javnosti, ni pokušaji samoorganizovanja građana u građanske straže. Brojni stranci na ulicama i kafanama, u mađarskim ili nemačkim uniformama, ili u civilu, diktirali su subotičku svakodnevicu tih dana. Situacija se nije vratila u mirnodopsko stanje ni posle potpisivanja primirja savezničkih sila i Mađarske i zaposedanja teritorija od strane srpske vojske. Danima posle toga vojvođanskim prostorima, praktično u zaleđu najisturenijih jedinica srpske vojske, povlačile su se na sever hiljade i hiljade vojnika poraženih snaga (Zentán vonultak át a német katonák 1918).

Španska groznica

Na sve nedaće koje je prouzrokovao rat, od 1918. godine treba dodati i planetarnu pandemiju „španske groznice”. Prvi natpisi o ovoj bolesti u subotičkoj štampi sežu u početak jula. Usled nedostatka lekara i drugog medicinskog osoblja, najveći broj inficiranih nije mogao računati na bilo kakav medicinski tretman. Vlastima je preostalo jedino da savetuju građane da izbegavaju masovne skupove. Vrlo brzo je počelo sa zatvaranjem bioskopa, škola, ne i kafana, ali ni nakon tih mera širenje bolesti nije prestajalo. Cele porodice su ležale bespomoćne. Neobično težak i smrtonosan oblik bolesti stvorio je pogodno tlo za širenje lažnih vesti. Jedna od njih se odnosila na konstataciju da dotična bolest nije grip, nego da je u pitanju plućna kuga (Szabadkán többen hal meg 1918). U strahu da ne obole, subotički kočijaši su odbijali da prevoze ljude sa vidljivim simptomima bolesti.

Statistika koja se pojavila u drugoj polovini oktobra govorila je da je od 1214 obolelih, preminula 101 osoba (1214 spanyol influenzásból 1918). Narednog meseca broj umrlih se znatno povećao, što je, u nedostatku ljudi koji bi kopali rake, stvorilo problem kako i gde sahraniti sve koji su umirali. Pribeglo se kopanju masovnih, dnevnih grobnica. Tako je 6. novembra u jednu grobnicu sahranjena 21 osoba, narednog dana 12, isto koliko u petak, 8. novembra (Tömegsirokba temetik Szabadkán 1918). Pandemija će nastaviti svoj „crni ples” i kada oružje utihne i bude sklopljeno primirje. Potrajaće sve do 1920. godine.

Jugoslavija

Iako je i prethodnih ratnih godina bilo prisutno u austrougarskoj javnosti, jugoslovensko pitanje i sve opcije oko njegovog rešavanja ili odlaganja bile su gotovo legitimne teme tokom 1918. godine. Njime se bavila liberalna, ali i konzervativna štampa, svaka sa svojih pozicija.

Govoreći o gledištima mađarskog društva o mestu manjinskih zajednica, novinar *Bácskai Hirlap*a u tekstu pod naslovom „Mađarizacija” pravi razliku između „dobrih Mađara”, kojima je sasvim dovoljno da pripadnici nemađarskih zajednica govore zvaničnim državnim jezikom, dok „rasnim Mađarima” to nije dovoljno – oni zahtevaju da se nemađari u komunikaciji koriste isključivo mađarskim jezikom. Za „rasne Mađare” je izdajica premijer Tisza kada pregovara sa Rumunima, kao i Oszkár Jászi kada zagovara svoje političke stavove. Međutim, takav pristup ne donosi rezultate: učiteljica Vilma Novák tvrdi da bunjevačka deca godinama pohađaju školu, a da ne razume-

ju šta im se predaje, novinar podseća na slučajeve kada su bunjevački đaci izbacivani iz gimnazije jer nisu dobro znali mađarski jezik. Zato nisu retki slučajevi da i studenti koji završe studije, ne prihvataju mađarsku kulturu i jezik kao svoje (*A magyarosítás* 1918).

Stav konzervativnih *Naših novina* je bio drugačiji. Polazeći od stava da su Srbi i Hrvati iskonski neprijatelji, autor teksta *Jugoslavija*, koji se potpisao kao *Katolik*, nije mogao da ne izrazi nezadovoljstvo što se tokom ratnih godina iskristalisalo južnoslovensko jedinstvo.

„Srbi i horvati bijahu od pamtivika najljući protivnici. Osim virskih, literarnih i narodnih razlika razdiliše ih vazda međusobna mržnja. Ta je jaka mržnja dostigla svoj najviši stepen, kada je srpski Princip ubio našeg pristolonaslidnika Ferdinanda i njezinu češku suprugu Sofiju. Tada su hrvatske oblasti tako rekuć bisnile protiv srba, te su ih svagda zlostavljale a crkvene im knjige javno popaljivale. Tada su hrvatske pukovnije proti srpskih četa lavovski se borile pod Šabačom, Beogradom i kod Valjeva. Tada je hrvatski sabor prokleo još i srpsko ime a »Hrvatske Novosti« su otvoreno pisale: »Kratkovidan je onaj politik, koji srbima viruje. Što više ovakova je vira pravi zločin... Srbin hrvati- ma igda ne bijaše prijatelj.«

Hrvati katolici – ko da ih je kaka iznenadna magla zaslipila na sva usta navištaju svoj novi i jedino spasavajući nauk o jugoslaviji, tojest o jedinstvu hrvata – srba i slovenaca u jednom državnom tilu pod žezlom Habsburgovaca; a međjutim ne opažaju da, srbi većinom šute ili ako im koji vodja progovori, taj onda ne zbori o žezlu Habsburgovaca, nego o pristolju Karagjorgjevaca. tako je na primer i dr Trumbić srpski politik po krfskoj odluci dogovorio se sa talijanskim ministar pridsidnikom Orlandom te mu je kao zastupnik srpsko-hrvatsko-slovenskog jedinstva saopćio, da »su svi jugosloveni odlučili, da će se sjediniti pod žezlom Karagjorgjevačke dinastije.« Kada su u Osjeku svečano dočekali Ivu Vojnovića kao barjaktara jugoslavije, tada su srbi proklinjali Ugarsku a srpskog kralja nazdravljali. Ista su hrvatska braća srbi u zagrebačkom pozorištu iza narodne pridstave »Dubrovka« zapivali srpsku narodnu himnu. A hrvati katolici i nadalje oduševljeno navištaju hrvatsko-srpsko pobra- timstvo.

Zar dotleg će trajati ta nesrična zaslipljenost i dotleg će hrvatske oblasti trpiti ovakovu protidržavni i antidinastičnu agitaciju? Zar nije već dosta bilo od češkog izdajstva te od češko-slovačke brigade? Zar bi i hrvati katolici poput čeških izdajica produžili svitski požar i dobre naše hrvatske junake kao posled- nje kukavice primamili na ententinu stranu.

Mi se nadamo, da se plemeniti hrvatski narod neće dati zavesti i da će se

što skorije ugledati u svog uzor-prимерa: u sarajevskog nadbiskupa, Štadlera, koji je u jugoslaviji prvi opazio za svoje katoličko stado veliku opasnost pa se je šnjome javno otvoreno razdružio.” (Katolik 1918).

Krajem jula 1918. godine se subotičkoj javnosti obratio novinar Antal Kalmár. U pokušaju da bude analitičan, on je izneo genezu zamisli da se dođe do južnoslovenske države. Do izbijanja svetskog rata, veli on, postojali su projekti Velike Srbije i Velike Hrvatske, sa dominacijom pravoslavnog, odnosno katoličkog življa. Pored ova dva, tokom rata se formiralo stanovište dr Korošca o zajedničkoj državi Južnih Slovena na Balkanu, južnoj Mađarskoj i Austriji, u okviru trijalističkog preuređenja Dvojne monarhije (Horvát és délszláv ellentétek 1918).

Za sve tekstove karakteristična je svest da će do nekih promena doći, iako se još nije znao konačni ishod svetskog rata. Tokom oktobra je budući premijer Mađarske Mihály Károlyi obavio seriju razgovora sa liderima nemađarskih naroda i svi su negirali separatističke težnje, već su se zadovoljavali demokratizacijom mađarskog društva. Među njima bili su i predstavnici Srba iz južne Mađarske, Kosta Hadži i Jaša Tomić (A nemzetiségek nem akarnak elszakadni 1918). Izgleda, niko im nije verovao. Već 16. oktobra subotička štampa najavila je da će sutra biti proglašeno otcepljenje Hrvatske. Kada se to zaista desilo, za štampu nije bilo tajne da su tom događaju prisustvovali i bački predstavnici. Brže-bolje završeni su proračuni, po kojima je u odnosu na novonastale države Čehoslovačku i Jugoslaviju, Mađarska odjednom imala manju površinu i najmanje stanovnika (Bácskaiak és szabadkaiak 1918).

Poslednji čin

Urušavanje imperije, isto kao i sistema vlasti u gradu, išlo je postepeno. Gomilali su se nerešeni problemi u političkom i društvenom životu, ali ostaje činjenica da je poraz na vojnom polju bio inicijalna kapisla za velike promene koje su usledile na kraju godine. Prvi se sa istorijske scene povukao veliki kapetan subotičke policije Mátyás Szallay. Njegovo penzionisanje najavljivano je još sredinom maja 1918. godine, ali se desilo krajem septembra i pravdano je zdravstvenim razlozima (Szalay Mátyás nyugdíjba vonul 1918). Iako je predsednik mađarske vlade Wekerle, početkom oktobra bio vrlo aktivan u pokušajima rešavanja jugoslovenskog pitanja, subotička štampa je već sredinom istog meseca otvoreno pisala da će vlada pasti zbog suprotstavljenosti sa austrijskom vladom oko statusa Bosne i Hercegovine (A magyar kormány bukása 1918). To se i desilo krajem oktobra. Do tada su Subotiča-

ni mogli saznati da je srpska vojska zauzela Zaječar (A szerbek elfoglalták Zajecsárt 1918), da su mađarski državljani počeli da napuštaju teritoriju Srbije i da se nalaze u Novom Sadu (Menekülők Újvidéken 1918). Narednih dana javnosti je saopšteno da će biti evakuisane Crna Gora i Srbija i da će front biti uspostavljen na Dunavu i Drini (Déli frontunk 1918), a samo nakon još nekoliko dana i da će čitava južna Mađarska biti demilitarizovana, a vojni magacini ispražnjeni (Délmagyarországot katonailag kiürítik 1918).

Tek u toj situaciji, vlasti u Subotici su se setile potreba građana i potpisale planove o izgradnji sistema vodosnabdevanja (Express csatornázási építés 1918). U poslednjim danima oktobra Subotičani su saznali da vozovi više ne saobraćaju za Hrvatsku, da zemunski voz ima poslednju stanicu u Novom Sadu, a na lecima bacanim iz aviona pisalo je: „Tražili smo separadni mir” (A különbékeajánlat híre Szabadkán 1918). Ipak, dominacija političkih događaja brisala je sve pred sobom: „Revolucija jesenjih ruža” u Mađarskoj, formiranje Mađarskog i Nemačkog nacionalnog veća, u štampi je počelo licitiranje o broju stanovništva Bačke po nacionalnostima (Bácskát a jugoszláv birodalom követeli 1918). Pristupanje svih članova Gradskog veća u Subotici političkoj struji premijera Mihály Károlyia i formiranje Mađarskog nacionalnog veća, nije moglo zamaskirati činjenicu da u pomenutom događaju u bioskopu *Korzo* nisu prisustvovali Bunjevci (Havas 1918). Gradonačelnik Károly Biró podneo je ostavku 8. novembra, a na njegovo mesto postavljen je vladin komesar Luka Plesković, koji je odlukom suda, 15 godina ranije, izbačen iz gradske skupštine baš zbog kritika upućenih Biróu (Uništeno općinarstvo 1903). Stvaranjem Bunjevačko-srpskog narodnog odbora, jugoslovenska ideja je otvoreno istupila na istorijsku scenu u gradu i prvi put se masovno suprotstavila ideji mađarskog nacionalizma (Szabadkán megalakul 1918).

Iako su u to vreme haosa i nemaštine mnogi umišljali da su doprineli kreiranju tekovina Prvog svetskog rata na prostoru današnje Vojvodine, mali je broj onih koji su zaista odlučivali. Bili su to pre svih general savezničkih trupa Louis Franchet d'Espèrey i regent Aleksandar Karađorđević. U njihovim glavama su nastale granice unutar prostora koji je srpska vojska bez otpora zaposela pre potpisivanja primirja, 13. novembra. Događaji nakon ovog datuma, među njima i Velika narodna skupština u Novom Sadu, 25. novembra, bile su predstave manifestacionog karaktera. Nasuprot savremenim tumačenjima o istorijskom značaju te skupštine, njene dve odluke prvorazredno su svedočanstvo o dvema različitim političkim idejama koje su bile prisutne u slovenskoj populaciji na prostoru koji danas zovemo Vojvodinom...

ZAKLJUČAK

Situacije i zadaci pred kojima se u poslednjoj godini Prvog svetskog rata našla politička elita mađarske države, ali i lokalna uprava u Subotici, pokazuju jednako nesnalaženje i odsustvo rešenja u potpuno izmenjenoj društvenoj strukturi. Elite su mislile da i ovoga puta, kao toliko puta pre, mogu nastaviti sa istim načelima i obrascima kojima su vladali decenijama pre. Svojim nečinjenjem bili su odgovorni za deo bremenitosti koji je nosio tadašnji trenutak. Pod plaštom vojničkog poraza, usledilo je urušavanje još jednog od vekovnih evropskih carstava, a sa njime i gradske nomenklature u Subotici. Srećna okolnost je što su pozicije vlasti napustili bez otpora i dostojanstveno, tako da u redovima ogorčenih i frustriranih nije usledila reakcija, koja je ne tako daleko dobijala i revolucionarne forme.

LITERATURA

- 1100 korona a Munkás-Otthonnak. (7. mart 1918). *Bácskai Hirlap*, 3.
- 1214 spanyol influenzásból meghalt Szabadkán 101. (23. oktobar 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- 1300 menekült Szabadkán. (2. oktobar 1916 v.i)^[1]. *Bácskai Hirlap*, 1.
- 2000 korona a Munkás Otthonnak. A Magyar Bank adománya. (19. februar 1918). *Bácskai Hirlap*, 2.
- A Bácskai Hirlap tíz fillér. (2. februar 1918). *Bácskai Hirlap*, 3.
- A fegyveres katona merényletei. (9. maj 1918). *Bácsmegyei Napló*, 4.
- A főispán a szabadkai munkásságért. (2. jul 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- A király Szabadkán. (18. maj 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- A királyi pár bácskai földön. (25. maj 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- A különbékeajánlat híre Szabadkán. (30. oktobar 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- A magyar kormány bukása. (6. oktobar 1918). *Bácsmegyei Napló*, 1.
- A magyarosítás. (13 mart 1918). *Bácskai Hirlap*, 1.
- A mai munka beszüntetés. (23. april 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- A menet. Sztrájkoló szabadkai orosz foglyok. (19. avgust 1915. v.i). *Bácskai Hirlap*, 3.
- A metely. A rendőrség kipusztítja a csavargó nőket. (21. februar 1918). *Bácskai Hirlap*, 3.
- A nemzetiségek nem akarnak elszakadni Magyarországtól. (10. oktobar 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- A polgármester és a munkások. 200.000 korona a Munkás Otthonra. (30. januar 1918). *Bácskai Hirlap*, 1.
- A rendőrség megzavarta a rendet a munkásság választójogi tüntetésén. (24. april 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- A sok pénz probléma. (10. oktobar 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- A szabadkai feministák analfabéta tanfolyama. (22. septembar 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.

[1] Neki subotički dnevници izlazili su tokom ratnih godina i dva puta na dan. Oznaka j.i. je za jutarnje izdanje, dok je v.i. namenjena za večernje izdanje.

- A szabadkai feministák kulturakciója. (26. ápril 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- A szabadkai túsokat szabadon bocsátották. (20. szeptember 1914). *Bácskai Hírlap*, 2.
- A Szabadkőmives Páholy adománya a Munkás-Otthon javára. (5. máj 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- A szerbek elfoglalták Zajecsárt. (22. október 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- A szociáldemokrata párt közgyűlése. (30. márt 1918). *Bácskai Hírlap*, 3.
- A tavankuti csendőrőrs haragszik a szocialistákra. (17. máj 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- A tisztviselők ruhája. (21. február 1918). *Bácskai Hírlap*, 3.
- A város kultur-politikai programja. (21. márt 1918). *Bácskai Hírlap*, 1.
- Adomány a Munkás-Otthonnak. (5. márt 1918). *Bácskai Hírlap*, 3.
- Bácskaiak és szabadkaiak a horvát nemzeti tanácsban. (29. október 1918). *Bácsmegyei Napló*, 1.
- Bácskát a jugoszláv birodalom követeli. (31. október 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Betörés egy ruhaüzletbe. (16. jún 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Betöréses lopás. (7. jún 1918). *Bácsmegyei Napló*, 4.
- Betöréses lopások. (26. ápril 1918). *Bácsmegyei Napló*, 4.
- Betörték Krámer Antal és társa üzletébe. (17. máj 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Bolsevikiek a Kaszinóban. Forrongás urak között. (29. január 1918). *Bácskai Hírlap*, 2.
- Budapesten nem esznek kukoricáskenyeret. (9. márt 1918). *Bácskai Hírlap*, 1.
- Cigaretázó nők. (19. január 1918). *Bácskai Hírlap*, 3.
- Crvendaši o čifutima. (28. ápril 1918). *Naše novine*, 3.
- Csak jegyre lehet cipőt kapni. Nincs se jegy, se cipő. (16. máj 1918) *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Csirketolvajok lőttek le egy tavankuti gazdát. (14. jún 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Đaci nam pomažu. (9. avgust 1914). *Naše novine*, 1–2.
- Déli frontunk a Duna és Drina közén. (24. október 1918). *Bácsmegyei Napló*, 1.
- Délmagyarországot katonailag kiűritik. (29. október 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Dolgoznak a betörők. Két betörés egy éjjel. (29. január 1918). *Bácskai Hírlap*, 2–3.
- Dr. Lányi Hedda. (27. január 1918). *Bácskai Hírlap*, 2.
- Drágább lett a gyógyszer. (6. október 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Ejjeli razzia a palyaudvaron. (24. február 1918). *Bácskai Hírlap*, 2.
- Előadás a nők választójogáról. (6. január 1918). *Bácskai Hírlap*, 3.
- Express csatornázási építés. Szabadka elfogadta a már elkészített vízvezetéki szerződést. (25. október 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Fegyveres betörők munkában. (19. január 1918). *Bácskai Hírlap*, 3.
- Félóránként járnak a villamosok. (30. avgust 1914). *Bácskai Hírlap*, 4.
- Fiatal betörő banda. Ezreket érő árukat loptak el. (17. február 1918). *Bácskai Hírlap*, 2.
- Fogy Szabadka népe. Négy háborus év statisztikája. (1. január 1918). *Bácskai Hírlap*, 1.
- Gromković. (6. január 1918). Pravo glasa u Ugarskoj. *Naše novine*, 2.
- Gyilkosság a vonaton. (1. február 1918). *Bácskai Hírlap*, 3.
- Hadiözvegyek a polgármesternél. (28. máj 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Hatezer hadbavonult katona családja kap Szabadkán hadisegélyt. (12. decembar 1915. j.i). *Bácskai Hírlap*, 3.
- Havas, K. (6. november 1918). A szabadkai forradalom naplója. *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Horvát és délszláv ellentétek. (28. júl 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- József Ferdinánd főherceg Szabadkán. (7. jún 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Kalmár, A. (26. máj 1918). Földet, földet, földet a magyar népnek. *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Katolik. (14. ápril 1918). Jugoszlavija. *Naše novine*, 2.

- Katonaszökevények kiirtottak egy családot. (26. február 1918). *Bácskai Hirlap*, 2.
- Kettős rablógyilkosság Mélykuton. (15. február 1918). *Bácskai Hirlap*, 2.
- Kiraboltak egy kelebiai villát. (17. ápril 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Kórház a palotában. (13. szeptember 1914). *Bácskai Hirlap*, 3.
- Krausz, L. (6. január 1918a). A női választójogról. *Bácskai Hirlap*, 1–2.
- Krausz, L. (8. október 1918b). A sok pénz probléma. *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Lelőtték a cseresznyetolvajok. (11. jún 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Lopások, betörések, Szabadkán. (5. júl 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Magyar menyecskék barátkoznak orosz foglyokkal. (18. márt 1917). *Bácskai Hirlap*, 2.
- Magyar nemesség. (19. máj 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Mamuzsics Lázár arcképe a tanácsteremben. (17. máj 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Mamuzsics Lázár arcképe. (21. február 1918). *Bácskai Hirlap*, 3.
- Marx ünnep Szabadkán. (7. máj 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Megakadályozott betöréses lopás. (7. szeptember 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Megzavart betörő. (5. jún 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Menekülők Újvidéken. (22. október 1918). *Bácsmegyei Napló*, 5.
- Nagybirtokos a Munkás Otthonért. Vermes Károly 1000 koronás adománya. (6. január 1918). *Bácskai Hirlap*, 2.
- Naše pravo. (22. szeptember 1918). *Naše novine*, 2.
- Nők a szabadkai rendőrségben. Megnyugtató és vigasztaló sorok. (22. október 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Nyílttér. (23. február 1918). *Bácskai Hirlap*, 4.
- Parcellázzon Szabadka is. Indítvány Szabadka mezőgazdaságának fejlesztésére. (19. máj 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Rablótámadás a szabadkai éjszakában. (4. szeptember 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Román fogtechnikus hétezer koronája. Egy házitolvaj vakmerő lopása. (28. február 1918). *Bácskai Hirlap*, 2.
- Szabadka káposztát savanyit. (20. szeptember 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Szabadka megkapta a lánygimnáziumot. (6. jún 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Szabadkán apadt a választók száma. (16. máj 1918) *Bácsmegyei Napló*, 2–3.
- Szabadkán megalakul bunyevác-szerb Nemzeti Tanács. (10. november 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Szabadkán több ember hal meg spanyol betegségben, mint Budapesten. (10. október 1918). *Bácsmegyei Napló*, 1.
- Szalay Mátyás nyugdíjba vonul. (28. szeptember 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.
- Szamárvárosházán. Történet a szociáldemokráciáról és Szabadkán. (24. szeptember 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2–3.
- Szirmay Oszkárné előadása. (23. február 1918). *Bácskai Hirlap*, 3.
- Sztrájk a szabadkai tanyán. (2. márt 1918). *Bácskai Hirlap*, 3.
- Tömegsirokba temetik Szabadkán a katonákat. (10. november 1918). *Bácsmegyei Napló*, 3.
- Uništeno općinarstvo. (1. máj 1903). *Neven*, 78.
- Utorak i četvrtak bez mesa. (18. avgust 1918). *Naše novine*, 3.
- Vakmerő rablótámadás a Damjanics utcában. (5. február 1918). *Bácskai Hirlap*, 3.
- Választójogi propaganda Sebesicsen. (27. ápril 1918). *Bácsmegyei Napló*, 4.
- Zentán vonultak át a német katonák. (17. november 1918). *Bácsmegyei Napló*, 2.

Mirko Grlica

SZABADKA AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA UTOLSÓ ÉVÉBEN

Összefoglaló

Az első világháború utolsó esztendejében láthatóvá váltak a viláégés hatásai. Annak ellenére, hogy a város minden fronttól távol esett, a háború mégis rányomta bélyegét a mindennapokra. A nagyszámú sebesült kórház-zá alakította szinte az egész várost, az ellenséges haderők hadifoglyait fizikai munkaerőként használták, akikhez az erdélyi menekültek is csatlakoztak, miután a román megszállás elől szökni voltak kénytelenek. A katonaszökevények helyenként olyan anarchiát teremtettek, mellyel szemben a hatóságok tehetetlennek bizonyultak, elégedetlenségük sok esetben a vétlen és védtelen lakosság ellen irányult. A hatalmon lévő politikusok érzéketlenek maradtak koruk és a változó új idők kihívásai iránt. A megváltoztathatlannak hitt, évtizedekig, sőt évszázadokon át fennálló rendszer napról-napra foszlott szét a szemük előtt. E tanulmány ennek a folyamatnak részleteit tárja fel, az élet egy-egy társadalmi-, ideológiai- és mindennapi szeletében. A helyi politikusok, ugyanúgy, mint az ország vezetői, mint egy rég meghaladott társadalmi réteg, nem értették meg a változó időket. A meghaladott régi mód szerint éltek és kormányoztak. Félteve önnön hatalmi pozícióikat, nem tették lehetővé a társadalom demokratizálódását, nem értették meg a munkásosztály és a nőmozgalom határozott fellépését sem a történelem színpadán. Az általuk létrehozott központosított háborús ipar által teremtett élelmiszerhiányt és az általános ellátás akadozását nem tudták leküzdeni. A spanyolnáthát, mely ezrek életét követelte városunkban, csak tehetetlenül szemlélték. A délszláv eszmére sem volt válaszuk, melyért a háború előtt csak néhány szabadkai polgár lelkesedett, viszont az 1918-as évre már meghatározóvá vált a bunyevácok és szerbek körében. Csendben, s minden különösebb előrejelzés nélkül a városi vezetés a szerb hadsereg bevonulása előtt néhány nappal visszavonult a történelem színpadáról, mellyel lehetővé tette a békés hatalomátvételt.

Korhecz Papp Zsuzsanna [*]
Szabadkai Városi Múzeum
Zsinagóga tér 3.
24000 Szabadka, Szerbia
korhecz.zsuzsi@gmail.com

UDC 272-526.62(497.113 Subotica):75.025.4

Közlésre átadva: 2019. május 10.
Közlésre elfogadva: 2019. július 2.

A SZABADKAI KÁLVÁRIA-KÁPOLNA JAKOBEY-FÉLE OLTÁRKÉPÉNEK RESTAURÁLÁSA

Rövid beszámoló

THE RESTORATION OF THE ALTARPIECE PAINTED BY KÁROLY JAKOBEY IN THE CALVARY CHAPEL IN SUBOTICA

Short report

Absztrakt: A Szabadkai Városi Múzeum ajándékaként és az IPA Magyarország-Szerbia projektum részeként újult meg Jakobey Károly *Fájdalmas Szűzanya* képe 2019 első hónapjaiban. A szabadkai kálváriák rövid története mellett beszámolunk a kép keletkezésének körülményeiről és bácskai születésű alkotójáról, valamint az elvégzett restaurátori munkáról is.

Kulcsszavak: Jakobey Károly, Kálvária, Szabadka

Abstakt: As a gift from the Subotica Municipal Museum, as well as the part of the IPA Hungary-Serbia project, the picture of Károly Jakobey entitled *Our Virgin Lady of Sorrows* was renewed in the first months of 2019 year. In addition to the brief history of Calvary in Subotica, we also report on the circumstances in which the painting has been created, about the painter who was born in Bacska, as well as about the restoring process done by the restorer.

Keywords: Károly Jakobey, Calvary, Szabadka

[*] Dr. Korhecz Papp Zsuzsanna, restaurátor, múzeumi tanácsos
Dr Žužana Korhec Pap, restaurator, muzejski savetnik
Zsuzsanna Korhecz Papp DLA, fine art restorer, museum counsellor

A SZABADKAI KÁLVÁRIA-KÁPOLNA TÖRTÉNETE

Az első szabadkai Kálvária a ferencesek Szt. Mihály temploma előtt létesült 1758-ban Futó János és Oskolás Pál adományából. 1817-ben a Róka-tó (Rogina bara) melletti területen egy újabb Kálváriát emeltek stációkkal Bajsai Vojnits Máté táblabíró jóvoltából. A vasúti töltés kialakítása miatt innen is el kellett költöznie e vallásos létesítménynek 1864-ben. A Bajai kapu melletti Sörháztelekből mérték ki az új területet, melyre Vér Ferenc (†1865) képviselő szándékozott új Kálváriát emeltetni, azonban hirtelen halála miatt a Scultety János városi építész által klasszicista stílusban tervezett épületek nem valósultak meg. A Szabadkai Történelmi Levéltárban csak a nem megvalósult Scultety-féle stációk tervrajzát őrzik. Probojcsevics János (†1885) esperes, a Szent Teréz-templom plébánosa, haláláig gondot viselt a régi és az új Kálváriáról is, melynek megépítésére özv. Mukics Jánosné Malagurszki Franciska (Vrana Mukić r. Malagurski, 1825–1883) adományából került végül sor 1877–1878-ban. A kápolna tervrajzait nem sikerült fellelni, sem a városi, sem a plébániai, sem az érseki levéltárakban, így tervezőjének nevét homály fedi. Stílusa sem fogalmazható meg pontosan, de mindenképpen a historicizmus korszakához sorolható az egytornyú épület. A kápolna alatt az építtetőnek és családjának sírboltja is helyet kapott. Franciska felajánlásának szomorú oka egyetlen fiának, a 10 éves Ferencnek (Vrane) a halála volt. Mukics Jánosnak (Ivan, 1829–1869), valamint nővéreinek Margitnak (Marga) és Katalinnak (Kata) hamvai is itt nyugszanak (Csúsó 2008: 118) (1. kép).

A MEGRENDELŐ ÉS A MŰVÉSZ

Bizonyosan a plébános javaslatára rendelték meg Jakobey Károlytól a *Fájdalmas Szűzanya* képet, mely a kápolna oltárát díszítette. Probojcsevics esperes-plébános még 1863-ban egy-egy *Jézus Szent Szíve*, *Szent Rókus* és *Rózsafüzér* képet vásárolt a művésztől (Szekeres 1938: 96). 1868-ban szintén Jakobeytől rendelték meg a kéri Szent Anna-kápolna oltárképét (2. kép). Az 1871-ben készült, ma a múzeum gyűjteményét gazdagító Szeplőtelen fogantatást ábrázoló, a tavankúti kápolnából származó oltárképe 1910-ben került rendeltetési helyére, a szabadkai Szeretet Nőegylet ajándékeként (Ninkov K. 2014: 108) (3. kép). A művész 1883-ban vázlatokat készített a szabadkai Avilai Szent Teréz-plébániatemplom faldekorációjához, szintén Probojcsevics plébános megrendelésére, melyek megvalósítására azonban nem került sor (Szekeres 1938: 107).

A kúlai születésű Jakobey Károly (1826–1891) korának egyik legkiválóbb művésze volt. A nazarenizmus szellemiségével átítatott akadémiai iskolázottságát a templom- és oltárképfestészetben kamatoztatta nagy sikerrel. Marastoni Jakab pesti festőiskolája után útja a bécsi Akadémiára vezetett, majd Waldmüller híres magániskolájában tökéletesítette festészeti képzsét. Olaszországi tanulmányútja, s néhány bécsi év után tért vissza Magyarországra. Portré- és tájképfestészete az egyházi megrendelések hatására hátérbe szorult, idővel Jakobey Károly lesz az ország „jeles templomfestője”.

Elsőként a városban, 1857-ben vásárolt tőle a szabadkai ferences kolostor házfőnöke egy *Rózsafüzér* képet (Szekeres 1938: 97), melyet ma is a rendház gyűjteményében őriznek. A Paulinum kápolnája előtti falon kapott helyet az a Jézus Szíve ábrázolás Pádai Szent Antallal, mely egykor a szabadkai régi, ideiglenes Szent György-templom mellékoltárán állt, melyet Vukov Márk állíttatott 1867-ben (Tóth 1898: 281).

Komolyabb helyi megrendelését a városi közigazgatástól kapta, 1861-ben a városháza dísztermébe Jakobey Károllyal festették meg gróf Széchenyi István és Deák Ferenc reprezentatív egészalakos képeit, melyek szintén a múzeum művészeti gyűjteményét gazdagítják (Korhecz Papp 2011: 54, Ninkov K. 2013: 178), úgymint II. Rákóczi Ferenc és neje Sarolta Amália hesseni hercegnő kicsiny méretű portré-másolatait 1863-ból, melyek Joca Vujić hagyatékából kerültek intézményünkbe (Ninkov K. 2013: 179, 2014: 108). A szabadkai színház mennyezeti dekorációjának terveit, az öt allegorikus alakot (Poézia, Tragédia, Komédia, Tánc és Zene) megformáló szénvázlatot 1882 szeptemberében küldte el a városi főmérnöknek. Későbbi sorsuk ismeretlen (Szekeres 1938: 106).

A KÉP RESTAURÁLÁSA

A kép leírása

A kép középtengelyében a fájdalomtól megtört Szűzanya ül egy sziklapadon, előtte halott fia fekszik a földön, Jézus alá a halotti leplét terítették. A háttérben eszményi táj hegyekkel. A Megváltó előtt, a földön kínzatásának eszközei, a töviskoszorú és a szegek hevernek. Jelzete „Jakobey K. 1877” balra lent olvasható. A festmény eredeti díszkerete elkallódott (4. kép).

Az átvételi állapot leírása

Az 1999-ben egy betörés alkalmával történt vandál rongálás érte a képet, szétszaggatták, s a mechanikai sérülés következtében a festett felület jelentős része lepergett. A kép bal oldalán, a kép teljes hosszában egy függőleges szakadás húzódik a hordozón, mely a mechanikai sérülés következtében erőteljesen deformálódott. A kép jelzete is nagymértékben sérült, az évszám kiegészítésekor a szakirodalomra támaszkodtam (Gajdos 1995: 28) (5. és 6. kép).

A festmény (107x75 cm) hordozója egy darabból álló, finom, gyári szövésű és alapozású lenvászon. A szövés sűrűsége 16/15 fonal 1 cm²-en. A szövet eredeti szélességét nem lehetett megállapítani. A vásznat végleges vakkeretére kovácsoltvas szegekkel feszítették fel. A húzószéleken is folytatódik az alapozás. Az ékelhető vakkeret anyaga fenyőfa, melyet 6 darabból állítottak össze, egy vízszintes és egy függőleges keresztmerezítővel megerősítve. A vakkeret szakszerű asztalosmunka.

A kép alapozása fehér színű. A festés lazúros (7. kép).

A restaurátori beavatkozás indokai és várható eredménye

A kép felülete enyhén besötétedett, a pigment és alapozásréteg a teljes felületen pereg, nagy foltokban hiányzik. A mű feltárása, a korábbi javítások eltávolítása az eredeti esztétikai értékek bemutatását teszik lehetővé. A hordozó megerősítése és az eredeti vakkeret tisztítása és újrafelhasználása a mű tartós védelmét szolgálja (8. kép).

Az elvégzett beavatkozások részletes leírása

A festmény restaurálása a festett felület levédésével kezdődött (Carolino lapok+CMC). A kovácsoltvas szegek kiemelése után lehetővé vált a hordozó leválasztása a vakkeretről. A húzószélek megerősítését a korábbi hasadások élberagasztása követte (PVAc alapú vizes diszperzióval+Carolino csíkokkal). Feszítőkeret és párásítás segítségével a hordozó deformálódásait sikerült megszüntetni. Ezután került sor a méhviasz-dammár gyantás konzerválásra, mely kézzel történt egy nátron-papír réteg hozzávasalásával. A konzerválás után tártam fel a festményt, az enyhe szennyeződésréteget alkohollal távolítottam el, terpentines visszatörleszt alkalmazva (9. kép). A hordozó hiányait enyves tömitőmasszával pótoltam (10. kép). Az újravasalást követően a hordozó hátoldalára dublírvasznat ragasztottam PVAc alapú

vizes diszperzió segítségével, majd letisztított, eredeti vakkeretére fesztettem fel még nedves állapotában (11. kép). A képet dammár lakkal védtem le, majd a lakk anyagával hígított, csökkentett lenolaj kötőanyagú olajfestékekkel végeztem el az esztétikai rekonstrukciót. Végül a festmény felületét matt dammár lakkal vontam be.

VÉGSZÓ

A restaurált képet húsz év „száműzetés” után 2019. húsvét nagypéntekén visszahelyezték eredeti helyére, s Stantić Bela plébános újra felszentelte. Az *Együtt a közös jövőért, közös kulturális örökségünkért* elnevezésű IPA Magyarország-Szerbia határon átvelő program alapcélkitűzését valósítva meg, a restaurálásával egy menthetetlennek vélt műérték újult meg a múzeum tevékenységének köszönhetően (12. kép).

Köszönet Rokay Zoltánnak a kutatásban nyújtott segítségével.

IRODALOMJEGYZÉK

- Csúszó, D. (2008). *Könyörgésünk színhelyei*. Szabadka: Életjel.
- Gajdos, T. (1995). *Szabadka Képzőművészete*. Szabadka: Életjel.
- Korhecz Papp, Zs. (2011). A szabadkai régi városháza történelmi arcképcsarnokának restaurálása. *Ex pannonia*, 14, 52–59.
- Ninkov K., O. (2013). *Lica vremena / Az idő arcai*. Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.
- Ninkov K., O. (2014). *Vajdasági Magyar Képtár*. Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.
- Szekeres, M. (1938). *Jakobey Károly (1826–1891)*. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem.
- Tóth, M. (1898). *Hajdan és most. Jézus Szent Szívének tisztelete Magyarországon*. Budapest.

Žužana Korhec Pap

**RESTAURACIJA OLTARNE SLIKE KAPELE NA KALVARIJI U
SUBOTICI KAROLJA JAKOBEJA: ŽALOSNA GOSPA**

Rezime

U toku IPA prekograničnog projekta Mađarska Srbija *Zajedno za zajedničku budućnost i zajedničko kulturno nasleđe*, početkom 2019. godine je restaurirana oltarna slika kapele na Kalvariji u Subotici, autora akademskog slikara Karolja Jakobeja pod naslovom *Žalosna Gospa*, nastala 1877. godine. Rad opisuje kratak istorijat Kalvarija u Subotici, okolnosti nastanka umetničkog dela i najvažnije podatke o njegovom autoru, koji potiče iz Bačke, kao i restauraciju veoma oštećene slike, koja je izrađena u tehnici ulja na platnu.

1. kép. A szabadkai Kálvária-kápolna

Figure 1. Calvary Chapel in Subotica

2. kép. Jakobey Károly: *Szent Anna*, 1868

Figure 2. Károly Jakobey: *Saint Anna*, 1868

3. kép. Jakobey Károly: Szeplőtelen fogantatás, 1871
Figure 3. Jakobey Károly: Immaculate Conception, 1871

4. kép. Jakobey Károly: *Fájdalmas Szűzanya*, 1877 (restaurálás után)
Figure 4. Károly Jakobey: *Our Lady of Sorrows*, 1877 (after restauration)

o Kolovíc Svetlana

5. kép. Átvételi állapot
Figure 5. Before restoration

© Kolović Svetlana

6. kép. Súrlofényes felvétel

Figure 6. Snapshot with raking light

7. kép. Átvételi állapot, részletfelvétel
Figure 7. Before restoration, detail

8. kép. Átvételi állapot – hátoldal
Figure 8. Before restoration – back side

9. kép. Feltárt állapot
Figure 9. After cleaning

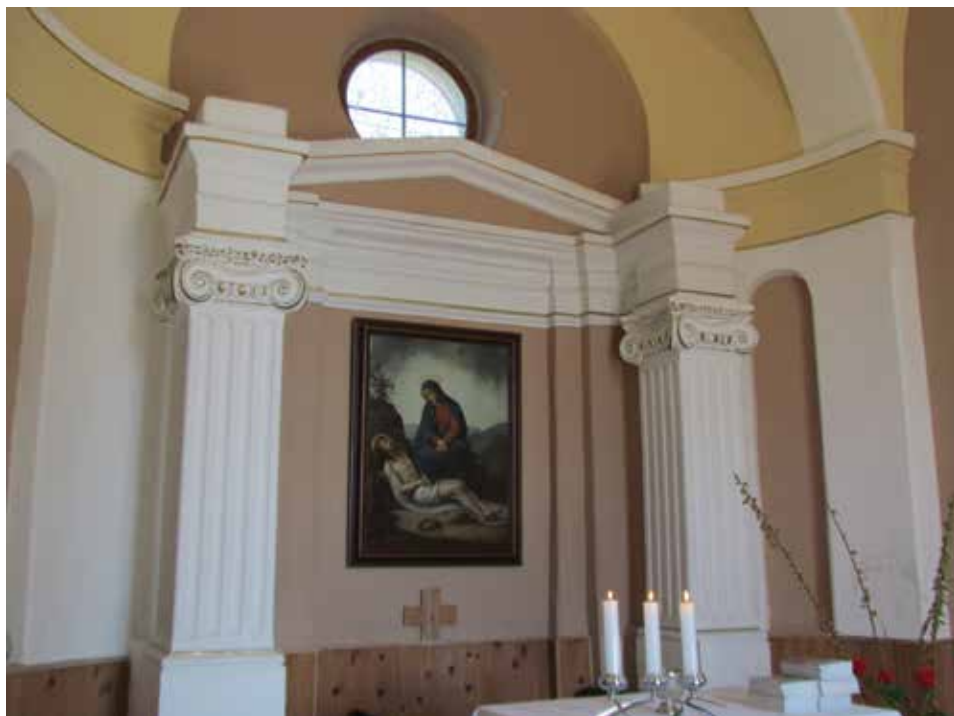
10. kép. Kitömített állapot
Figure 10. After kitting

• Kolović Svetlana

11. kép. A restaurált kép hátoldala

Figure 11. After restoration, verso

12. kép. A kápolnába visszahelyezett kép

Figure 12. The picture reinstated in the chapel

Olga K. Ninkov ^[*]

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24000 Subotica, Srbija

olga.k.ninkov@gmail.com

UDC 76:929 Gereb K.

Primljeno: 31. maj 2019.

Prihvaćeno: 11. jul 2019.

DETINJSTVO I STUDIJE KLARE GEREB, PRVE SUBOTIČKE PRIMENJENE GRAFIČARKE Prilog biografiji

Originalni naučni rad

CHILDHOOD AND STUDIES OF KLARA GERÉB, FIRST APPLIED GRAPHIC ARTIST OF SUBOTICA Contribution to Biography

Original research article

Apstrakt: Predmet rada se odnosi na period detinjstva i mladosti Klare Gereb, prve Subotičanke akademski školovane primenjene grafičarke. Ona je bila među prvim umetničkim grafičarkama i prva žena u Vojvodini koja se isključivo bavila primenjenom i umetničkom grafikom. Njeno detinjstvo i sazrevanje vezuje se za vreme trijumfa secesije, jačanja subotičke likovne scene, ekspanzije primenjene umetnosti, te emancipaciju žena. Jedan od ciljeva rada je prikaz formiranja njenog interesovanja i etape edukacije u pravcu primenjene umetnosti, iz aspekta privatne i javne sfere, a u kontekstu šire porodice i zajednice, te umetničko-istorijskih prilika. Značajan segment predstavlja veza njene porodice sa arhitektom Dežom Jakabom, jednim od projekatara subotičke sinagoge i Gradske kuće, kome je 1894. godine projekat adaptacije rodne kuće umetnice, u kojoj se danas nalazi Zavičajna galerija dr Vinko Perčić, prvi samostalni projekat. On je ženidbom 1904. postao deo porodice koja je, osim grafičarke, imala više uglednih članova: trgovca Vilmoša Tausiga, dobrotvorku Juliju Tausig, advokata dr Mihalja Gereba i profesora filologije Jožefa Gereba.

[*] dr Olga K. Ninkov, istoričar umetnosti, muzejski savetnik
dr. Ninkov K. Olga, művészettörténész, múzeumi tanácsos
Olga K. Ninkov PhD, art historian, museum counsellor

Školovanje Klare Gereb u subotičkoj Višoj devojačkoj školi je teklo u duhu reforme likovne nastave, čiji pobornik je bio i njen profesor, široko obrazovani pedagog, Janoš Tantoš. Njene akademske studije, započete 1915. u Budimpešti, prekinute su 1919. i nastavljene u Beču 1920. Gradski muzej Subotica čuva neke od njenih radova nastalih u tom ranom periodu, pa je osim iznošenja novih istraživačkih rezultata, cilj našeg rada i prikaz tih dela, kao i ličnih predmeta – dela kolekcije njenih razglednica i primera-ka engleskog časopisa za umetnost i primenjenu umetnosti *The Studio* – u muzejskoj zbirci. Ovi predmeti i dela se, kao deo muzejskog fonda, danas nalaze u zgradi u kojoj je umetnica živela od 1927. do 1944, kada je bila deportovana sa svojom decom u Aušvic, gde je postala žrtva holokausta.

Ključne reči: Klara Gereb, porodice Tausig i Gereb, Deže Jakab, Viša devojačka škola u Subotici, edukacija primenjenih grafičara

Abstract: The subject of the paper is the childhood and youth of Klára Geréb, the first applied graphic artist in Subotica. She was among the first women in Subotica to graduate applied graphic art and the first woman in Vojvodina who was solely engaged in applied and artistic graphics. Her childhood and maturing process is associated with the triumph of secession, the strengthening of the Subotica art scene, the expansion of applied art and the emancipation of women. One of the aims of the research paper is to present the development of her interest and the stages of education in the direction of applied art, from the aspect of private and public sphere and in the context of her wider family and community, as well as the artistic and historical circumstances of her time. A significant segment represents the connection of her family with Dezső Jakab, one of the architects who projected the synagogue and the town hall in Subotica. His first independent project was the adaptation of the artist's birth house in 1894, which today hosts the Vinko Perčić Native Gallery. In 1904 Dezső Jakab became part of Klára Geréb's family through marriage – a family that, apart from the graphic artist, had several distinguished members: the merchant Vilmos Taussig, the benefactor Júlia Taussig, the attorney Dr. Mihály Geréb and the professor of philology József Geréb. The education of Klára Geréb in the Girls' College in Subotica was conducted in the spirit of the art education reform, which was promoted by her professor, a widely educated pedagogue, János Tantos. Her academic studies started in Budapest in 1915, were interrupted in 1919 and continued in Vienna in 1920. The Municipal Museum of Subotica preserves some of her works from that early period,

thus besides presenting the latest research results, the aim of our work is the presentation of these early artworks, as well as her personal items – part of her postcard collection and copies of the English magazine for art and applied arts called *The Studio* – all preserved in the museum collection of the art department. These objects and works are, as part of the museum fund, located today in the building where the artist lived from 1927 to 1944, when she was deported with her children to Auschwitz and became one of the numerous victims of the Holocaust.

Key words: Klára Geréb, Taussig and Geréb family, Dezső Jakab, Girls' College in Subotica, education of applied graphic artists

UVOD

Život i rad Klare Gereb (Geréb Klára; Subotica, 1897 – Aušvic, 1944) je značajan i predstavlja istaknuti primer iz više razloga kako za Suboticu, tako i šire. Po mišljenju istoričara umetnosti Miloša Arsića, Klara Gereb je prva žena u Vojvodini koja se isključivo bavila primenjenom i umetničkom grafikom. Ona je stupila na likovnu scenu u početnom razdoblju afirmacije moderne primenjene i umetničke grafike u Vojvodini i široj regiji (Arsić 1985: 11). Od sredine dvadesetih godina 20. veka ona je sa Arpadom G. Balažem (Balázs G. Árpád; Vyšný Klátov [Felsőtőkés], 1887 – Segedin, 1981) u Subotici nastavila praksu primenjene grafike koju je pre njih kultivisao, doduše u manjem obimu i kao perifernu aktivnost, Henrik Acel (Veliki Varadin, 1876 – Budimpešta, 1946). Treba tome dodati da je prva likovna kritika Klare Gereb objavljena upravo o grafičaru, tačnije povodom samostalne izložbe Arpada G. Balaža u subotičkom *Lojdu* 1922. godine, na stranicama subotičkog dnevnog lista *Bácsmegyei Napló* (Bačvanski dnevnik) (Geréb 1922). Iste godine ona je na jednom peštanskom konkursu dobila nagradu za ilustracije Andersenovih bajki.

O Klari Gereb se prvi put opširnije pisalo 1925. godine u prazničnom broju subotičkog jevrejskog nedeljnika na mađarskom jeziku *Szombat* (Subota), povodom 150. godišnjice doseljavanja prvih Jevreja u Suboticu (Geréb Klári 1925). Ta godina je za nju bila značajna jer su objavljene njene ilustracije zbirke bajki Eleka Benedeka,^[1] te grafičko rešenje korica zbirke

[1] *Mesemondó esték* (Večeri pripovedanja bajki) u izdanju Lampel R. Wodianer F. és Fiai R. T. iz Budimpešte. Poznato nam je da se knjiga reklamirala tokom decembra 1925. u subotičkoj dnevnoj štampi, te se može pretpostaviti da su je Subotičani kupovali preko prodavnice Vig (Reklám 1925).

novela Kornela Sentelekija *Život je toliko bolan...* (Szenteleky Kornél: *Úgy fájt az élet...*) u izdanju subotičke štamparije *Minerva*, a iste godine je učestvovala i na konkursu uprava subotičke zanatske izložbe, raspisan za plakat, te izradila nacrt nove zavese (parokheta) za aron hakodeš – ormarić u kojem se u sinagogi čuvaju svici *Tore* – za subotičku sinagogu.^[2] U proleće iste godine je učestvovala na dobrotvornoj kolektivnoj izložbi u cilju prikupljanja novca za obnovu zdanja subotičkog pozorišta koje je za vreme rata izgorelo u požaru. Prvu – i za života jedinu – samostalnu izložbu priredila je 1927. godine, od svojih grafika, ilustracija i slika, u zdanju Bunjevačke matice u Subotici. Tom prilikom izložila je i grafike inspirisane putovanjima po Italiji (1924) i Francuskoj (1926) od kojih neke danas poseduje Gradski muzej Subotica. Činjenica je da subotički list *Hirlap* povodom ove izložbe piše o njoj kao o primenjenoj umetnici (Geréb Klári képkiallítása 1927). Klara Gereb se u aprilu iste godine zaručila (Eljegyzés 1927) a 30. maja stupila u brak sa Lajošem Fenjvešem (Fenyves Lajos; Mako, 1889 – Subotica, 1946^[3]), suvlasnikom lista *Bácsmegyei Napló* i suvlasnikom štamparije *Minerva*. Njihova ćerka Estera, rođena je 16. aprila 1929, a sin Jožef-Ištvan 6. juna 1931. Tim brakom Klara Gereb je postala stanarka bivše najamne palate dr Mikše Demetera (Dömötör Miksa), koja je sagrađena 1906. u stilu secesije, a u kojoj je od 2008. smešten Gradski muzej Subotica. Ovde je živela do deportacije subotičkih Jevreja leta 1944. godine, kada su ona, njena deca i majka deportovani u Aušvic, gde je postala žrtva holokausta (Fenves 2014: 19). Njena deca su uspela da se vrate, ali im je nacionalizacijom sva imovina roditelja oduzeta. Ipak, kada je Estera Votav (Votaw Eszter), rođena Eszter Fenyves, preminula 2012. godine u Americi, kao borcu za restauraciju subotičke sinagoge, po njenoj poslednjoj želji, ožalošćeni su novčane priloge uplaćivali na račun Svetskog spomeničkog fonda WMF (The World Monuments Fund) kao prilog obnovi subotičke sinagoge. Prilikom obnavljanja glavnog pročelja sinagoge s podrškom WMF-a, ti radovi su finansirani i ovim novcem.^[4]

[2] Dizajniranje parokheta joj je poverila subotička jevrejska verska opština povodom 150. godišnjice naseljavanja Jevreja u Suboticu, a fotografija nacrta je objavljena u gore pomenutom svečanom broju *Sombata* (Geréb Klári 1925).

[3] Steven J. Fenves, sin Lajoša Fenjveša i Klare Gereb, tvrdi da je 1945. godina, kao datum smrti na nadgrobnom kamenu na subotičkom jevrejskom groblju, pogrešna.

[4] Tokom 1996. i 2000. godine sinagoga je bila uvrštena na listu „100 najugroženijih spomenika kulture” organizacije Svetskog spomeničkog fonda (World Monuments Fund). Nakon toga sinagoga je još dva puta bila na ovoj listi: 2002. i 2006. godine. Time je pažnja usmerena na potrebu restauracije sinagoge izdignuta na viši nivo (Вујновић Прчић & Алаџић 2018: 124–125).

S obzirom na kratak period njenog stvaralaštva koji je započeo u nemirnom vremenu Prvog svetskog rata, te tragične okolnosti njene smrti (Žugić & Milić 1989: 205) i gubitka većine njenih radova, o životu i radu Klare Gereb se dugi niz decenija znalo veoma malo. U kolekciju Gradskog muzeja Subotica su srećom dospeli neki od njenih radova i ličnih predmeta, od kojih su neki bili inkorporirani u muzejske postavke. Međutim, u njenoj rodnoj kući, u kojoj je 1996. otvorena Zavičajna galerija dr Vinko Perčić, nije izložen ni jedan njen rad jer kolekcija ne sadrži njeno delo. Tokom dugog perioda, ime joj je spominjano sa nekoliko kratkih biografskih podataka u pregledima likovne umetnosti Subotice i šire regije (Duranci 1973, Gajdos 1977: 141, Gajdos 1995), u pregledu vojvođanske grafike (Arsić 1985: 11) ili stvaralaca Jevreja (Gajdoš Gotesman 1994). Novi korak je načinjen publikacijama koje su skrenule pažnju na graditeljsko nasleđe i njene naručioce, izvođače i stanovnike, pa tako i na umetničinu rodnu kuću (Duranci 1996: 33, Vujnović et al. 2006: 152–153) te kuću njenog dede, Vilmoša Tausiga (Vujnović et al. 2006: 264–267). To je izdiglo među relevantne podatke i činjenicu da su obe kuće vezane za rad arhitekta Dežea Jakaba, koji je ženinidbom postao deo porodice. Prvi značajan pomak u istraživanju biografije i stvaralaštva Klare Gereb, označio je izlazak iz štampe knjige o umetnici sa dokumentarnim fotografijama i reprodukcijama njenih radova u vlasništvu porodice (Fenves 2014), te istraživanje i izložba u Gradskom muzeju Subotica 2014. godine, čiji rezultati su 2014. delimično prikazani na VIII međunarodnoj naučnoj konferenciji Učiteljskog fakulteta u Subotici,^[5] te publikovani sa fokusom na period nakon školovanja umetnice (Ninkov K. 2014b, Ninkov K. 2015, Ninkov K. 2017). U prošlom broju *Museiona* je objavljen tekst o profesoru crtanja Klare Gereb u Višoj devojačkoj školi, Janošu Tantošu i delovi dnevnika njegove supruge Rozalije Tantoš, rođene Mamužić (Ninkov K. 2018), a sada se prvi put daje na uvid istraživanje i muzejski materijal vezan za period odrastanja i školovanja ove umetnice.

[5] Tema i naziv VIII međunarodne naučne konferencije Učiteljskog fakulteta na mađarskom nastavnom jeziku u Subotici, održanog 26. i 27. septembra 2014, je bila *Bajka, priča i njeni konteksti*. Ovde je održano izlaganje *Ilustracije bajki Klare Gereb (1922–1925)*. Ovom prilikom je vizuelni simbol konferencije bila reprodukcija jedne od ilustracija umetnice, pa je kao takva dospela i na naslovnu stranu programske sveske, a pošto je izložba o umetnici u Gradskom muzeju Subotica još bila u toku, učesnici su posetili postavku.

DOM I PORODICA

Klara Gereb je rođena u Subotici, 21. jula 1897. godine, od majke Marije Tausig, udate Gereb (Taussig Mária; Subotica, 1876 – Aušvic, 1944) i oca, dr Mihalja Gereba (Geréb Mihály; Subotica, 1864 – Subotica, 1936) advokata. Prezime dr Mihalja Gereba je do 1881. godine bilo Gajger, kada je njegov otac, Šalamon Gajger (Geiger Salamon) dobio odobrenje za promenu prezimena, svog i njegovih maloletnih sinova Jožefa i Mihalja (Néváltoztatás 1881, Vujnović et al. 2006: 152–153). Dr Mihalj Gereb je diplomirao pravo u Budimpešti decembra 1887. godine, zajedno sa budućim gradonačelnikom Subotice, dr Karoljem Biroom (Biró Károly; Subotica, 1864 – Subotica, 1951),^[6] te sa dr Bodogom Mamužićem (Tudorrá avatás 1888). Klara je imala starijeg brata Lajoša, rođenog oko 1895. godine (Fenves 2014: 9).^[7] Njihova majka je u mladosti preživela udes tramvajem, usled čega je izgubila jednu nogu pa je do kraja života nosila protezu (ibid.). Poznati su nam crteži Klare Gereb o svom bratu iz 1927. i majci iz starijih dana (ibid. 76, 77). Porodica dr Mihalja Gereba je u početku živela u jednoj od glavnih ulica u centru grada, na uglu Damjanićeve i Žak ulice, na adresi Damjanićeva 105, danas Maksima Gorkog 22 (Malusev 1906: 138). Kuća se nalazila naspram Osnovne centralne škole, poznate tada i pod imenom nekadašnje krčme na tom mestu *Crveni vo*. U njoj je 1996. otvorena Zavičajna galerija dr Vinko Perčić, dok se škola preko puta sada zove Osnovna škola „Ivan Goran Kovačić”, što znači da su u obe građevine danas smeštene javne ustanove. Međutim, kako se u publikaciji *Gradotvorci II* navodi, porodica Klare Gereb već 1910. godine nije stanovala u ovom objektu, jer je njen vlasnik tada bio Henrik Biro, sa Gaborom Smolenskim, suvlasnik jednog subotičkog parnog mlina (Vujnović et al. 2006: 154). To bi značilo da je umetnica u svojoj rodnoj kući provela prvih trinaest godina svog života. O promeni lokacije govori i to što je dopisnicu sa žigom od 18. maja 1912. godine, Klara Gereb dobila na adresu Damjanićeva 197, a 1. jula iste godine na Damjanićevu 29,^[8] no ovi podaci su tema daljih istraživanja.

[6] Dr Karolj Biro postao je gradonačelnik Subotice 1902. godine.

[7] Brat Klare Gereb je završio medicinu i postao lekar. Tokom prakse u jednoj peštanskoj bolnici, upoznao je svoju buduću suprugu Džuli iz Amerike, sa kojom je potom živio i radio u Njujorku. Preminuo je 1953. godine (Fenves 2014: 9).

[8] Dopisnice sa umetničkim reprodukcijama su dospele na umetničko odeljenje Gradskog muzeja Subotica kao poklon umetničinog sina 2014. godine.

Rodna kuća Klare Gereb je obnovljena prilikom priprema za otvaranje gore pomenute galerije u njoj (Slika 1).^[9] To je ugaona građevina koja je dobila današnji izgled u godini kada su Klarini roditelji stupili u brak – 1894. godine – adaptacijom objekta na osnovu nacrtu arhitekta Dežea Jakaba (Jakab Dezső; Biharev, 1864 – Budimpešta, 1932) (Kuća Mihalja Gereba 1894). Ovo se smatra prvim izvedenim samostalnim projektom tada mladog arhitekta, koji je diplomu stekao prethodne godine na Arhitektonskom fakultetu u Budimpešti.^[10] Međutim, nije samo ovaj njegov rad vezan za Suboticu i godinu 1894, nego i drugi izvedeni samostalni projekat: dvospratna najamna palata trgovca Ignaca Kuneca na glavnom trgu Subotice (Várallyay 2006: 11). Objekat je sagrađen 1895. godine i u celosti predstavlja Jakabovo projektantsko umeće u stilu eklektike (Vujnović et al. 2006: 222–227). Jakab, koji je od 1897. godine imao zajednički projektantski biro sa Marcelom Komorom (Komor Marcell; Pešta, 1868 – Šopronkerestur, 1944) i stvarao istaknute objekte u stilu secesije – npr. u Subotici: sinagogu, Gradsku kuću, Trgovačku banku – kuću Gerebovih je 1894. adaptirao sa dekorativnim elementima u stilu neobaroka, u kontekstu aktuelnog istoricizma. Tokom adaptacije, ugao kuće je zaobljen, uvedena je kanalizacija, a za advokatsku kancelariju je formiran zaseban prostor. Šest prostorija je bilo smešteno prema dve ulice: advokatska kancelarija sa prostorijom ispred nje, trpezarija i manja soba, salon, gostinska i spavaća soba; dok su prema prostranom dvorištu gledale kuhinja, ostava i kupatilo. Na građevini su sačuvani neki od originalnih elemenata, kao što su dekorativna plastika iznad prozora i ulaza, masivna ulazna vrata sa vitražima i detaljima od kovanog gvožđa, te u gornjem delu zaobljenog ugla, atika u vidu balustrade (Vujnović et al. 2006: 152–155). Tipična porodična kuća imućnog građanina Subotice, „ne bogataša i ne veleposednika” – kako piše Bela Duranci – imala je izolovano dvorište, karakteristični detalj porodičnog ambijenta, oazu sa bujnim rastinjem, zaštićenu sa svih strana, „natrkiljenim nebom kao izazovom za maštanje, prikladnom za porodičnu intimu” (Duranci 1996: 33).

Na zidovima hola ulaznog stepeništa se nalazi dekoracija sa simbolima zanimanja domaćina: vaga, mač i knjiga, te simboli slobodnih zidara: šestar, lenjir i deo dorskog stuba – iz čega se može pretpostaviti da je društvu ma-

[9] Obnova je izvršena od strane Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture Subotica, uz nadzor stručnjaka zavoda, arhitekta Gordane Vujnović Prčić i vajara-restauratora Vere Gabrić Počuča.

[10] Deže Jakab je nakon diplomiranja sticao praksu između ostalog u Inženjerskom uredu Budimpešte kod Imrea Frančka starijeg, te u birou Edena Lehnara.

sona pripadao ne samo projektant Deže Jakab,^[11] nego i dr Mihalj Gereb. Ovi dekorativni elementi se, međutim, nalaze suviše visoko u uzanom holu, te nisu mogli ući u vidokrug deteta, dok se to ne može reći za sivi kameni pod ukrašen razigranim bordurama crvene i crne boje, kao ni za geometrijski raspoređene crvene, plave i žute boje vitraža na ulaznim vratima i prozoru ulaznog hola, pa ni za goluba i anđela u vratima do trpezarije, nanesenim na mat staklo tehnikom nagrizivanja (Korhecz Papp 2010: 51) (Slika 2). Navedeni ukrasi su mogli uticati na vizuelni doživljaj i razvoj mašte devojčice sklone percepciji slikovnog prizora, kao što je to svakako bio slučaj sa Klarom Gereb. Iznad vrata terase, koja vode na prostrano dvorište, nalazi se groteskno muško lice koje, kao kontrapunkt anđeoskim glavama na pročelju kuće, podseća da ovaj svet poseduje najmanje dva lica, tj. lice i naličje (Slika 3).

Klara se u svojoj devetoj godini suočila sa gubitkom dede po majci, poznatog trgovca Vilmoša Tausiga (Tauszig Vilmos; Mako, 1839 – Subotica, 1906) (Slika 4), a sledeće godine bake, Julije Tausig, rođene Gajger (Tauszig szül. Geiger Júlia; Subotica, 1847 – Subotica, 1907) (Slika 5). Njihova porodična kuća je danas u oronulom stanju, a nalazi se u samom centru grada, u ulici kojom je prolazio tramvaj do Palića, sa ulazom iz nekadašnje Damjanićeve, danas ulice Maksima Gorkog 21. Kuća se nalazi u istoj ulici sa rodnom kućom Klare Gereb i značajan je primer građanske arhitekture sa prekretnice 19. i 20. veka (Slika 6). Prizemni objekat na uglu dve ulice, nekadašnje Damjanićeve i Vešelenjijeve, poseduje sedam soba i odlike eklektike, a izgrađen je 1882. godine za Vilmoša Tausiga, na osnovu projekta građevinskog preduzimača Janoša Molcera (Kuća Vilmoša Tausiga 1882), ali je svoj konačan izgled dobio nakon dogradnje i adaptacije 1907. godine na osnovu projekta Marcela Komora i Dežea Jakaba – tada već jednog od Tausigovih zetova (Vujnović et al. 2006: 265–267). Jedna od tetki Klare Gereb, mlađa sestra Marije Gereb, rođene Tausig, Irena Tausig se naime udala za Dežea Jakaba 1904. godine u subotičkoj sinagogi. Vilmoš i Julija Tausig su imali šest ćerki i jednog sina (Slika 7): Malvinu (1870–1945), Gizelu (1872–1907), Isidora Ižoa (Izidor Izsó: 1874–1937), Mariju (1876–1944) (Slika 8), Irenu (1880–1946), Eržebet (1887–1931) i Rozu (datum rođena i smrti nepoznati) (Vilmos Tauszig 2018).^[12]

[11] Tandem arhitekata, Deže Jakab i Marcel Komor, pripadali su matičnoj budimpeštanskoj loži „Galilei” (Demeter 2012: 161).

[12] Malvin, udata za lekara dr Filepa Šrajbera (Schreiber Fülöp), rodila je u Segedinu ćerku Ilonu, udatu Vajs (Weisz Ilona; 1892–1970) i Borbalu, udatu Šoš (Sós Borbála; 1894–1954); Gizela, udata za dr Jožefa Gereba – brata dr Mihalja Gereba i oca Klare

Vilmoš Tausig je bio ugledan subotički trgovac tekstila i pomodne robe koji je imao razvijeni trgovinski lanac u Bačkoj, Hrvatskoj i Slavoniji. Specijalnost mu je bila nabavka poznate „bunjevačke svile”, čije boje i motive su po njegovoj narudžbi proizvodili u Francuskoj (Braun 1912: 60–61). To znači da je i onda postojala potreba za određenim grafičkim-dizajnerskim znanjem. Po jednoj statistici, 1906. godine je bio šesti od trideset najbogatijih Jevreja u gradu, te je kao takav bio u grupi najbogatijih Subotičana koji su na osnovu svojih poreskih obaveza ušli kao virilisti u odbor Gradskog veća (Jelić 1987: 77). Posle njegove smrti, firmu je nastavio da vodi njegov sin, Isidor Ižo Tausig, koji se uortačio sa ocem dve godine ranije, 1904. godine. Od 1911. godine je firmu vodilo akcionarsko društvo sa njim na čelu. Međutim, subotička radnja u prizemlju novoizgrađene Gradske kuće u stilu secesije, čiji je jedan od dvojice projektanata bio zet Vilmoša Tausiga, Deže Jakab, nosila je i dalje ime: *Vilmoš Tausig* (Braun 1912: 60–61). Iako je svečana predaja Gradske kuće obavljena u septembru 1912. godine, radnja smeštena u prizemlju zgrade sa svečane strane – tako da se vidi na svakoj razglednici o Gradskoj kući – već je u proleće 1911. bila otvorena i nudila novu modnu kolekciju (Taussig Vilmos cég 1911). Reklamni listići firme Tausig za pastu za zube, iz zbirke Muzeja Vojvodine, sa prikazom pomodno obučenih dama i natpisom „Taussig’s Zahncrème”^[13] mogli su da se nađu u prodavnici *Vilmoš Tausig*, a kao takvi i u rukama devoјčice Klare Gereb, koja će jednog dana učiti i praviti upravo grafička rešenja za privredne reklame.

Klarina baka, Julija Tausig, bila je poznata dobrotvorka koja je dala veliki doprinos aktivnosti jevrejskog ženskog udruženja u Subotici, u kome je jedno vreme bila potpredsednica, te predsednica.^[14] O njenom ugledu govori i činjenica da joj je fotografija objavljena na naslovnoj strani subotičkog nedeljnika *Bácsország*, na mestu rezervisanom za fotografiju – tu su u drugim brojevima lista objavljeni portreti, na primer, i Ištvana Fran-

Gereb – rodila Ištvana i Andora Gereba; Isidor Ižo Tausig postao je advokat, oženio je Lilu Varša (Varsa Lili) u Budimpešti, otac je Magde i Ferenc, preminuo je u Budimpešti; Marija Gereb, majka Klare Gereb; Irena, udata za arhitektu Deže Jakaba, nisu imali dece; Eržebet, udata Fekete, rodila je Mikloša Fekete, preminula je u Budimpešti; Rozalija, udata za Mihajla Baša (Basch Mihály), rodila je Elu i Veru Baš (Vilmos Taussig 2018). Fotografija dece Vilmoša i Julije Tausig objavljena u: Vujnović et al. 2006: 265. Fotografija majke Klare Gereb objavljena je u: Csoór 1909: 185.

[13] Muzej Vojvodine, inventarski brojevi 8335. i 8336.

[14] Udruženje Jevrejki je bilo prvo žensko udruženje u Subotici, osnovano je 1852. godine sa 16 članica pod predsedništvom Babete Šafer, radi pomaganja siromašnih, napuštenih, udovica i bolesnih (Iványi 1892: 568).

kla (Frankl István), Arpada Kostolanjija (Kosztolányi Árpád), dr Bernata Signera (dr. Signer Bernát), Rafaela Hartmana (Hartmann Ráfael), udovice Bele Valija (özvegy Váli Béláné), dr Eleka Goždua (dr. Gozsdu Elek), Bele Vermeša (Vermes Béla), supruge Đule Terleija (Törtley Gyuláné) itd. Tom prilikom je u listu o njoj pisano sledeće: „Spada u red onih, za koje iskreno kažemo da je svi poštuju, jer je okružena ljubavlju stotine siromašnih, kojima je utolila glad, čiju je decu obukla, a takođe je okružena poštovanjem istaknutih ličnosti našeg društva, jer je prava žena koja je pri vaspitavanju svoje dece pravi primer dobre majke, baš kao što se na humanitarnom polju sa jedinstvenom nesebičnošću i celim srcem zalaže već decenijama. Njene blažene ruke su bile uvek prisutne tamo gde je pretila velika nestašica, te je bez razlike na veroispovest pomagala kako iz svoje, tako i iz moći udruženja na čijem je čelu. Bez nje se ne može ni zamisliti narodna kuhinja, davanje miraza siromašnim devojkama, svečanost dodele odeće siromašnoj deci, jer je uvek prisutna tamo gde je potrebna požrtvovanost i ljudsko saosećanje” (Taussig Vilmosné 1905). Krajem oktobra iste godine *Bácsország* je pisao: „Jedna od najhumanijih institucija našeg grada, jevrejska narodna kuhinja, otvorena je prošlog četvrtka. Tom prilikom je bila prisutna gospođa predsednica, supruga Vilmoša Tausiga, i brojna publika” (A népkonyha megnyitása 1905). Vilmoš i Julija Tausig su sahranjeni na subotičkom jevrejskom groblju, u grobnici čija veličina i jedinstvena izvedba govori da se radi o imućnoj i uglednoj porodici (Slika 9).

Jedini sin Vilmoša i Julije Tausig, Isidor Ižo Tausig, diplomirao je pravo i položio ispit za advokata u Budimpešti, 1900. godine, i iste godine otvorio advokatsku kancelariju u Subotici (Üj ügyvéd 1900). Oženio se leta 1901. u Budimpešti sa Lili Varša, ćerkom peštanskog lekara (Esküvő 1901), koju je verovatno upoznao tokom studija i čija fotografija je objavljena nešto kasnije u knjizi o društvenom životu Bačke, pod imenom i prezimenom supruga (Csoór 1909: 191). Ižo Tausig je februara 1903. bio izabran za sekretara subotičkog Udruženja advokata i od 8. februara iste godine je preuzeo dužnost glavnog urednika lista *Jogélet* (Pravni život). Sledeće godine je bio izabran za blagajnika Slobodnog liceja u Subotici. Od godine kada se uortačio sa ocem u vođenju trgovačke firme, posvećuje se trgovini i od 9. aprila 1904. više ne uređuje pomenuti list, koji se gasi krajem godine (Kolozsi 1973: 410, 539), ali je primer angažovanja i doprinosa razvoju specijalizovane stručne štampe u Subotici (Jelić 1987: 65–66). Ižo Tausig se istovremeno povlači iz sfere advokature te ga brišu sa liste advokata advokatske komore, u maju iste godine. Novine izveštavaju da je dokumente iz svoje advokatske kancelarije

predao dr Mihalju Gerebu, ocu Klare Gereb, što znači da je time predao i svoje klijente (Az ügyvédi kamara köréből 1904). O poslovnim uspesima i mestu na društvenoj lestvici Ižoa Tausiga, svedoči i njegovo članstvo u prvom upravnom odboru *Štedionice Subotice i okoline d.d.*, osnovane 22. januara 1905. godine (Vujnović et al. 2004: 121).

O dedi i baki Klare Gereb sa očeve strane, Šalamonu Gajgeru, koji se od 1881. godine prezivao Gereb, te Terezi Kramer, udatoj Gajger (Krámmer Teréz), znamo veoma malo, ali o njihovim sinovima tim više. Zanimljivo je da su im se oba sina oženila ćerkama Vilmoša i Julije Tausig. Stariji sin, Jožef Gereb – do 1881. Gajger – (Geiger, Geréb József: Subotica, 1861 – Budimpešta, 1930) gimnaziju je završio u Subotici, a od 1878. do 1882. je studirao filologiju i filozofiju u Budimpešti. Po završetku studija je predložen od strane grada za profesora subotičke gimnazije, ali zbog određenih nesuglasica vezanih za njegovu veroispovest, nije mogao da zauzme katedru (Kolozsi 1973: 94, Kalapis 2002: 343). Doktorirao je 1883. godine sa temom *Verski i etički stavovi Herodota* i radio je u Budimpešti kao gimnazijski profesor. Boravio je na studijskom putovanju 1885. u Berlinu, Minhenu i Parizu, iste godine je izabran za profesora gimnazije u Lučencu (danas u Slovačkoj). Decembra 1890. je zaručio Gizelu Tausig (Dr. Geréb József 1890), sa kojom je izrodio sinove Ištvana i Andora. Od 1896. je bio direktor Učiteljske vežbaone glavne gimnazije u Budimpešti (Tanárképző Intézet Gyakorló Főgimnáziuma), a penzionisan je 1920. godine, što znači da je za vreme Klarinog studiranja u Budimpešti, živio sa porodicom u istom gradu. Autor je više naučnih tekstova i saradnik starovekovnog i *Revai* leksikona. Preveo je na mađarski i objavio Aristotelevu *Poetiku* (1891), kao i knjigu o antičkoj mitologiji (1893) (Kalapis 2002: 342–343).

Klara Gereb je, kao što se iz navedenih kratkih crta porodične istorije vidi, svoje detinjstvo provela kao deo obrazovane, imućne i ugledne familije, čija poslovna aktivnost i uspeh su bili u pivoju, baš kao i urbanizam i likovni život grada u kome je živela.

PRAKTIČNA UMETNIČKA EDUKACIJA SUBOTIČKE VIŠE DEVOJAČKE ŠKOLE

Koliko su na duhovni razvoj i razvoj veština mogle uticati porodica i gradsko okruženje, toliko je, ako ne i više, uticaja mogao imati vaspitni program škole i njen nastavni kadar. Nakon četiri razreda osnovnog školovanja, Klara Gereb je školske 1907/08. godine, sa svojih jedanaest godina, krenula

u prvi razred Više devojačke škole u Subotici. U drugoj polovini školske godine, 1908. započinje izgradnja nove subotičke Gradske kuće, a završetak radova i njena svečana predaja usledila je u septembru 1912. godine, kada je Klara krenula u zadnji, tačnije šesti razred. To znači da se izgradnja subotičke Gradske kuće u stilu mađarske varijante secesije, te Klarino školovanje odvijalo paralelno, a pošto je novoosnovana ustanova bila smeštena u staroj trospratnoj zgradi Učiteljske škole, na uglu Košutove i ulice Bodoga Corde (ulici poznatoj kao Korzo) – i ostala je tamo sve vreme Klarinog školovanja u njoj (Vajda 1908) – Klara je iz dana u dan, prolazeći do škole, bila svedok izgradnje subotičkog arhitektonsko-zanatsko-umetničkog remek dela. Nova Gradska kuća je bogato bila ukrašavana Žolnai keramikom iz Pečuja, kovanim gvožđem i vitražima Mikše Rota. Vreme je to kada je nova arhitektura unosila u gradsko jezgro bogatstvo kolorita i materijala, sa isticanjem vrednosti rada umetničkih majstora, to jest bratstva zanatstva, privrede i umetnosti. To će blagotvorno uticati na porast interesovanja prema svim granama primenjene umetnosti, čiji će i ona biti predstavnik. U vreme odrastanja Klare Gereb su se u Subotici gradila i druga secesijska zdanja na osnovu projekata Ferenc Rajhla – Najamna kuća (1899), Austrougarska banka (1901) i Rajhlova palata (1904); braće Vago – najamna spratna kuća Mikše Demetera (1906); Titusa Mačkovića – Roznofski palata (1910); Pala Vadasa – Gradska najamna plata (1913) itd.

Što se tiče nastavnih predmeta Više devojačke škole, po odgovarajućim razredima, bili su: veronauka, mađarski jezik i književnost, nemački jezik, francuski jezik, istorija, geografija, matematika i geometrija, nacrtana geometrija, hemija, biologija, domaćinstvo, zdravstveno vaspitanje, psihologija, pedagogija, pevanje, crtanje, lepo pisanje, ručni rad, fiskultura, te u jesen i proleće – u zavisnosti od vremenskih uslova – igra. Fakultativni predmeti su bili: engleski ili ruski jezik. U izveštajima je navedeno i to da su se časovi veronauke odvijali odvojeno po veroispovestima – na osnovu izveštaja može se videti da je najveći broj učenica, i to u gotovo podjednakom procentu, bio katoličke ili jevrejske veroispovesti. Veronauku su Jevrejka, za vreme Klarinog školovanja, predavali dr Bernat Singer, glavni rabin i učitelj veronauke, sem u školskoj 1909/10. godini kada ga je zamenio Bela First (Fürst Béla), edukovani gimnazijski veroučitelj za jevrejsku veroispovest. Škola je u slučaju postojanja odgovarajućih uslova podržavala i bavljenje plesom, klizanjem na ledu, plivanjem i učenje drugih grana sportova. U godišnjim izveštajima, među podacima vezanim za sistem rada i cilj ustanove, nalazimo podatke koji strogo regulišu i društveni život učenica van

vremena provedenog u školi: „Učenice ne smeju učestvovati na javnim plesnim zabavama. U pozorište, na koncerte, u plesnu školu i na druga mesta za zabavu mogu ići samo u pratnji roditelja. Poseta kafanama nije dozvoljena čak ni u pratnji roditelja.”^[15]

Klari Gereb je u prvom razredu, školske 1907/08. nacrtanu geometriju, crtanja po prirodi, lepo pisanje i matematiku predavao Mikloš Polgari (Polgári Miklós), diplomirani profesor srednje škole,^[16] član Likovnog društva iz Budimpešte, koga su u Suboticu premestili iz Više devojačke škole u Jegri. Polgari je učestvovao i u edukacionom sistemu subotičkog Slobodnog liceja, gde je 20. marta 1908. godine održao predavanje o razvoju arhitekture. Ubrzo posle toga, 23. marta su verovatno i on, i Klara Gereb, sa ostalim učenicima i profesorima Više devojačke škole u okviru školskog izleta posetili Sombor, gde su osim znamenitosti grada, pogledali i Izložbu domaće radinosti Bačko-bodroške županije. Klara Gereb je prvi razred Više devojačke škole završila sa odličnim uspehom, dobivši nagradu od deset zlatnih kruna iz Fonda *Lenke Bekefi* (Békeffy Lenke) za najviše savladanog praktičnog znanja iz geografije. Osim toga, slično ostalim učenicama, učestvovala je u sakupljanju novčanih sredstava za *Fond nagrada i pomoći* osnovan pri školi. Na njenom spisku su novčani prilog od po 10 kruna dali: njen otac dr Mihalj Gereb, dr Adolf Majoroš i njen rođak dr Ižo Tausig (Vajda 1908: 19, 38, 40–42, 51, 53–54).

Od školske 1908/09. godine u Višoj devojačkoj školi je bio zaposlen mladi profesor Janoš Tantoš (Tantos János; Tolna, 1882 – Subotica, 1925), koji je sa trinaest časova nedeljno predavao prirodnu istoriju,^[17] nacrtanu geometriju, crtanje, te lepo pisanje (Vajda 1909: 24). Bavio se slikarstvom, kolekcionarstvom, restauracijom i izučavanjem kaločke narodne umetnosti, a stigavši u Suboticu 1911. godine, oženio se Subotičankom Roza-lijom Mamužić, ćerkom profesora subotičke gimnazije Bene Mamužića

[15] Svi navedeni podaci se nalaze u godišnjim izveštajima, u delu o ciljevima i sistemu rada škole. Izveštaji se, pod nazivom *A Szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola Értesítője*, mogu naći u biblioteci Istorijskog arhiva Subotica.

[16] Polgari je studirao na pedagoškom smeru Likovne akademije u Budimpešti, u periodu od 1898–1902. godine i diplomirao za nastavu u srednjim školama (*A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói n.d.*).

[17] Prirodna istorija (*historia naturalis*) je istraživanje i ispitivanje organizama, uključujući životinje, gljive i biljke, u njihovom prirodnom okruženju, oslanjajući se više na posmatranje nego eksperimentalnu metodu istraživanja. Ovaj predmet je bio uključen u nastavu tokom 18. i 19. veka (Palló 2003).

(Ninkov K. 2018).^[18] Postao je oličenje dobrog pedagoga. „Sa učenicima je održavao dobar kontakt, a njegovo široko znanje je bilo protkano očinskom ljubavlju prema mladima” – pisano je povodom njegove prerane smrti u subotičkom listu *Bácsmegyei Napló* (Tantos János tanár meghalt 1925). Na precizno izrađenom školskom crtežu sa ornamentalnim detaljima, nastalim 2. maja 1910. godine pod nazivom *Grčki ukrasi*, Janoš Tantoš je Klari Gereb zapisao crvenim mastilom: „Vaša marljivost, strpljivost, istrajnost zavređuju pohvalu, iako ovakvi crteži možda previše terete Vaš vid.” Crtež je u svojini porodice Klare Gereb (Fenves 2014: 54) i jedini je sačuvani rad Klare Gereb iz tog perioda. Afinitet i ljubav prema crtežu mlade Subotičanke će, međutim, ostati osnova njenog kasnijeg stvaralačkog rada koji će se ispoljiti u oblasti grafike i ilustracije.

Na kraju školske 1910/11. godine, Klara Gereb je za primerno vladanje i učenje dobila nagradu od deset zlatnih kruna od Tereze Hartman. U godišnjem izveštaju škole nalazimo podatak da je spadala u napredne učenice engleskog jezika. Te godine pevanje je, sa nedeljno jednim časom, podučavao Erne Lanji (Lányi Ernő; Pešta, 1861 – Subotica, 1923), direktor subotičke muzičke škole i redovni član pedagoškog kolektiva Više devojačke škole. Program rada časova crtanja za celu godinu u četvrtom razredu je bio sledeći: crtanje u perspektivi jednostavnih tela, crtanje i slikanje plošnih dekorativnih motiva različitih stilova i projektovanje (Vajda 1911: 17–18, 24, 37, 58, 72).

Profesor Tantoš je u okviru školskih aktivnosti sa svojim učenicama posećivao umetničke izložbe. Tako je 1. marta 1911. peti i šesti razred pogledao izložbu „interesantnog pastirskog duboreza sa mađarskim motivima Janoša Hegediša”, 30. marta je četvrti, peti i šesti razred – znači i razred Klare Gereb – posetio izložbu umetnika iz Budimpešte,^[19] a 25. aprila 1911. je peti i šesti razred posetio „Izložbu slika mladih” (Vajda 1911: 60). Profesor Tantoš je 21. februara 1912. sa četvrtim, petim i šestim razredima posećio samostalnu izložbu Janoša Tornjaija (Tornyai János; Hodmezevašarhely,

[18] Prilikom Tantoševe smrti objavljen je poduži članak u listovima *Bácsmegyei Napló* (12. februar 1925) i *Kalocsai Néplap* (28. februar 1925), što ukazuje na njegove veze sa Kaločom, gde mu je brat, Ferenc Tantoš, bio pop i direktor Semeništa, kao i osnivač fabrike brojanica. Drugi njegov brat, Đula Tantoš je takođe postao pop, kao stipendista je doktorirao u Rimu, nakon čega je postao župnik u Prigrevici, a preminuo je 1952. godine kao kanonik u Kaloči.

[19] Ta izložba je bila prodajnog karaktera i organizovana od strane firme za umetničku trgovinu, a među izlagačima su bili Bela Jusko, Laslo Kezdi Kovač i nekoliko manje poznatih stvaralaca. Pošto nisu uspeali prodati ni jednu sliku, organizovali su tombolu (Gajdos 1995: 114–115).

1869 – Hodmezevašarhelj, 1936), poznatog slikara iz Hodmezevašarhelja. Tom prilikom, Tantoš je učenicama govorio o umetničkoj vrednosti Tornjajevih slika sa prikazima narodnog života (Vajda 1912: 44). Izložba je otvorena 16. februara u svečanoj sali Nacionalne kasine, koja je danas naučna čitaonica subotičke Gradske biblioteke. Tornjaji, koga su novinari naveli kao „Petefi Alfelda”, izložio je na svojoj izložbi i nekoliko radova svoje služavke Mari (Gajdos 1995: 115–116). Iste godine, 8. maja, učenice su pogledale drugu po redu izložbu Nacionalnog salona u Subotici (Vajda 1912: 44), koja je bila postavljena u prostorijama Hotela Pešta. Među izlagačima su bili npr. Đura Bencur, Arpad Festi i njegova supruga Roza Jokai, Eden Kacijanj, Erne Marko, Viktor Oldai, Robert Nadler, Tivadar Zemlenji, Šandor Njilaši, Jožef Kosta, kao i Somborac Arpad Juhas i Subotičanin Bela Farkaš. Za vreme izložbe je prodato ukupno 35 slika i skulptura (Gajdos 1995: 117). Svemu ovome treba dodati da se sa razvojem likovnog života u gradu, od početka 20. veka umnožavao broj izložbi, pa i njihove publike, među kojima su bili i učenici. Poznati budući lekar i književnik Geza Čat (Csáth Géza; Subotica, 1887 – Kelebija, 1919), koji je bio deset godina stariji od Klare Gereb, 1903. godine posetio je prvu izložbu Nacionalnog salona u Subotici (Ninkov K. 2012),^[20] te samostalnu izložbu Jelene Čović (Subotica, 1879 – Subotica, 1951), prve akademske slikarke grada, i pisao o njoj bodreći je, za list *Bácskai Hirlap*, a 1914. je sa ostalim uenicima i profesorima subotičke Gimnazije pogledao izložbu Segedinskog likovnog udruženja i napisao prikaz izložbe za isti list (Brenner 1904).

Nažalost, nisu nam poznate beleške Klare Gereb ili neki drugi podaci koji bi govorili o njenom doživljaju viđenih dela, ili poseti drugih izložbi, koje je posve moguće posećivala sa svojim roditeljima u Pešti ili Segedinu, nalik drugima iz sličnog građanskog sloja.^[21] Znamo, međutim, da je Viša

[20] Prva slikarska izložba u gradu priređena 1881, prvi atelje je izgrađen 1883, a 1886. godine je otvorena i prva prodavnica umetnina. Slikari koji su se u Subotici zadržavali duže ili kraće vreme, uglavnom su nudili svoje usluge na polju portretisanja. Slike su često bile izložene javnosti u nekom od izloga u ulici Košut. Izložba Nacionalnog salona 1903. godine bila je prva velika likovna manifestacija u gradu. Ona je prikazala u velikoj i maloj dvorani Hotela Pešta preko 250 eksponata – pored slika i skulptura, u postavku je bilo uvršteno i nekoliko projekata Dežea Jakaba i Marcela Komora. Izložba označava buđenje interesovanja stanovnika prema likovnoj umetnosti i imala je povoljan uticaj na njen razvoj, koji je bio zaostao u odnosu na muzičku i pozorišnu umetnost u gradskim razmerama, a unapredila je i rad Muzeja. Umetnička zbirka Gradskog muzeja Subotica čuva nekoliko dela sa te izložbe (Ninkov K. 2012).

[21] Poznato je, na primer, da je otac Geze Čata, subotički advokat Jožef Brenner stariji, vodio svog sina na izložbe, kao npr. 1898. u Budimpeštu, na izložbu savremenog mađarskog slikarstva u Hali lepih umetnosti (Műcsarnok) (Brenner 2005: 63).

devojačka škola „radi razvijanja umetničkog senzibiliteta nabavila i postavila po hodnicima, stepeništu i učionicama slike sa istorijskom temom ili temom iz istorije umetnosti, kao i pejzaže, da bi one bile stalno pred očima učenica” (Vajda 1911: 53, Vajda 1912: 38).

Tokom svog školovanja u Višoj devojačkoj školi, Klara Gereb je u okviru školskih izleta imala prilike da upozna razne gradove, spomenike kulture, arhitekturu itd. Iz godišnjih izveštaja saznajemo da je npr. 1910. godine, nakon ispita, bila planirana ekskurzija od pet dana u Rijeku (Vajda 1910: 5), a 9. maja 1911. godine su vozom otputovali do Kiškereša, gde su posetili rodnu kuću pesnika Šandora Petefija i položili venac na njegov spomenik (Vajda 1911: 60). Ekskurzija je 1912. godine trajala od 24. do 26. maja. Vozom se putovali do Novog Sada, gde su odseli u Hotelu *Elizabeta*, pa su nakon poslepodnevne šetnje u parku i obalom Dunava, kao i večere, pošli u pozorište; drugi dan pre podne su razgledali grad, njegove javne zgrade, fabrike i jodno kupatilo, nakon čega je sledila Petrovaradinska tvrđava. Treći dan je grupa već u osam ujutro bila u Zemunu, a nakon šetnje i razgledanja grada je prešla brodom u Beograd, gde je posetila kraljevski dvor, Narodni muzej i tvrđavu. Izletnici su ručali u Hotelu *Moskva*, a večerali u povratku, u vozu (Vajda 1912: 44).

Ministarstvo vere i prosvete je u Višoj devojačkoj školi 17. maja 1910. godine, odlukom broj 48501, osnovalo slikarski kurs, radi podučavanja u crtanju, slikanju i primenjenoj umetnosti prijavljenih učenica viših razreda, kao i učenica viših razreda drugih ustanova. Kurs je vodio profesor Tantoš, koji je istovremeno sa dva časa nedeljno podučavao crtanje i slikanje u ženskoj privrednoj školi Subotičkog ženskog privrednog udruženja. Kurs je bio održavan ponedeljkom i četvrtkom poslepodne od 2 do 4 časova, a na kraju školske godine je priređena izložba radova. Među imenima polaznika ne nalazimo ime Klare Gereb, koja je te godine pohađala četvrti razred, a iz njenog razreda su navedena imena Irene Draxler i Irene Lelbah (Vajda 1911: 59, 67, 87). Ime Klare Gereb se ne pojavljuje na spisku polaznika kursa ni sledeće 1911/12. školske godine, ali je zato nalazimo na spisku nagrađenih učenica. Klara Gereb je naime, na kraju petog razreda, za savladanu veštinu i marljivost na polju ručnog rada dobila nagradu u vidu pet toмова ekskluzivnog izdanja *Književne riznice*, kupljenih od dvadeset zlatnih kruna Subotičkog udruženja devojaka. Spomenućemo da je program rada, nedeljno dva časa iz tog predmeta bio: krojenje belog rublja, izrada šablona za kroy; šivenje i vez ženske košulje (Vajda 1912: 19, 58). Na časovima istog predmeta, Klara Gereb je u četvrtom razredu mogla da uči opšivanje rupe

za dugme, vez na maramici i beli šling (Vajda 1911: 24), u trećem razredu, sa tri časa nedeljno, krojenje i šivenje ženske košulje i pantalona, šivenje ukrasne kecelje i kukičanje (Vajda 1910: 22). Sve navedeno vredi znati kada se govori o kanabeu čiju presvlaku je dizajnirao Deže Jakab, a izvezle su ga Klara Gereb i njena majka, 1928. godine. Kanabe je kao poklon Klarine dece dospelo u Gradski muzej Subotica i bio je prikazan na više izložbi.^[22]

SAKUPLJANJE RAZGLEDNICA

Osim u školi, Klara je sticala iskustvo i informacije iz istorije umetnosti i na druge načine. Jedna od mogućnosti bila je sakupljanje razglednica sa temom iz likovne umetnosti – pretežno slikarstva, ali i arhitekture. Razglednice su postale omiljeno sredstvo pisane komunikacije i predmet sakupljanja u vreme pojave i širenja secesije, od kraja 19. veka i u Subotici. Nalik na foto-albume, postojali su albumi za ovaj vid štampane građe,^[23] a u mnogim zemljama su se štampali i kartofilski časopisi. O sakupljanju razglednica u Subotici svedoče lični dnevnici Jožefa Brenera mlađeg, te Šarolte Damjanov, rođene Cimer. Brenner je, sa svojih dvanaest godina, 21. septembra 1899. zabeležio podatke o svojoj kolekcionarskoj aktivnosti (Brenner 2005: 121). U njegovoj zbirci su se našle i razglednice sa prikazom poznatih ličnosti, kao npr. sa Vilijem Bermesterom (Bürmester Willy), violinistom koji mu je sam dao primerak sa svojim likom i potpisom prilikom koncerta u Subotici, 6. januara 1902. godine (Brenner 2006: 155). Negde krajem prve decenije 20. veka, devojčica Šarolta Cimer dobija svoju prvu razglednicu poštom, a kao učenica drugog razreda građanske škole u Subotici, na Božić dobija i album za razglednice (Damjanovné Zimmer 2003: 17, 62). Do panoramskih razglednica se pored putovanja, te dopisivanja, moglo doći i naručivanjem, o čemu svedoči subotička reklama Emila Štorha (Storch Emil), trgovca iz Beča. Štorh 1899. godine u subotičkom listu *Bačvanin* reklamira „dopisne karte sa slikama velikih gradova celog sveta, najfinijih vrsta u 8 raznih boja, umetnički izvedeno, na Bristol kartonu. Šalje franko deset komada na ogled sa spiskom varoši, prema naplati od 25 novčića u poštanskim markicama. Adresa: Beč, Mariahilfer štrase 7.” (Огласи 1899). Dve godine kasnije, u

[22] Kanabe se nalazi u fondu umetničkog odeljenja pod inventarskim brojem: U.P-125, publikovan je u: Ninkov K. & Vuković Dulić 2013: 157.

[23] U zbirci umetničkog odeljenja Gradskog muzeja Subotica nalaze se dva albuma za razglednice ukoričena u korice sa elementima u stilu secesije – inventarski brojevi: U.P-178, U.P-179; publikovana u: Ninkov K. & Vuković Dulić 2013: 190.

listu *Bácskai Hírlap* nalazimo reklamu subotičkog trgovca lutrijom, Mora Kuneca, koji mami kupce na taj način što im obećava besplatnu uljanu sliku i „predivnu topografsku razglednicu” u zamenu za kupovinu srećke za ždrenje (Olajfesmény ingyen 1900).

Jedan od popularnih sadržaja razglednica su bile reprodukcije umetničkih, pretežno slikarskih dela čiji su izdavači bili u nekim od centara izdavaštva, ali su se mogle kupiti i u Subotici. Ovakve razglednice su postale popularizatori klasične i savremene umetnosti (Petercsák 1994: 85, Popović 2010).

Uprkos nesretnim okolnostima, deo kolekcije razglednica Klare Gereb je ostao sačuvan i od 1990. je ponovo u vlasništvu porodice, sada već u Americi. Umetničin sin piše da je njenu kolekciju uspeo povratiti ljubaznošću njegovog školskog druga iz Subotice, Rona Avitala. Zbirka sadrži oko sto primeraka sa umetničkim reprodukcijama, koji su poslali Klari poštom u periodu od 1905. do 1915, znači do polaska na studije. Isto toliki korpus je onih neadresiranih i neispisanih primeraka sa umetničkim reprodukcijama slikarskih dela, među kojima dominiraju portreti (Fenves 2014: 10). Treću celinu čini oko hiljadu razglednica sa prikazom umetnosti i arhitekture mesta koje je Klara posetila (ibid. 14). Ona ih je sakupljala tokom svog školovanja u Subotici, a verovatno i kasnije. Iz te kolekcije je njen sin, Stiven Fenveš, 2014. godine poklonio Gradskom muzeju Subotica 26 komada. Među primercima dospelim na umetničko odeljenje subotičkog muzeja nalazi se osamnaest crno-belih i osam razglednica u boji, od kojih se veći deo odnosi na reprodukcije umetničkih dela renesansnih slikara iz Italije (Slika 10). Razglednice sa delima Fra Angelika (Beato Angeliko), Sandra Botičelija, Domenika Girlandaja, Benozo Gozolja, Sebastiana del Piomba, Leonarda da Vinčija i Paola Veronesea, potiču iz galerija u Firenci, Veneciji, Pisi i Milanu, i moguće je da ih je Klara Gereb kupila na licu mesta – neke od njenih sačuvanih grafika svedoče o putovanju po Italiji 1924. godine, ili ih je dobijala od drugih. U muzejskoj kolekciji se nalaze dve crno-bele razglednice sa prikazom slika Ferdinanda Hodlera, *Portret devojke* (1903) i *Dečak koji kleči* (oko 1893) u izdanju ciriškog Kunsthausa, ali i slike Baltasara Denera *Portret starice* iz Beča i portret Helene Sedlmajer iz Minhena. Među razglednicama poklonjenim muzeju nalazimo i manji broj topografskih primera iz Padove (Piazza del Frutti e Torre del Municipio) i Monrealea (Chiostro dei Benedettini), ali i Šibenika (prikaz jedne ulice). Iz Dubrovnika potiče primerak u boji, sa snimkom jednog od reljefa sa Gundulićevog spomenika Ivana Rendića.

Sa sigurnošću možemo tvrditi da su neke od poklonjenih razglednica došle u posed Klare Gereb u vreme njenog detinjstva, kao npr. dva primerka u boji iz serije za mlade „Jugend-Postkarten”, štampane kod G. Hirtha: slika Ignacia Zuloage *Očekivanje* i Huga F. fon Habermana *Zimski ukras* (1909), kao i jedine dve adresirane, sa rukom napisanom tekstualnom porukom, markicom i poštanskim pečatom, poslate iz Segedina 1912. godine, od izve-sne „Ági”. Razglednica poslata 18. maja sadrži crno-belu reprodukciju slike *Za pisaćim stolom* slikara Jenea Kemenjfiya (Keményffy Jenő) i sadrži na reversu sledeći tekst na mađarskom jeziku (Slika 11 i 12): „Draga Klari! Cr-tež je prekrasan, veoma se zahvaljujem. – Sada već idemo da igramo tenis, pa u Šomodi retko odlazim – videla sam Studio, a i Kunst je sada predivan. – Kada dolaziš za Segedin? Veoma bi se dobro zabavila. Mogla bi i da igraš tenis. Puno te ljubim: Ági.” Druga razglednica, koja je pečatirana datumom 1. jula 1912, prikazuje dečiji portret u boji E. Kuitana (Kuithan Erich), *Das Roserl* i sadrži sledeću poruku: „Draga moja Klara! Veoma se radujem tvo-joj karti, pošto sam je već jako očekivala. Sviđa mi se kao crtež, ali to nisi ti. Crtaj od sada sebe lepšom i pošalji mi ponovo. – Očekujem i mezekevešdski nacrt. – Klari, dođi u Segedin, sada je izvrsno kupalište! Ili je rekla da ćeš doći. (...)” Gore navedeni tekstovi nama nepoznate Ági, upućeni Klari iz Segedina 1912. godine, govore nam o mnogo toga. Svedoče, na primer, o tome da je Klara već tada crtala autoportrete, te da je imala poseban vid izražavanja, kada je sopstveni lik u pitanju.

ENGLESKI UMETNIČKI MODEL I PROFESOR TANTOŠ

Janoš Tantoš je studirao na pedagoškom smeru Likovne akademije^[24] u Budimpešti od 1902/03. do 1905/06. školske godine i diplomirao za nastavu u srednjim školama (A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói n.d.). U ovoj umetničkoj ustanovi mogao je da se upozna sa kolegama sa koji-ma će se sresti i u Subotici, pre svega sa Kornelom Liubom (Liuba Kornél: Ritiševo, 1880 – ? 1953) koji je počeo studije, takođe na pedagoškom smeru godinu dana ranije, pa je i u Suboticu stigao pre i predavao crtanje u Zanat-skoj školi (Kálmán 1909: 17). Mogao je Tantoš u Pešti da upozna i Šandora Olaha (Oláh Sándor; Mađarčke, 1886 – Subotica, 1966), koji je ovde po-čeo školovanje na umetničkom smeru tokom poslednje Tantoševe godine. Ova umetnička ustanova je u to vreme postala jedan od najpoznatijih evropskih centara za obuku nastavnika i profesora likovnih veština, jer je od

[24] „Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképző”, kasnije: „Képzőművészeti Főiskola”.

samog osnivanja učestvovala na međunarodnim izložbama i kongresima koji su kao cilj imali prikazivanje aktuelnih tendencija likovne pedagogije – npr. na Svetskim izložbama u Beču (1873), u Parizu (1878. i 1900), te u Milanu (1906) (Révész 2002: 121–124). Pod uticajem reformi nastave, manja pažnja se pridavala predmetima gde je osnova bila geometrijski prikaz, za vreme studija se više koristio akvarel i sve više mesta je dobijala primenjena umetnost, a unutar nje primenjena grafika (!) (ibid. 125–126).

Janoš Tantoš je 3. avgusta 1908. godine prisustvovao na III međunarodnom kongresu likovne pedagogije u Londonu, o čemu je napisao izveštaj u godišnjaku subotičke Više devojačke škole 1909. godine. Ovde iznosi mišljenje po kome je umetničko vaspitanje postalo vodeća vaspitna ideja (Tantos 1909), što odražava opštu tendenciju koja je doživljavala gradaciju od početka 20. veka. Crtanje kao nastavni predmet, postalo je jedno od centralnih pitanja u kulturi sa prekretnice vekova. U okviru reforme likovne nastave priređivane su izložbe dečijih crteža, koje su demonstrirale novu likovnu pedagogiju. Tantoš nije išao sam, tu su bili i studenti pomenute peštanske akademije i profesor Robert Nadler (Nádler Róbert; Pešta, 1858 – Budimpešta, 1938) koji je držao predavanje o aktuelnim metodama nastave na njoj (Révész 2002: 123, 125–126). Jedan od ciljeva je bio upoznavanje najnovije pedagoške tendencije i razmena mišljenja sa kolegama kojih je ovde bilo iz trideset i sedam država – što Tantošu nije predstavljao problem, s obzirom da je govorio više jezika.^[25] Cilj mu je bio i da upozna engleski sistem školovanja pa je, koristeći se prilikom, obišao više ovdašnjih škola. Na osnovu toga, u većem delu svog teksta oduševljeno piše o velikim površinama namenjenim školama, a naročito devojačkim školama, u kojima je školska zgrada okružena baštom, a ne zidinama koje podsećaju na kasarnu. „Učenici su na ovaj način u bliskom kontaktu sa prirodom, te mogu i u praksi upoznati negovanje cveća i drugih biljaka, što može da im bude od koristi i kod kuće. Lepo bi bilo da se može naći više ovakvih škola usred lepe bašte i kod nas” – piše (Tantos 1909: 12). Fokuseranje na ovaj primer Tantoš je izveo verovatno i zbog toga što je bila u planu gradnja nove školske zgrade na njegovom radnom mestu, te je želeo da utiče na projekat do koga, ipak, nije došlo. Tantoš je London posetio i 1910. godine, a usput je uspeo da pogleda Svetsku izložbu u Briselu, o čijem velikom požaru je pisao za subotički list *Bácskai Napló* (Tantos 1910).

U procesu uobličavanja okoline od 1906. su u proćelje izbile ideje engleske arhitekture čije osnovne karakteristike su jedinstvo kuće, enterijera

[25] Po svedočenju njegove ćerke, on se služio osim mađarskog i srpskog jezika, nemačkim, engleskim, francuskim, italijanskim, španskim jezikom, kao i esperantom.

i prirodne okoline, tj. bašte. Odlučujuću ulogu u širenju ideja tog jedinstva prilikom projektovanja, imala je knjiga *Engleska kuća* nemačkog arhitekta i teoretičara Hermana Muteziusa (Hermann Muthesius: *Das Englische Haus*), koji je boravio u Japanu (1887–1891), a potom u Londonu (1896–1903), gde je studirao primenjenu umetnost i proučavao englesku kulturu stanovanja i pejzažnog oblikovanja. Ta je iskustva preneo u kontinentalnu Evropu i dao nove smernice primenjenoj umetnosti. Knjiga o engleskoj kući mu je objavljena 1905. godine (Keserü 2007: 83–84). Ova prirodnocentrična težnja je istovremeno bila u saglasju sa idejama nove umetnosti – secesije – koja se širila među stanovništvom u svim sferama života, pa i u vidu kulta bašte, ali i sa tendencijama u umetnosti i kulturi koje su pratile engleske modele. Engleska, se naime, u 19. veku probila među evropske centre umetnosti, te je kao takva, širila otkriće čvrste veze između umetnosti i društva (Keserü 2007: 80–81).

U Subotici je bilo i drugih primera širenja engleskih modela, kao što je na primer pokretanje *Slobodnog liceja*, koji je pratio model engleskih slobodnih škola (Káich 1979). U godišnjim izveštajima Više devojačke škole 1911. i 1912. godine, nailazimo na predlog da učenice viših razreda po mogućnosti, u pratnji roditelja, posećuju njegova predavanja (Vajda 1911: 60, Vajda 1912: 44). Predavanja popularnog karaktera održavana su od 1899. godine, a slušaoci su poticali većinom iz obrazovanog srednjeg društvenog sloja, sa velikim brojem žena. Predavači su u početku bili profesori gimnazije i novinari (Káich 1979: 8, 46–49, 108). Među temama iz oblasti istorije, književnosti, muzike itd. našla su se predavanja i iz oblasti likovne umetnosti, doduše u manjem broju. Slikar i primenjeni umetnik, Henrik Acel je 1908. godine održao predavanje o primenjenoj umetnosti od Raskinove^[26] epohe do modernih vremena. Subotički gimnazijalac Deže Brener, potonji Geza Čat, u svojim dnevničkim beleškama ukratko prikazuje sadržaj predavanja od 28. februara 1908. godine: „Ispripovedao je veličinu Raskina i njegovo usmerenje na kojem se bazira sadašnja primenjena umetnost. Prikazao je i moderan nameštaj i objašnjavao tkanine, a mimo toga je predstavio i umetnost emajliranja i pirografisanja kože.” (Jász 2001: 16–17). Acelovo predavanje je bilo jedinstveno iz oblasti primenjene umetnosti, a građani Subotice su do tada u Slobodnom liceju mogli steći uvid u nove tendencije arhitekture: 31. marta 1905. glavni gradski arhitekta, Đula Vali, održao je

[26] Džon Raskin (John Ruskin; London, 1819 – Koniston, 1900), britanski estetičar i sociolog koji se i sam bavio slikarstvom. Raskin se zauzimao za prerafaelite, kao i za Vilijama Tarnera i imao je velikog uticaja na pokret Arts and Crafts i na Modern style. U periodu od 1869. do 1884. godine radio je kao profesor istorije umetnosti na Oksfordu.

predavanje o zadacima savremenog urbanizma, 9. aprila 1905. Endre Pastori je predavao o secesiji, a 18. februara 1906. pak Deže Jakab o pravcima u savremenoj arhitekturi, itd. (Káich 1979: 108–109). Henrik Acel je ponovo držao predavanje 10. aprila 1910. godine o umetničkim tehnikama i falsifikatima, a ono što je već i Klara Gereb 1911. godine mogla da prati, su predavanja kao recimo o feminizmu Ištvana Losa, ili, na primer, o stilovima u slikarstvu („naturalizam, realizam, impresionizam, idealizam, moderno slikarstvo”) Endrea Pastorija, te predavanje Bernata Singera *Sociologija i religija*. Sledeće, 1912. godine, mogla je da prisustvuje npr. predavanju Endrea Pastorija *Engelski public school* (Káich 1979: 110–111), što je još jedan podatak svesnog širenja engleskih kulturoloških ideja.

Jedan od primera primene engleskog iskustva je osnivanje subotičke Više privredne ženske škole i srednje škole za primenjenu umetnost (Felső Nőipari és Iparművészeti Szakközépiskola) 1910. godine, koja je prihvativši stanovište da je potrebno stvoriti mogućnost za zapošljavanje žena, bila namenjena siromašnijem građanskom sloju. Učionice su bile uređene u iznajmljenim prostorijama na prvom spratu Vermešove kuće u Deakovoj ulici.^[27] (Magyar 1992: 83–101). Osnivanju ove ustanove prethodio je kurs likovne i primenjene umetnosti za sve društvene slojeve, podjednako za muškarce i žene, koji su 1909. godine pokrenuli primenjeni umetnik i slikar Henrik Acel, te slikar i nastavnik crtanja Kornel Liuba, u velikoj sali Centralne osnovne škole. U okviru kursa se podučavalo figuralno slikarstvo, pirografija drveta i kože, vajarstvo u drvetu, koži i metalu, kao i industrijski dizajn – dakle program se fokusirao na primenjenu umetnost. Radovi učenika kojih je bilo ukupno 53, a među kojima je samo njih sedmoro plaćalo izvesnu školarinu, prikazani su izložbom iz 1910. godine (Magyar 1992: 78–83). Na osnovu poznatih podataka, Klara Gereb nije pohađala kurs od 1909. godine, a ni pomenutu stručnu školu, naime ona je školske 1910/11. godine bila učenica četvrtog razreda Više devojačke škole i poticala je iz materijalno dobro situirane porodice. Međutim, važno je znati o pomenutom kursu i stručnoj školi da su oni pokazatelji tendencija vezanih za stručno obrazovanje žena i edukaciju u oblasti primenjene umetnosti. Na taj način, kao što vidimo, interesovanje Klare Gereb ka primenjenoj umetnosti i želja za školovanjem u tom smeru, nije bila jedinstvena pojava u Subotici. Šta više, o tome se govorilo, pisalo i transparentno ukazivalo, na primer, na

[27] Direktor i jedan od predavača bio je Henrik Acel, a među nastavnicima su bili Kornel Liuba, Šandor Olah, Bela Lešinger, Šandor Hofman i drugi. Broj učenika je iznosio 130, a među njima su se našli i muškarci. Stručna škola je reorganizovana 1911. godine, a Henrik Acel je tada zatražio razrešenje dužnosti.

fasadi Gradske najamne palate, koja figuralnom plastikom jasno beleži ideje engleskog pokreta *Art and Crafts* (Slika 13 i 14) i prepoznavanje važnosti bratstva, tj. veze između umetnosti, te zanatstva i industrije (Slika 15).^[28]

„THE STUDIO”

Važan podatak integrisan u kratkom tekstu jedne od razglednica upućenih Klari Gereb iz Segedina, 1912. godine, je informacija da je Klara tada, znači sa svojih petnaest godina, poznavala engleski umetnički časopis *The Studio* i nemački časopis *Zeitschrift für Bildende Kunst*. To ne treba da nas čudi jer se zna da je subotičko građanstvo sa kraja 19. i početkom 20. veka, pored subotičke štampe, čitalo različite časopise i dnevnu štampu iz Pešte, Beča, Minhena, Berlina, Londona, itd. Iz dnevnika Jožefa Brenera mlađeg, vođenih od 1897. godine, saznajemo da su značajnu ulogu u razvijanju likovne kulture subotičkog građanstva imale kućne biblioteke i ilustrovani listovi i časopisi, kao što su npr. peštanske novine *Vasárnapi Újság*,^[29] *Új Idők*,^[30] *Budapesti Hírlap* i *Kakas Márton*^[31] na koje je i porodica Brener bila pretplaćena (Brenner 2005: 50, 111, Brenner 2006: 32–33). Vajar Ede Telč, evocirajući uspomene na svoje gimnazijske dane, piše kako je supruga subotičkog slikara Karolja Sauera bila pretplaćena na nemački ilustrovani časopis *Über Land und Meer* koji je donosio reprodukcije dela nemačkih i drugih umetnika (Merk & Rapcsányi 2011: 39).^[32] Na osnovu sačuvanih primeraka u fondu subotičke Gradske biblioteke, koji potiču sa prekretnice 19. i 20. veka, znamo da je subotički bibliofil i književnik Isidor Milko bio pretplaćen na jedan od vodećih secesijskih časopisa, minhenski *Jugend*, a zna se da je nemačka secesija izrasla upravo iz kruga saradnika, crtača i

[28] Gradska najamna plata, koja je sagrađena (1912–1913) po projektu Pala Vadasa (Vadász Pál: Sakč, 1874 – Sentpelten, 1944), na najvišem svom spratu – okrenutom ka pozorištu, sa dve strane staklenog zida gradskog ateljea, poseduje prikaz dva alegorijska muška lika okrenuta jedan ka drugom: sa jedne strane sa atributima umetnosti, a druga sa atributima zanatstva i industrije.

[29] Digitalizovana godišta ovog bogato ilustrovanog informativno-zabavnog nedeljnika, koji je izlazio od 1854. godine, nalaze se na sajtu Biblioteke Sečenji (*Vasárnapi Újság* n.d.)

[30] Urednik književno-zabavnog nedeljnika je od osnivanja do 1944. godine bio Ferenc Herceg, književnik poreklom iz Vršca. Časopis je izlazio od 1894. do 1949. godine.

[31] Satirični list *Kakas Márton* je izlazio dvonedeljno od 1894. do 1914. godine.

[32] Podatak se odnosi na drugu polovinu 80-tih i početak 90-tih godina 19. veka.

grafičara ovog časopisa,^[33] kao i da je on imao direktnog uticaja na nastanak naslovne strane subotičkog nedeljnika *Bácsország* 1904. godine (Ninkov K. 2014a: 142).^[34] O tome kako se u Subotici dolazilo do najrazličitijih knjiga, novina i časopisa i iz inostranstva, svedoči reklama subotičkog trgovca Mora Hojmana (Heumann Mór), vlasnika prodavnice papira i knjižare. Na osnovu teksta reklame saznajemo da su se kod njega mogle naručiti „knjige i partiture objavljene bilo gde”, kao i da se mogla izvršiti pretplata na sve domaće i inostrane novine, modne listove i časopise (Račun Mora Hojmana 1906).

Biblioteka Gradskog muzeja Subotica poseduje više uvezanih primeraka engleskog umetničkog časopisa za umetnost i primenjenu umetnost *The Studio*, koji je donosio tekstove i reprodukcije iz umetnosti i primenjene umetnosti.^[35] Uvezana godišta 1912, 1913. i 1914, ovog značajnog umetničkog časopisa, presvučena šarenim tekstilom dezena sa crvenim, zelenim i žutim lišćem, sitnim ljubičastim cvetovima, te horizontalnim crno-belim prugama u pozadini, pod inventarskim brojevima od 5713 i 5714, pripadala su Klari Gereb (Slika 16). Ova vrsta korićenja sa upotrebom tekstila, biće karaktristična za period između dva svetska rata. Isto ovako presvučeno je i posebno izdanje ovog časopisa, *The Art of the Book* iz 1914, pod inventarnim brojem 5712. Na početnoj strani, kao i u svakom drugom uvezanom primerku, postoji svojeručni potpis Klare Gereb, načinjen grafitnom olovkom (Slika 17). Osim ovih primeraka časopisa *The Studio*, naša biblioteka poseduje i druga godišta, među kojima se nalazi i nekoliko kožno uvezenih sa potpisom nekadašnjeg vlasnika sa prezimenom „Flatt”. Bila je to dobra priprema za studije koje je Klara Gereb započela 1915. godine, a za nas je još jedan podatak o prisutnosti engleskog predloška u Subotici. Tu ćemo spo-

[33] Minhenski ilustrovani magazin *Jugend – Münchner illustrierte Wochenschrift für Kunst und Leben* je izlazio iz štampe od 1896. do 1940. godine.

[34] Politički i književni nedeljnik *Bácsország* je izlazio u Subotici od 2. oktobra 1904. do 14. januara 1906. Glavni urednik je bio dr Karolj Čilag, a štampan je u subotičkoj štampariji Kraus i Fišer. List je ponovo pokrenut 1995. godine, sa istim naslovom i tipografijom na naslovnoj strani. Bogato ilustrovani list je od samog svog početka, izlazio sa naslovnom stranom izrađenom po nacrtu Henrika Acela. Ovo je bila prva potpuno secesijski oblikovana naslovna strana u Subotici. Acel je koristio kao predložak grafiku objavljenu januara 1900. godine na naslovnoj strani nemačkog časopisa za umetnost *Jugend* (januar, 1900. V/2). Autor te grafike je slikarka i ilustratorica Otolia Krascevski, koja je živela u Minhenu.

[35] *The Studio: An Illustrated Magazine of Fine and Applied Art* je izlazio iz štampe u Londonu od 1893. do 1964.

menuti da je dobro poznat uticaj engleskog crteža i ilustracije u oblikovanju knjiga i ilustracijama kako u mađarskoj produkciji (Horváth 1996: 33), tako i u srpskoj štampi za decu – npr. dečiji list *Golub*^[36] iz Sombora je snabdevan klišeima iz Engleske (Lakićević Pavićević 1994: 20). Klara Gereb se sa direktnog izvora, preko *The Studio*-ja, napajala duhom engleskog pristupa u likovnoj i primenjenoj umetnosti, videvši primere koje je i sama mogla da nadogradi.

STUDIJE U BUDIMPEŠTI I BEČU

Klara Gereb je svoje studije u Državnoj mađarskoj kraljevskoj školi za primenjenu umetnost (danas Umetnički fakultet „Moholji-Nađ”: Moholy-Nagy Művészeti Egyetem) u Budimpešti, započela za vreme Prvog svetskog rata, 1915. godine, a obustavila 1919. godine (Helbing 1931: 83, Zsótér 2005: 46). Od umetnika vezanih za Suboticu, pre nje su navedenu ustanovu pohađali: Henrik Acel od 1889. do 1893, Stipan Kopilović od 1900. do 1902. i Imre Heš (Hős Imre) od 1901. do 1903. godine, ali i umetnici kao npr. Jovan Konjarek od 1894. do 1896, te Simeon Roksandić od 1892. do 1894. (Duranci 2011: 30). Ustanova, koja je osnovana 1880. godine, svoja vrata je otvorila ženama ne mnogo pre Klarinog upisa, školske 1911/12. godine, a grupu za grafiku je pokrenula 1910 (Prékopa 2005: 4, Földi 2013: 123). Klara Gereb se upisala kao prva Subotičanka i kao redovan student na smeru za grafiku, a krajem prve godine postigla je prvi uspeh dobijanjem „male zlatne nagrade” od deset kruna, za rad iz oblasti dekorativnog crteža (Nádlér 1916: 35, 45).

Ustanova je bila smeštena pod istim krovom sa Muzejem primenjene umetnosti, predata na upotrebu 1896. godine, sagrađena po projektima Đule Partoša (Pártos Gyula; Apatin, 1845 – Budimpešta, 1916) i Edena Lehnara (Lechner Ödön; Pešta, 1845 – Budimpešta, 1914), rodonačelnika mađarske secesijske arhitekture. Arhitekta Deže Jakab, Klarin teča koji je mogao imati uticaja na njeno opredeljenje, bio je Lechnerov sledbenik i pristalica sinteze umetnosti, primenjene umetnosti i zanatskog rada, pokreta *Arts and Crafts*. Profil Škole primenjene umetnosti se vremenom bogatio. Od školske 1911/12. godine, raniji sistem pripremnog i stručnog razreda je zamenio kurs trogodišnjeg srednjeg i dvogodišnjeg visokoškolskog obrazovanja. U nastavni program je uvedena istorija književnosti, narodna umetnost, pedagogija i drugi društveni i ekonomski predmeti. Škola je od

[36] Dečiji list *Golub* iz Sombora je izlazio od 1879. do 1913. godine.

1914. godine izdavala svoj časopis *Díszítő Művészet* (*Dekoratívna umetnost*) (Prékopa 2005: 4). Izbijanjem Prvog svetskog rata, mobilizirana je jedna trećina polaznika dnevne škole, četvrtina polaznika večernje škole, kao i jedanaest profesora i drugih zaposlenih u ustanovi.

Broj ženskih polaznika je porastao u godinama rata (ibid. 5). Profesori i činovnici škole su od svojih sredstava osnovali u školi ratnu bolnicu od 100 kreveta; jedan deo ovde negovanih ranjenika su bili umetnici. Osim negovanja pacijenata, odvijalo se i podučavanje oslepelih vojnika u oblasti nekog zanatskog rada. Ratna bolnica se iz zgrade iselila u godini Klarinog upisa, 1915. godine. Od tada je tokom dve godine direktor škole bio Robert Nadler (Nádler Róbert; Pešta, 1858 – Budimpešta, 1938) (Helbing 1931: 20), a 1917. ga imenuju za profesora na tehničko-građevinskom fakultetu, pa ga kao direktora škole nasleđuje slikar Ištvan Groh (Gróh István; Velikij Berezniy, 1867 – Budimpešta, 1936), poznat pre svega po publikacijama o ornamentici mađarske narodne umetnosti.

Klara Gereb je kao učenica prve godine Škole za primenjenu umetnost pohađala časove Ištvana Groha: nedeljno deset časova crtanja po prirodi, nedeljno osam časova dekorativnog crtanja – iz ovog predmeta je dobila nagradu prve godine; nedeljno dva časa crtanja perspektive slobodnom rukom. Crtanje arhitekture i učenje forme je slušala dva časa nedeljno, kod arhitekta Lasla Đaluša (Gyalus László; Đepifizeš [Gyepűfűzes], 1865 – Budimpešta, 1941); crtanje forme šest časova nedeljno, kod slikara Geze Udvarija (Udvari Géza; Perbenjik [Perbenyik], 1872 – Budimpešta, 1932); geometriju sedam časova nedeljno, kod slikara i grafičara Andraša Bače (Bacsa András; Sfântu Gheorghe [Sepsiszentgyörgy], 1870 – Sfântu Gheorghe, 1933). Dva časa nedeljno je imala predmet crkvena umetnost kod Henrika Fibera (Fiber Henrik); mađarska književnost i istorija kulture kod Artura Eleka (Elek Arthúr); poznavanje društva i ekonomije kod dr Edena Vildnera (Wildner Ödön). Jedan čas nedeljno je slušala zdravstveno vaspitanje kod dr Elemer Rotmana (Róthmann Elemér) i pedagogiju kod dr Friđeša Ozoraija (Ozori Frigyes). Po izveštaju profesora Ferenc Helbinga (Helbing Ferenc; Nové Zámky [Érsekújvár], 1870 – Budimpešta, 1958) ^[37] grafičara, jednog od pionira mađarske reklamne grafike, sa učeni-

[37] Ferenc Helbing, grafičar i slikar, umetnički pisac. Školovao se u Školi za privredno crtanje i Školi za primenjenu umetnost. Za profesora grafike Škole za primenjenu umetnost, imenovan je 1910. godine; od 1927. do 1936. je bio rektor škole. Njegov umetnički rad se najviše vezivao za primenjenu grafiku. Izrađivao je ilustracije za knjige u stilu secesije, dizajnirao je povez, naslovne strane, ex librise, poštanske markice, papirne novčanice i kovanice, autorske grafičke listove, počasne diplome i plakate. Pripisuju mu se zasluge za širenje modernih grafičkih disciplina u u Mađarskoj. Bio je izvrstan bakrorezac, drvorezac i litograf (Zádor & Genthon 1966: 362–363).

cima prve godine su se na početku nastave radili vežbe za spretnost ruke. „Posle toga je usledilo crtanje po prirodi kombinovano sa vežbama proporcija, te crtanje bez prethodnog skiciranja, od presovanih biljaka do plastičnih predmeta, sa raznim sredstvima, kao npr. pero, četkice raznih debljina, sa naglaskom na kaligrafsku preciznost i grafički stil. Ovo je pratilo upoznavanje zakona grafičke ornamentike i osnove stilizacije, kao i njihovo izvođenje u praksi, u beloj i crnoj varijanti, te u raznim bojama. Osim toga, radilo se na izvođenju ritmičnih kompozicija od jednostavnih geometrijskih formi, tačke, kocke, linije itd., u vidu rozete, mustre, okvira, kao i intenzivno pisanje slova” (Nádler 1916: 14–20, 28).

Školske 1916/17. godine Klari Gereb su, kao polazniku druge godine, objavljena dva rada u godišnjaku škole – ornamentalni crtež (Slika 18) i nacrt za čipku (Slika 19). Te godine se ponovo istakla iz predmeta dekorativnog crtanja, ali i iz predmeta crtanja po prirodi, te je dobila dve pohvalnice. Uz to je bila potpomognuta nagradom od 25 kruna (Nádler 1917: 7, 20, 31, 32, 37). Među predmetima su se pojavili i novi, kao npr. poznavanje starih stilova, sa predavačem Ištvanom Grohom; stilovi primenjene umetnosti, sa predavačem Belom Bencurom (Benczúr Béla; Košice, 1854 – Budimpešta, 1941); mađarska narodna umetnost, sa predavačem Erneom Margitajem (Margitay Ernő); vežbe pisanje sastava i osnove trgovine, sa predavačem dr Laslom I. Senjijem (Szőnyi I. László). Na odeljenju za grafiku je ponovo predavao Ferenc Helbing, sa asistentom Jeneom Harangijem (Haranghy Jenő; Debrecin, 1894 – Budimpešta, 1951).^[38] Učenici druge godine su vežbali ornamentalne nacрте sa mađarskim motivima, u crno-beloi varijanti i u više boja, na primerima popunjavanja prostora, okvira, mustri, itd. Pored toga su izrađivali litografije i linorez.

Od radova Klare Gereb nastalih za vreme školovanja u Budimpešti, dva su, kako smo već naveli, objavljena u školskom izveštaju za 1916/17. godinu (Nádler 1917: 7, 37), a više njih se nalaze u vlasništvu porodice, tako, na primer, stilizovani crtež lale i ornamentalni crteži sa druge godine studija (ibid. 55, 56); crtež olovkom sa prikazom osnove i pročelja dorskog antičkog hrama, koji je na osnovu signature nastao na prvoj godini studija

[38] Jene Harangi, primenjeni grafičar, slikar i umetnički pisac, ilustrator, dizajner plakata i poštanskih maraka. Učio je u Školi za primenjenu umetnost kod Ferenc Helbinga, Imrea Revesa, Imrea Sirmajia. Bio je asistent nastave u periodu 1915–1918, da bi potom i sam predavao do 1934. na odeljenju za dekorativno slikarstvo, a potom na odeljenju za grafiku, koju je vodio do 1945. Pored primenjenih grafičkih disciplina (plakat, poštanska marka, ex libris), bavio se i izradom umetničkih autorskih grafika (bakrorez, litografija). Bio je izuzetno plodan stvaralac. Izradio je npr. ilustracije i naslovne strane za preko 200 knjiga (Zádor & Genthon 1966: 346; Havas, 2000).

(Fenves 2014: 57); studija trijumfalne kapije u tehnici akvarela, u signaturi sa navedenom drugom godinom studija (ibid. 58). U publikaciji iz 2014. nalazimo još nekoliko studija figure i akta, portrete – na primer, portret umetničine majke (ibid. 61, 62, 76) i druge crteže, kao, na primer, crtež bajkovitog zamka sa tornjevima, koji izvire iz šume i nadrasta nad krošnje, a pokazuje sličnost sa ex librisom učenika Endrea Kulčara, reprodukovanog u izveštaju škole za 1915/16. godinu (ibid. 33, Nádler 1916: 7). Nalazimo tu i nekoliko akvarela te crteža, koji su datirani sa 1917. godinom, kao, na primer, prikaz sale Luja XV u budimskoj tvrđavi (Fenves 2014: 59) ili pak detalj dvorišta u ulici *Holdvilág* (Mesečeva) u Tabanu (ibid. 65). Dva crteža sa prikazom muškaraca sa štakama, a bez noge, govori nam o tome da mlada umetnica nije ostala ravnodušna prema pojavama vremena u kome je studirala, tj. Prvog svetskog rata (ibid. 90, 91). Jedan rečit crtež sa studija u Pešti je skroman ali važan iskaz o njenoj mogućoj orijentaciji, crtež koji je nastao na sahrani buntovnog i avangardnog pesnika, simbola modernog pesništva, Endrea Adija, 29. januara 1919. godine. Predstavljen je odlomljeni vrh grančice, ispod koje piše: „Ady Endre temetéséről. 1919. jan. 29.” (u prevodu: Sa sahrane Endrea Adija. 29. jan. 1919) (Fenves 2014: 69).

U umetničkoj zbirci Gradskog muzeja Subotica se čuva nekoliko radova Klare Gereb za koje, na osnovu stilske i tematske sličnosti sa publikovanim radovima iz vremena školovanja u Budimpešti, možemo tvrditi da su iz istog perioda – to su aktovi i portreti, od kojih su dva portreta već publikovana (Ninkov K. 2013: 165–166).^[39] Sada dajemo na uvid četiri rada (Slika 20–23). Novija akvizicija muzeja je grafika *Taban – Stepénice zidara*, u tehnici litografije, sa prikazom dela naselja Taban u Budimu, koji je sa svojim krivudavim ulicama, malim trgovima, cvetnim baštama i brojnim kafanama bio omiljeno mesto zabave i stecište umetnika, a porušen je tridesetih godina 20. veka (Slika 24). Na grafici Klare Gereb vidimo ulično usko stepenište pored kojeg je nakrivljeni kandelabar. Na vrhu stepenica, među kućama, nalazi se starica koja se penje uz stepenice. Predložak ovog rada je crtež sačuvan u vlasništvu porodice, na čijem se desnom rubu nalaze skice za lik starice, a pri dnu sa desne strane piše: „ápr. 10. Tabán, Kőműves lépcső” (u prevodu: 10. april Taban, Stepénice zidara) (Fenves 2014: 66). U signaturi rada ne postoji datum, ali smo mišljenja da je grafika nastala u vreme školovanja u Budimpešti i to od školske 1916/17, kada je među predmetima postojala izrada litografije.

[39] Portret *Glava starca* (olovka, papir, 31 x 23 cm, inv. br. U–1341) je ranije datiran sa 1926. godinom, ali je ali očito nastalo u nekom ranom periodu, ili pre studija ili za vreme školovanja u Pešti. U donjem levom uglu je naime beleška „IV./26.”, što ne mora da označava samo godinu, a stilske odlike crteža ukazuju na rani rad.

U svojini porodice postoji portret Klare Gereb sa kraja školovanja u Pešti, koji je nacrtala njena koleginica sa smjera za slikarstvo, Katalin Molnar Fišti (Füsti Molnár Katalin), 21. februara 1918, sa dubokim toniranjem i toplom emocijom (ibid. 72). Katalin Molnar Fišti je počela studije u Školi za primenjenu umetnost iste godine kada i Klara Gereb i takođe je dobila nagradu u kategoriji dekorativnog crteža prve godine (Nádler 1916: 44, 45). Njen portret još odiše secesijom, kako u neposrednosti i dinamici izvedbe, tako i u liku portretisane koja je ovu ženstvenu frizuru iz vremena secesijskog načina češljanja, nosila još i na fotografiji iz 1922.

Klara Gereb je studirala u Pešti do 1919. godine, nakon čega je sledio prekid pre nego što je diplomirala. Za to može postojati više razloga. Prvi svetski rat je završen 11. novembra 1918. godine. Mađarska je krajem 1918. i početkom 1919, pritisnuta vojnom blokadom, doživljavala duboku političku i društveno-ekonomsku krizu. Po ugledu na Oktobarsku boljševičku revoluciju, proleterskom diktaturom je osnovana Mađarska Sovjetska Republika „Magyarországi Tanácsköztársaság”, koja je trajala od 21. marta 1919. do 1. avgusta 1919. (Rokai et al. 2002: 534–538). Za to vreme je na osnovu nove vaspitne koncepcije, izvršena radikalna reorganizacija škole, grupa za primenjenu umetnost organizacije učenika socijalista je delegirala direktorijum od šest članova za nadzor upravljanja školom. Sa ukidanjem ovog sistema se, međutim, vratio stari sistem nastave. Đula Mihalik (Mihalik Gyula), direktor škole za vreme Republike je nakon njenog prestanka emigrirao u Ameriku, a škola je nastavila sa radom u jesen 1919. godine, pod direktorom Ištvanom Grohom (Prékopa 2005: 6). Praktično, svi koji su bili na strani revolucije su morali emigrirati, a to su bili uglavnom inteligencija i umetnici – piše Laslo Beke u prikazu međuratnog perioda mađarske umetnosti (Beke 2002: 318). Nakon propasti Republike, većini umetnika je prva stanica bila Beč (Pataki 1999: 68), pa tako i Klari Gereb. Završetkom Prvog svetskog rata je između zemalja Antante (među kojima je bila i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) i Mađarske, 4. juna 1920. godine, zaključen Trijanonski mirovni sporazum, koji je regulisao status nove nezavisne mađarske države i definisao njene granice prema susedima: Austriji, Rumuniji, novoosnovanoj Čehoslovačkoj i Kraljevini SHS. Na osnovu ovog sporazuma, Subotica, rodni grad Klare Gereb, pripao je Kraljevini SHS.

Školske 1920/21. godine Klara Gereb je bila upisana u bečku školu za primenjenu umetnost Kunstgewerbeschule. O tome nam svedoči list iz njenog bečkog indeksa (Slika 25).^[40] Na tom listu nalazi se potpis direktora škole u rubrici za I i II semestar, te ime Klare Gereb. Njena fotografija iz tog indeksa je jedna od malobrojnih poznatih fotografija o umetnici (Slika 26). Za vreme studija u Beču, Klara Gereb je izrađivala ilustracije za korice knjiga. Godine 1921. izradila je crtež za naslovnu stranu knjige Ervina Saboa, *Društvene i stranačke borbe u Mađarskoj revoluciji 48/49* (Szabó Ervin: *Társadalmi és pártharcok a 48/49-es Magyar forradalomban*) za Izdavačku kuću na mađarskom jeziku u Beču. Godine 1922. je dizajnirala naslovnu stranu za knjigu Ernea Sepa *Pohađao sam sedmi razred* (Szép Ernő: *Hetedikbe jár-tam*) za bečkog izdavača „Libelli-Verlag”, ali i naslovnu stranu *Petefijeve spomen knjige* Đule Vajde (Vajda Gyula: *Petőfi Emlékkönyv*), koja je štampana u subotičkoj Minervi, u izdanju autora i sadrži reprodukcije slika više slikara. Ovaj poslednji podatak ukazuje na to da Klara Gereb nije prekidala veze sa svojim rodnim gradom, a znamo da je nastavila da neguje umetničke veze i sa Budimpeštom. Naime, iste 1922. godine, sa ilustracijama Andersenovih bajki ona je osvojila nagradu na izložbi Udruženja primenjene umetnosti Mađarske u Budimpešti. Iako su ilustracije nastale tokom ili neposredno nakon boravka u Beču, na njima se uticaj geometrijskog stila bečkih ilustratora i primenjenih umetnika^[41] oseća samo u tragovima, npr. u geometrijskoj dekoraciji okvira svake ilustracije. Dvanaest originalnih ilustracija za bajku *Saputnik*^[42] Hansa Kristiana Andersena, nalazi se u vlasništvu porodice u Americi, publikovane su prvi put 2014. godine (Fenves 2014: 27–32), a pisali smo o njima u okviru šire studije (Ninkov K. 2015, Ninkov K. 2017).

[40] Fotografiju jednog lista indeksa i kopiju fotografije iz indeksa Klare Gereb, poslala je Estera Fenjveš *Votav*, na molbu tadašnjeg istoričara umetnosti subotičkog Gradskog muzeja, Branislave Šadi, u pismu pisanom 29. oktobra 1992. godine.

[41] Uporediti npr. sa ilustracijama Karla Oto Češke (Carl Otto Czeschka; Beč, 1878 – Hamburg, 1960), tj. sa ilustracijama *Wiener Werkstätte* sa početka 20. veka.

[42] Andersenova bajka *Saputnik* (*Reisekammeraten*) je objavljena prvi put 1835. godine. *Saputnik* je napisan pet godina ranije na osnovu motiva narodne bajke *Mrtav čovek* (*Dodningen*).

ZAVRŠNA REČ

Istražujući porodicu i školovanje Klare Gereb u njenom rodnom gradu, dobijamo sliku o građanskom životu u Subotici sa kraja 19. i početkom 20. veka, ali i o tome koliko su porodica i gradsko okruženje, te vaspitni program škole i njen nastavni kadar mogli imati uticaja na duhovni razvoj i izbor profesije. Fokusirajući se na momente odrastanja i školovanja Klare Gereb, možemo reći da je ona svoje detinjstvo provela kao deo obrazovanih, imućnih i uglednih subotičkih jevrejskih porodica Tausig i Gereb, čije su poslovne aktivnosti i uspesi bili u pivoju, zajedno sa globalnim razvojem grada na više polja, te razvojem jevrejske zajednice u njemu. U njenoj rodnoj kući danas se nalazi javna ustanova – Zavičajna galerija dr Vinko Perčić, a kuća njenog dede Vilomoša Tausiga, značajnog subotičkog trgovca, takođe, još uvek postoji iako u kritičnom, oronulom stanju. Obe građevine su odličan primer građanske arhitekture u stilu eklektike sa kraja 19. veka, pa je naša studija i apel za očuvanje kuće Vilomša Tausiga. Značajan momenat iz aspekta ženskih članova porodice je dobrotvorna aktivnost, te transparentnost bake Julije Tausig, rođene Gajger, a iz aspekta veza sa aktuelnom umetnošću arhitekture, poslovna te porodična veza sa istaknutim predstavnikom arhitekture secesije, Dežeom Jakabom. Njegova pojava i rad su mogli blagotvorno delovati na usmeravanje pažnje talentovane devojčice ka primenjenoj umetnosti, ali je na njeno profesionalno opredeljenje uticala i opšta društvena-ekonomska klima te nove tendencije u umetnosti. Moglo bi se reći da je poznavanje primera ove porodice uzbudljiva tema i u kontekstu pojave i razvoja nove umetnosti – secesije – sa kojom je Klara Gereb rasla i upoznavala se u vreme njenog nastanka i ekspanzije. Isto toliko važnu ulogu je mogla odigrati i poslovna aktivnost njenog dede Vilmoša Tausiga, trgovca tekstila i pomodne robe, koji je naručivao određene boje i motive poznate „bunjevačke svile” iz Francuske i reklamirao se u Subotici, pa i šire. Dizajniranje tekstila, kao i izrada nacrtu za privredne reklame, biće zastupljena i u školovanju Klare Gereb.

Školovanje Klare Gereb u Višoj devojačkoj školi u Subotici, pokazuje etapu istorije školskog sistema u kojoj je školovanje žena i posvećenost crtanju i primenjenoj umetnosti, ručnom radu, kao i praktičnoj nastavi u vidu obilaska i analize likovnih izložbi, te spomenika kulture, bila karakteristična. U tom kontekstu se izdvaja lik profesora crtanja Janoša Tantoša, jednog od predstavnika reforme likovne nastave i dobrog poznavaoaca aktuelnih pedagoških tendencija. Neki od sačuvanih predmeta iz ličnog života

umetnice, kao što su primerci engleskog časopisa za umetnost i primenjenu umetnost *The Studio*, te topografske razglednice i one sa reprodukcijama umetničkih dela, ukazuju osim na vidove vanškolske aktivnosti i razonode, i na ovakav sistem sticanja znanja i proširivanja umetničkih interesovanja i senzibiliteta. Eksplicitno, ispoljavanje secesija u Subotici, kao i poznavanje evropskih umetničkih primera, u kojima su moderne grafičke discipline, pa i primenjena grafika, bile u naglom pivoju, imale su odlučujuću ulogu u profesionalnoj orijentaciji prve subotičke akademski obrazovane primenjene grafičarke. Tada aktuelna emancipacije žena je takođe povoljno delovala na nastavak školovanja mlade Subotičanke i to na odseku za grafiku koji je u Budimpešti za žene otvoren 1910. godine. Primenjena grafika je postala moderna disciplina vremena u kome privredna reklama, reklama uopšte, ambalaža, ilustracije itd. doživljavale uspon. Klara Gereb je stupila na likovnu scenu u početnom razdoblju afirmacije moderne primenjene i umetničke grafike u Vojvodini i šire, uklapajući se u istoriju grafike kod nas sa Henrikom Acelom, Angelinom Mačković i Balaž G. Arpadom.

Našom studijom želimo uvrstiti Klaru Gereb među umetnike Subotice datog perioda, čije detinjstvo i školovanje su do sada više istraženi, a i dalje se istražuju, ali su svakako mnogo više integrisani u kolektivnu svest, kao na primer književnika Dežea Kostolanjia, Geze Čata i Artura Munka, slikara Jelene Čović i Šandora Olaha, klavirskog pedagoga i kompozitora Cvetka Manojlovića, itd. Po značaju je rad Klare Gereb veoma važan i to ne samo iz aspekta Subotice, nego i šire – jer kako je istoričar umetnosti Miloš Arsić još 1985. zaključio: Klara Gereb je prva žena u Vojvodini koja se isključivo bavila primenjenom i umetničkom grafikom. Tome treba dodati da se u manjoj meri bavila i dizajniranjem tekstila i nameštaja, što se isto računa kao oblast primenjene umetnosti.

Gradski muzej Subotica se od 2008. godine nalazi u zgradi u kojoj je umetnica živela od 1927. godine do momenta kada je sa svojom decom deportovana u Aušvic. Nažalost, imena umetnika se veoma retko beleže na subotičkim građevinama koje se vezuju za njih, mi se međutim nadamo da će se ta praksa promeniti. Ovom studijom prvi put pružamo na uvid i deo građe koja se čuva u fondu Gradskog muzeja Subotica, a vezana je za život i rad umetnice. Želimo da doprinesemo daljim istraživanjima na svim poljima koje biografija Klara Gereb dotiče, ali prvenstveno na polju njenog boljeg upoznavanja i legitimisanju njenog stvaralaštva i umetničke scene kojoj je pripadala.

IZVORI

Arhivski izvori

Kuća Vilmoša Tausiga. (1882). Istorijski arhiv Subotica, F:2. Građevinske dozvole I kvart, 12/1882.

Kuća Mihalja Gereba. (1894). Istorijski arhiv Subotica, F:2. Građevinske dozvole I kvart, 29/1894.

Račun Mora Hojmana. (1906). Istorijski arhiv Subotica, F: 2. 3309–XV–87–1906.

Dokumentaciona građa Umetničkog odeljenja Gradskog muzeja Subotica

Klara Gereb [dosije]. (n.d.). Hemeroteka, Gradski muzej Subotica.

Literatura

Arts and Crafts: an introduction. Victoria and Albert Museum (2019). <https://www.vam.ac.uk/articles/arts-and-crafts-an-introduction>

Az ügyvédi kamara köréből. (15. maj 1904). *Bácskai Hírlap*, 7.

Arsić, M. (1985). *Grafika u Vojvodini*. Novi Sad: Galerija savremene likovne umetnosti.

Beke, L. (2002). A 20. század képzőművészete. In: Beke, L., Gábor, E., Prakfalvi, E., Sisa, J., Szabó, J. (Eds), *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*. Budapest: Corvina, 303–398.

Braun, H. (Ed) (1912). *Városháza, Szabadka 1912, felavatásának ünnepére*. Nagyvárad: Braun Henrik.

Brenner, J. (13. april 1904). A Szegedi Képzőművészeti Egyesület kiállítása. *Bácskai Hírlap*, 4–5.

Ifj. Brenner, J. (2005). *Napló (1897–1899)*. Szabadka: Életjel.

Ifj. Brenner, J. (2006). *Napló (1900–1902)*. Szabadka: Életjel.

Csoór, G. (Ed) (1909). *Bácska társadalmi élete ezer arképpel*. Budapest.

Damjanovné Zimmer, S. (2003). *Így éltünk Szabadkán*. Budapest–Zagreb: Bookmaker Kiadó.

Demeter, G. (2012). Simboli tajni – Gradske kuće. In: P. Vujinović, G. (Ed), *Gradska kuća Subotica. Városháza Szabadka. 1912–2012*. Subotica: Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 157–168.

Duranci, B. (1973). *Likovno stvaralaštvo Mađara u Vojvodini 1830–1930 / Magyar Képzőművészek alkotásai Vajdaságban 1830–1930*. Subotica / Szabadka: Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum.

Duranci, B. (1996). Umetnička kolekcija dr Vinka Perčića. In: Duranci, B. (Ed), *Donacija dr. Vinka Perčića. Umjetnine zavičajne zbirke*. Subotica: Gradski muzej Subotica, 23–33.

Duranci, B. (2011). *Slikar Stipan Kopilović 1877.–1924*. Subotica: Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata.

Eljegyzés. (20. april 1927). *Bácsmegyei Napló*, 5.

Esküvő. (9. jun 1901). *Szabadkai Közlöny*, 2.

Fenves, J. S. (2014). *The Life and Art of Klara Gereb*. Bloomington: AuthorHouse.

- Földi, E. (2013). *A képzőművészet mostohagyermeké*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, Magyar Nemzeti Galéria, Könyvpont Kiadó.
- Gajdos, T. (1977). *Képzőművészeti élet Szabadkán a két világháború között*. Szabadka: A szerző kiadása.
- Gajdoš Gotesman, T. (1994). Subotički slikari Jevreji. *Rukovet*, XL./ 4–5., Subotica, 149–153.
- Gajdos, T. (1995). *Szabadka képzőművészete. Történeti áttekintés a kezdetektől 1973-ig*. Szabadka: Életjel.
- Dr. Geréb József. (28. december 1890). *Szabadság*, 4.
- Geréb, K. (5. november 1922). Balázs Árpád kiállítása. *Bácsmegyei Napló*, 4.
- Geréb Klári. (8. december 1925). *Szombat*, 48.
- Geréb Klári képkiallítása. (2. február 1927). *Hirlap*, 3.
- Havas, L. (2000). Haranghy Jenő. In: Fitz, P. (Ed), *Kortárs magyar művészeti lexikon II. (H–O)*. Budapest: Enciklopédia Kiadó, 76–77.
- Helbing, F. (Ed) (1931). *Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola Évkönyve 1880–1930*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Horváth, H. (1996). Alkalmazott grafika. In: Horányi É., Szilágyi Á. (Eds), *Szecceszio*. Budapest: Iparművészeti Múzeum, 31–34.
- Iványi, I. (1892). *Szabadka szabad királyi városi története II*. Szabadka: Bittermann József Könyvnyomdája.
- Jász, D. (2001). *Hasznos és keserűségek. Egy szabadkai gimnazista század eleji naplója (1908–1910)*. Szabadka: Életjel.
- Jelić, D. (1987). Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 5, 1–184.
- Kalapis, Z. (2002). *Életrajzi kalauz I*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Kálmán, K. (Ed) (1909). *A szabadkai Községi Iparos Tanonciskola értesítője az 1908/09 tanévről*. Szabadka.
- Káich, K. (1979). *Szabad liceumok Bácskában és Bánátban*. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Keserű, K. (2007). *A századforduló*. Budapest: Kijarat Kiadó.
- Kolozsi, T. (1973). *Szabadkai sajtó (1848–1919)*. Szabadka: Életjel.
- Korhecz Papp, Zs. (2010). *Vitrázsok a Vajdaságban / Vitraži u Vojvodini / Glasgemälde in der Vojvodina*. Szabadka / Subotica: Szabadkai Városi Múzeum / Gradski muzej Subotica.
- Lakićević Pavićević, V. (1994). *Ilustrovana štampa za decu kod Srba*. Beograd: ULUPUDS.
- A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói 1871-től a mai napig. (n.d.). http://www.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/t
- Magyar, L. (1992). *Aczél Henrik Szabadkán. Levéltári dokumentumok*. Szabadka: Életjel.
- Malusev, S. (1906). *Szabadka sz. kir. város czim- és lakjegyzéke*. Szabadka: Kladek és Hamburger.
- Merk Zs., Rapcsányi, (Eds) (2011). *...Éltem és művész voltam. Telcs Ede visszaemlékezései és útinaplói*. Baja: Türr István Múzeum, Múzeumbarátok Köre Alapítvány.
- Nádler, R. (Ed) (1916). *Az Országos M. Kir. Iparművészeti Iskola Évkönyve 1915–1916*. Budapest: Pátria irodalmi vállalat és nyomdai részvénytársaság.
- Nádler, R. (Ed) (1917). *Az Országos M. Kir. Iparművészeti Iskola Évkönyve 1916–1917*. Budapest: Pátria irodalmi vállalat és nyomdai részvénytársaság.
- A népkönyha megnyitása. (31. október 1905). *Bácsország*, 12.

- Néváltoztatás. (13. mart 1881). *Bácskai Ellenőr*, 4.
- Ninkov K., O. (2012). Prva izložba Nacionalnog salona u Subotici (1903). *Museion*, 11, 123–135.
- Ninkov K., O. (2013). *Lica vremena. Portreti iz umetničke zbrice Gradskog muzeja Subotica / Az idő arcai. A Szabadkai Városi Múzeum Művészeti osztályának arcképei*. Subotica / Szabadka: Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum.
- Ninkov K., O. (2014a). Umetnik secesije, Henrik Acél u Subotici / Aczél Henrik, szecessziós alkotó Szabadkán. In: Ninkov K., O. (Ed), *Putevi kulture – secesije (zbornik naučnih radova istoimene konferencije) / Kulturális utak – szecesszió (az azonos című konferencia tanulmánykötete)*. Subotica / Szabadka: Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum, 135–155.
- Ninkov K., O. (2014b). Holokaust i dva subotička umetnika – Klara Gereb i Nandor Glid / A holokaust és két szabadkai képzőművész – Geréb Klára és Glid Nándor. In: Sabadoš, R. (Ed), *Subotica – Szabadka 1920–1944. Prilozi istoriji subotičkih Jevreja – Adalékok a szabadkai zsidóság történetéhez*. Subotica / Szabadka: Jevrejska opština Subotica / Szabadkai Zsidó Hitközség, 167 – 215.
- Ninkov K., O. (2015). Képzőművészet és a zsidóság Szabadkán. In: Ózer, Á. (Ed), *Élettől az életig a holokauszton át*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, Szabadka: Szabadkai Zsidó Hitközség, 143–215.
- Ninkov K., O. (2017). Likovna umetnost i Jevreji u Subotici. In: Ozer, A. (Ed), *Od života do života preko holokausta*. Novi Sad: Izdavački zavod Forum, Subotica: Jevrejska verska opština, 139–214.
- Ninkov K., O. (2018). A naplóíró Mamuzsich Rózsa és Tantos János szabadkai rajztanár. *Museion*, 16, 107–145.
- Ninkov K., O, Vuković Dulić, Lj. (2013). *Secesija u subotičkim javnim zbirkama / Szecesszió a szabadkai közgyűjteményekben*. Subotica / Szabadka: Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum.
- Огласи. (4. jul 1899). *Бачванин*, 4.
- Olajfesmény ingyen. (12. maj 1900). *Bácskai Hírlap*, n.p.
- Palló, G. (2003). Természetrajz. Magyar Virtuális Enciklopédia. <https://web.archive.org/web/20070611162645/http://www.enc.hu/1enciklopedia/fogalmi/muvelodestort/termrajz.htm>
- Pataki, G. (1999). Hidak a jövőbe – a magyar avantgárd az emigrációban. In: Andrási, G., Pataki, G., Szücs, Gy., Zwickl, A. (Eds), *Magyar Képzőművészet a 20. században*. Budapest: Corvina.
- Petercsák, T. (1994). *A képes levelezőlap története*. Eger: Herman Ottó Múzeum, Miskolc: Dobó István Vármúzeum.
- Popović, M. (2010). *Sreća putuje. Čestitke u vojvođanskim domovima*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Prékopa, Á. (Ed) (2005). *A magyar Iparművészeti Egyetem rövid története / A short history of the hungarian University of Art and Design*. Budapest: Magyar Iparművészeti Egyetem.
- Reklám. (15. decembar 1925). *Hírlap*, 7.
- Révész, E. (2002). Az iskola és a nyilvánosság. A Mintarajziskola és Rajztanárképző, valamint a Képzőművészeti Főiskola kiállításai. In: Blaskóné Majkó, K., Szőke, A. (Eds), *A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig*. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 113–151.
- Rokai, P., Đere, Z., Pal, T., Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.
- Tantos, J. (1909). Londoni feljegyzéseimből. In: Vajda, Gy. (Ed), *A szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola Értesítője az 1908/09-ik iskolaévről*. Szabadka, 8–13.

- Tantos, J. (23. avgust 1910). A brüsszeli világkiállítás katasztrófája. Egy szabadkai szemtanú levele. *Bácskai Napló*, 1–2.
- Tantos János tanár meghalt. (12. februar 1925). *Bácsmegyei Napló*, 12.
- Taussig Vilmos cég. (12. mart 1911). *Bácsmegyei Napló*, 6.
- Taussig Vilmosné. (23. jul 1905). *Bácsország*, 12.
- Tudorrá avatás. (1. januar 1888). *Közvélemény*, 3.
- Tvrtka Taussig Vilmos. (15. oktobar 1911). *Neven*, 80.
- Új ügyvéd. (17. jun 1900). *Szabadkai Közlöny*, 3.
- Vajda, Gy. (Ed) (1908). *A szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola Értesítője az 1907/08-ik iskolaévről*. Szabadka.
- Vajda, Gy. (Ed) (1909). *A szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola értesítője az 1908/09-ik iskolaévről*. Szabadka.
- Vajda, Gy. (Ed) (1910). *A szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola értesítője az 1909/10-ik iskolaévről*. Szabadka.
- Vajda, Gy. (Ed) (1911). *A szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola értesítője az 1910/11-ik iskolaévről*. Szabadka.
- Vajda, Gy. (Ed) (1912). *A szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola értesítője az 1911/12-ik iskolaévről*. Szabadka.
- Várallyay, R. (2006). *Komor Marcell – Jakab Dezső*. Budapest: Holnap Kiadó.
- Vasárnapi Újság. (n.d.). <http://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?aktev=1854&id=30>
- Vilmos Taussig. (2018). Geni Profile. <https://www.geni.com/people/Vilmos-Taussig/6000000063923186913>
- Vujnović Prčić, G., Aladžić, V., Grlica, M. (2004). *Gradotvorci I / Városepítők I*. Subotica / Szabadka: Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum.
- Vujnović Prčić, G., Aladžić, V., Grlica, M. (2006). *Gradotvorci II / Városepítők II*. Subotica / Szabadka: Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
- Вујновић Прчић, Г., Алаџић, В. (2018). Остварење сна – окончана рестаурација Суботичке синагоге. In: Јањушевић, Б. (Ed), *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXI*. Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 121–135.
- Zádor, A., Genthon, I. (Eds) (1966). *Művészeti lexikon II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zsótér, L. (Ed) (2005). *A Magyar Iparművészeti Egyetem hallgatói 1880–2004*. Budapest: Magyar Iparművészeti Egyetem.
- Žugić, T., Milić, M. (1989). *Jugosloveni u koncentracijama logoru Aušvic 1941–1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Ninkov K. Olga

**GERÉB KLÁRA, SZABADKA ELSŐ ALKALMAZOTT
GRAFIKUSNŐJÉNEK GYERMEKKORA ÉS TANULMÁNYAI**
Életrajzi adalék

Összefoglaló

Tekintettel arra, hogy Geréb Klára (Szabadka, 1897 – Auschwitz, 1944), Szabadka első alkalmazott grafikusnőjének művészeti tanulmányait követő élete és munkássága már bemutatást nyert több vonatkozásban is, ez alkalommal a gyermekkor, a család és az iskoláztatás témakörét dolgozzuk fel, életének azt a korszakát tehát, amely a szecesszió diadalával, a szabadkai képzőművészeti élet és az iparművészet erősödésével, valamint a nők emancipációjával esett egybe. Geréb Klára családját és gyermekkori formálódását, valamint az iparművészet felé való fordulását a magánszféra és a hivatalos szabadkai közeg szemszögéből mutatjuk be, majd a pesti és bécsi iparművészeti tanulmányait tárjuk fel. A magánszférát elsősorban a család határozta meg, amelynek tartópillérei az édesanya, Gerébné Taussig Mária (Szabadka, 1876 – Auschwitz, 1944), és az édesapa, dr. Geréb Mihály, született Geiger Mihály (Szabadka, 1864 – Szabadka, 1936) ügyvéd voltak, ám a szélesebb családi körhöz tartozott Taussig Vilmos nagypapa, tekintélyes szabadkai textil- és divatáru-kereskedő, valamint felesége, a nagy jótévő hírében álló Taussig, született Geiger Júlia (Szabadka, 1847 – Szabadka, 1907), és Geréb József, született Geiger József (Szabadka, 1861 – Budapest, 1930) bölcséleti doktor, irodalomtörténész és főgimnáziumi tanár. Geréb Klára szülőházát Jakab Dezső (Biharrév, 1864 – Budapest, 1932) pesti építész terve alapján újjátöltötték fel 1894-ben neobarokk díszítőelemekkel. Ezt a tervét, Kunetz Ignác szabadkai bérházának tervével együtt a neves építész első önálló munkájának tekintik. Jakab Dezső, a szabadkai szecessziós stílusú zsinagóga és városháza egyik tervezője, 1904-ben vette feleségül Taussig Irént, így a Taussig és a Geréb család tagja lett. Geréb Klára szülőházában ma a Dr. Vinko Perčić Honi Képtár található. Eddig magától értetődött az a vélemény, hogy Jakab Dezső szecessziós munkássága, amelyben az iparművészet egyenrangú helyett kapott a képzőművészet többi ágával, valamint a nagypapa, Taussig Vilmos kiterjedt kereskedelmi tevékenysége, amelynek a reklám, illetve az alkalmazott grafika egyre fokozottabb eleme lett, meghatározó szerepet töltött be Geréb Klára érdeklőségének formálásában. Kutatásaink és a tavalyi évkönyvben szereplő szövegünk azonban

rávilágított Tantos János (Tolna, 1881 – Szabadka, 1925) rajztanár tevékenységére, ami által nyilvánvaló lett, hogy a szabadkai Felsőbb Leányiskolában – ahol 1908-tól ő tanár, Geréb Klára pedig diák volt – az angol művészeti és művelődési minták helybeli törekvéseit erősítették. Ennek egy példája a Vadász Pál által tervezett város bérpalota tetején található városi műterem üvegfalát közrefogó allegorikus férfifigurák együttese is, amely az ipar és művészet testvériségére, illetve az angol *Art and Crafts* mozgalomra reflektál jelképesen. Az ipar és művészet *Art and Crafts* típusú kapcsolatának felismerését Szabadkán a szecessziós építészet is tükrözte, ami pedig Geréb Klára gyermekkorának modern törekvése volt szülővárosában. A tanulmány külön fejezete foglalkozik az angol minták követésével, valamint a Geréb Klára által járatott *The Studio* angol nyelvű képző és iparművészeti folyóirattal, amelynek több bekötött példánya a Szabadkai Városi Múzeum könyvtárában található, közülük néhány pedig Geréb Klára tulajdonát képezte. Tantos az iskolai rajzoktatás megreformálásának függvényében diákjaival tárlatlátogatásokat és képelemzéseket végzett, ami Szabadka képzőművészeti életében a tárlatok növekvő számával párhuzamosan zajlott, de a művészettörténeti ismereteket bővítették az iskolai kirándulások és a művészeti képeslapgyűjtés is. Geréb Klára képeslapgyűjteményének egy kisebb része Fenves Steven, a művésznő fiának adományaként került 2014-ben a Szabadkai Városi Múzeumba, így most lehetőségünk nyílik arra, hogy ezt a gyerekkorban megkezdett foglalatosságát is bemutassuk. Ez a gyűjtemény, valamint a *The Studio* olvasása, még egy példája a szabadkai polgárság gyermekeinek didaktikus célokat is szolgáló gyűjtőtevékenységének és informálódásának a 19. és a 20. század fordulóján. Abban, hogy Geréb Klára az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskolába iratkozott közrejátszott az is, hogy az intézmény az 1911/12-es iskolaévben nyitotta meg kapuit a nők előtt. Geréb Klára az első világháború idején, 1915-ben kezdte meg itteni tanulmányait és 1919-ig volt az intézmény tanulója. Az 1920/21-es tanévben Bécsben folytatta tanulmányait a Kunstgewerbeschule-ban. Munkánkban amellet, hogy bemutatjuk tantárgyait és tanárait, közzéteszszük a pesti iskola évkönyvében megjelent két munkájának fotóját, és a Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményében levő rajzait és grafikáját, valamint a bécsi intézményhez kötődő leckekönyvét és az abban található fényképét.

Hevér Miklós 2014

Slika 1. Rodna kuća Klare Gereb, danas Zavičajna galerija dr Vinko Perčić, adaptirana po projektu Dežea Jakaba 1894. godine

Figure 1. Birth house of Klára Geréb, today the dr Vinko Perčić Homeland Gallery, adapted according to the project of Dezső Jakab in 1894

Hevér Miklós 2014

Slika 2. Prikaz anđela nanesenog na mat staklo tehnikom nagrizivanja u porodičnoj kući Gereb

Figure 2. Presentation of an angel applied on matte glass with an artistic technique by corrosion in the Geréb family house

Slika 3. Groteskno muško lice iznad vrata terase sa dvorišne strane porodične kuće Gereb

Figure 3. Grotesque male face above the patio door of the Geréb family house

Hevér Miklós 2014

Slika 4. Reklama trgovine *Taussig Vilmos* objavljena 1911. u listu *Neven* (Tvrтка Taussig Vilmos 1911).

Figure 4. Advertisement for Vilmos Taussig's store, published in 1911 in the *Neven* magazine (Vilmos Taussig Company, 1911)

Slika 5. Fotografija Julije Tausig, rođene Gajger, bake Klare Gereb, objavljena na naslovnoj strani subotičkog lista *Bácsország* 1905. godine (Taussig Vilmosné 1905)

Figure 5. Photo of Júlia Taussig born Geiger, grandmother of Klára Geréb, published on the cover page of the periodical *Bácsország* in Subotica, 1905 (Taussig Vilmosné 1905)

Slika 6. Porodična kuća Vilmoša Tausiga (Vujnović et al. 2006: 265)

Figure 6. Family house of Vilmos Taussig (Vujnović et al. 2006: 265)

Slika 7. Deca Vilmoša i Julije Tausig, treća sa leva je majka Klare Gereb (Vujnović et al. 2006: 265).

Figure 7. Children of Vilmos and Júlia Taussig, third from left is the mother of Klára Gereb (Vujnović et al. 2006: 265)

Slika 8. Fotografija majke Klare Gereb, Marije Gereb, rođene Tausig, objavljena 1909. godine (Csoór 1909: 185)

Figure 8. Photograph of Klára Gereb's mother, Mária Gereb, born Taussig, published in 1909. (Csoór 1909: 185)

Slika 9. Grobnica Vilmoša i Julije Tausig na subotičkom jevrejskom groblju

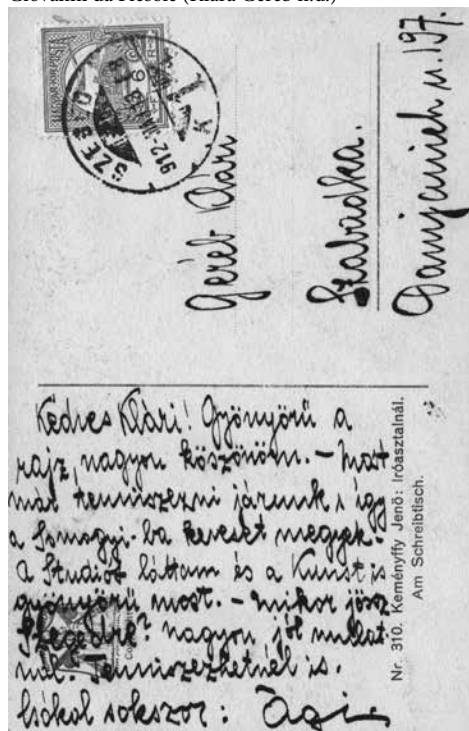
Figure 9. Family tomb of Vilmos and Júlia Taussig at the Jewish cemetery in Subotica

Beato Angelico (Fra Giovanni da Fiesole) - Il Giudizio finale - R. Galleria d'Arte Antica e Moderna - Firenze

Slika 10. Razglednica sa reprodukcijom slike *Strašni sud*, nastale oko 1431, Beata Andelika (Fra Beato Angelico) ili Fra Đovani da Fiole (Fra Giovanni da Fiesole) (Klara Gereb n.d.)

Figure 10. Postcard with a reproduction of *The Last Judgement*, created around 1431 by Fra Beato Angelico or Fra Giovanni da Fiesole (Klara Gereb n.d.)

Slika 11. Revers razglednice poslate 18. maja 1912. Klari Gereb (Klara Gereb n.d.)

Figure 11. Revers of the postcards sent on May 18th 1912 by Klára Geréb (Klara Gereb n.d.)

Slika 12. Avers razglednice poslate 18. maja 1912. Klari Gereb, sa reprodukcijom slike

Za pisaćim stolom Jenea Keményffyja (Keményffy Jenő) (Klara Gereb n.d.)

Figure 12. Avers of the postcards sent on May 18th, 1912. to Klára Geréb with the painting reproduction *At the writing desk* of Jenő Keményffy (Klara Gereb n.d.)

Slika 13. Detalj sezonske karte za izložbu Društva za izložbe umetnosti i zanatstva (Arts and Crafts Exhibition Society) 1890. godine, koju je izradio Valter Krejn (Walter Crane), Muzej Viktorije i Albera, London (Arts and Crafts: an introduction, 2019)

Figure 13. Detail of a seasonal ticket for the exhibition of the Arts and Crafts Exhibition Society in 1890, made by Walter Crane, the Victoria and Albert Museum, London (Arts and Crafts: an introduction, 2019)

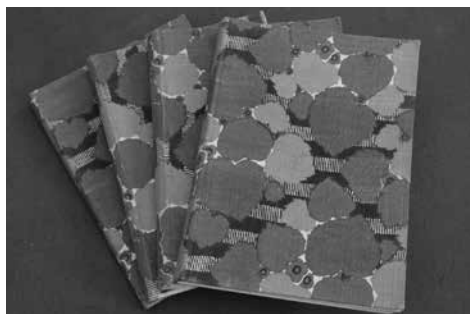
Slika 14. Naslovna strana engleskog magazina za umetnost i primenjenu umetnost *The Studio* u Biblioteci Gradskog muzeja Subotica, bibliotečki broj: Bibl. P. 1091.

Figure 14. Cover page of the English magazine for art and applied art – *The Studio* (Library of the Municipal Museum in Subotica, Inv. No. Bibl., P. 1091)

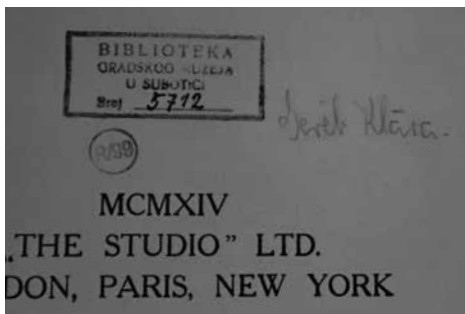
Slika 15. Fasada Gradske najamne palate u Subotici, sa staklenim zidom gradskog ateljea, obuhvaćenog sa dve strane dvema alegoričnim figurama Zanatstva i Umetnosti

Figure 15. Facade of the City Rental Palace in Subotica with a glass wall of a city atelier margined on both sides by two allegorical figures of Craft and Art

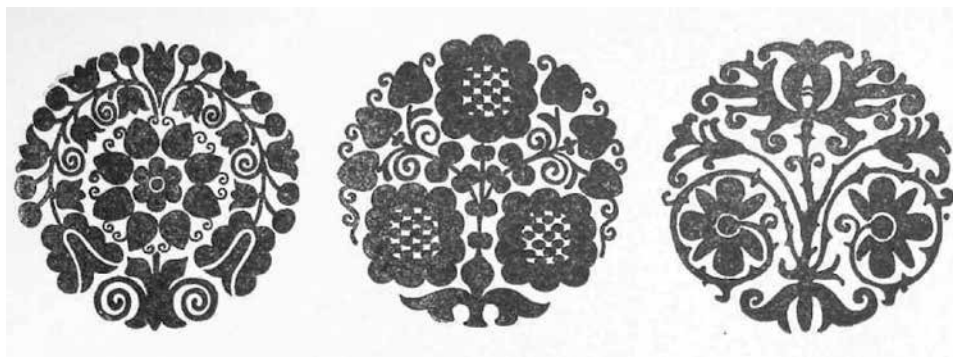
Slika 16. Neka od uvezanih primeraka časopisa *The Studio* Klare Gereb u biblioteci Gradskog muzeja Subotica (fotografija: Svetlana Kolović).

Figure 16. Some of the imported copies of *The Studio* magazine that belonged to Klára Geréb in the Library of the Municipal Museum of Subotica

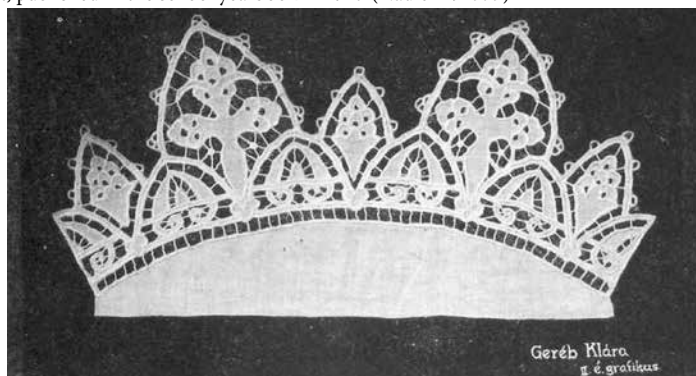
Slika 17. Potpis Klare Gereb na prvoj strani *The Art of the Book* iz 1914. godine, biblioteka Gradskog muzeja Subotica (fotografija: Svetlana Kolović).

Figure 17. List of Klára Geréb on the first page of *The Art of the Book* from 1914, library of the Municipal Museum in Subotica (photo: Svetlana Kolović)

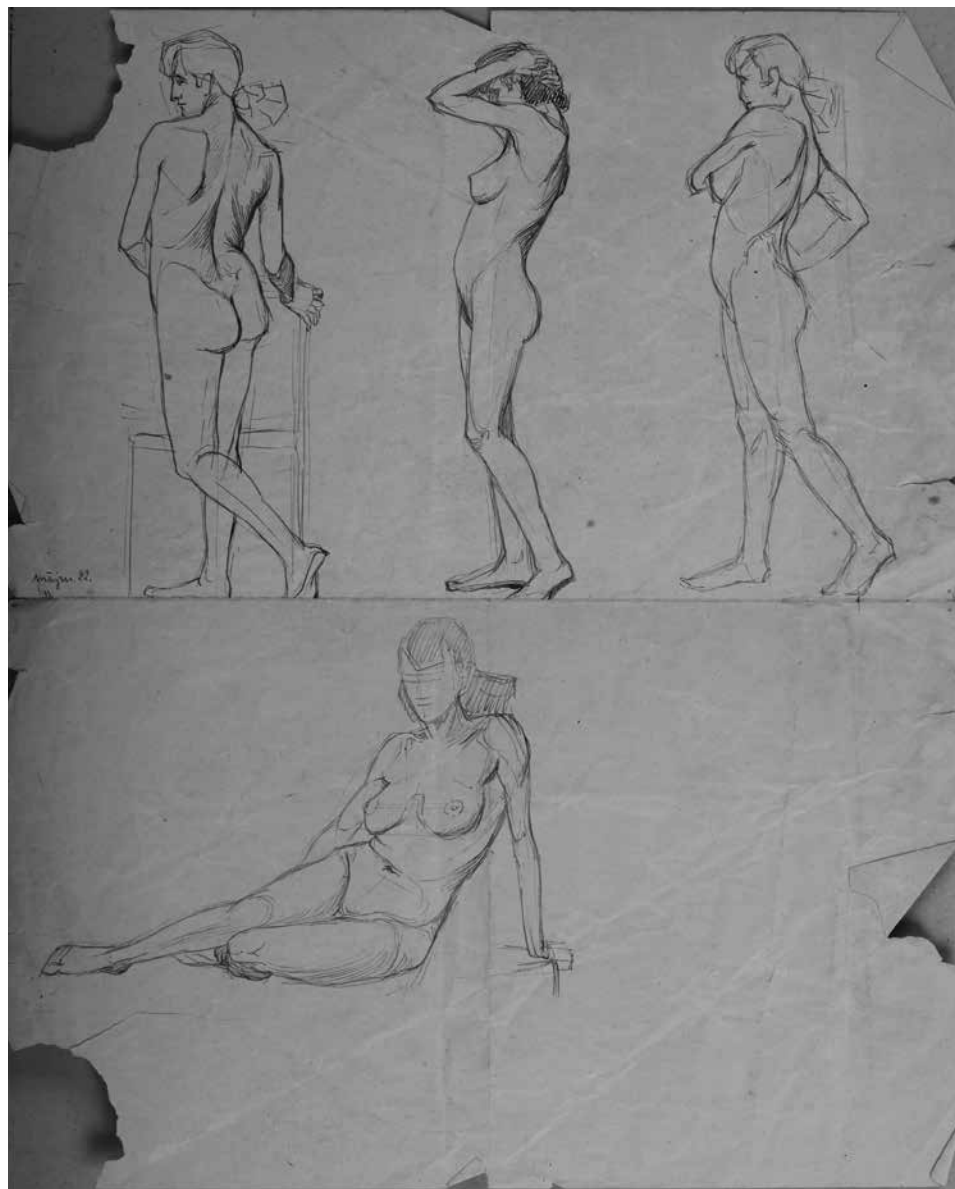
Slika 18. Ornamentalni crteži Klare Gereb i Lasla Vermeša, polaznika II godine odseka za grafiku, objavljeni u godišnjaku škole 1917. godine (Nádler 1917: 7)

Figure 18. Ornamental drawings by Klára Geréb and László Vermeš, students of the second year of the graphic art department, published in the school yearbook in 1917 (Nádler 1917: 7)

Slika 19. Klara Gereb: Nacrt za čipku, rad objavljen u godišnjaku škole 1917. godine (Nádler 1917: 37)

Figure 19. Klára Geréb: The scheme for a lace, a work published in the school yearbook in 1917 (Nádler 1917: 37)

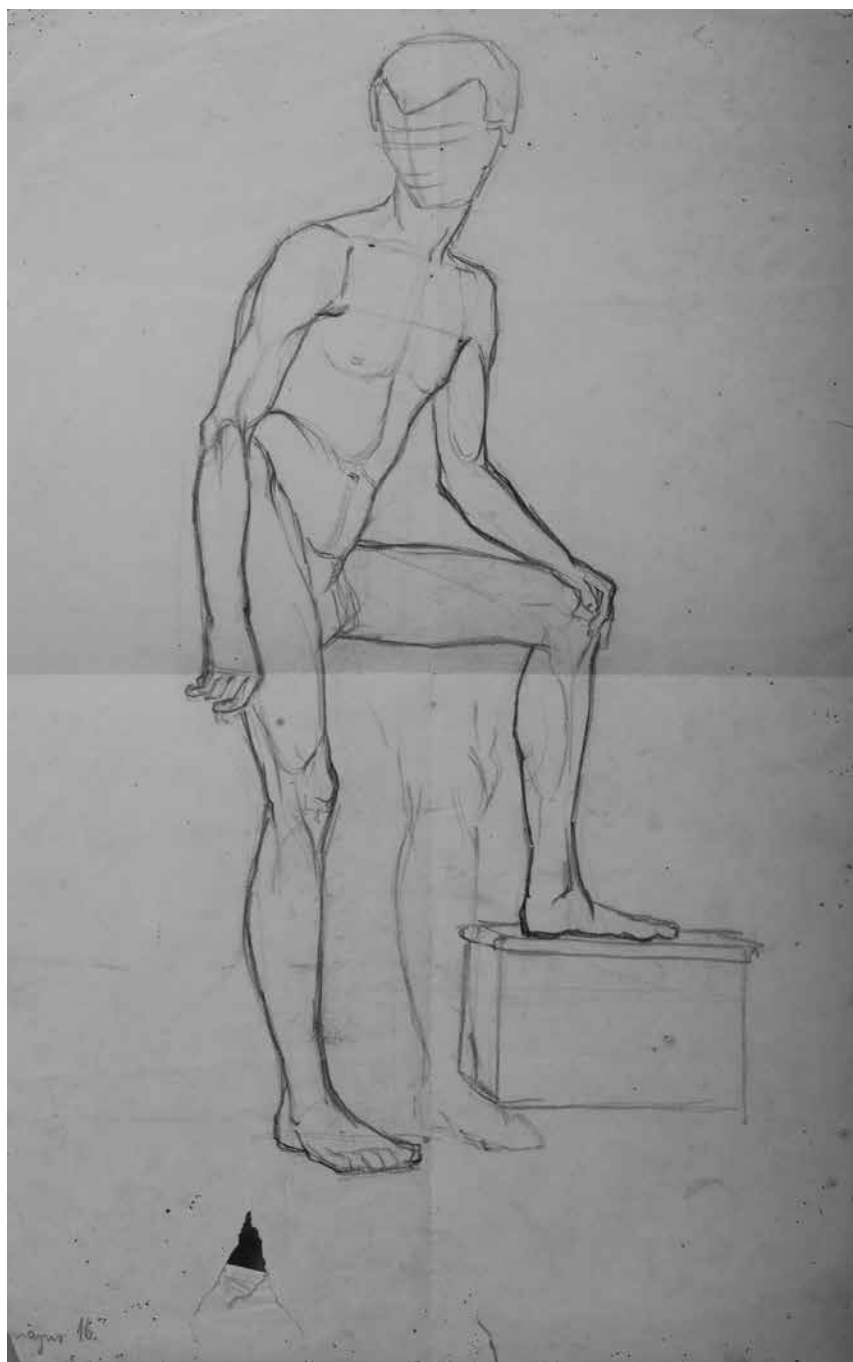
Slika 20. Klara Gereb: *Četiri studije ženskog akta*, oko 1915–1919, bajc, papir, 41,8 x 34 cm, beleška u sredini levo: május 22. II. Gradski muzej Subotica, inv. br. U-2536.

Figure 20. Klára Geréb: *Four studies of a female act*, around 1915–1919, sepia drawing, paper, 41.8 x 34 cm, note in the middle left: May 22nd II. Municipal Museum of Subotica, inv. No. U-2536.

Slika 21. Klara Gereb: *Dve studije ženskog akta*, oko 1915–1919, olovka, papir, 23,7 x 18,6 cm, bez signature i beleške, Gradski muzej Subotica, inv. br. U-2537.

Figure 21. Klára Geréb: *Two studies of a female act*, around 1915-1919, pencil, paper, 23.7 x 18.6 cm, without signature or note, Municipal Museum of Subotica, inv. No. U-2537.

● Kolović Svetlana

Slika 22. Klara Gereb: *Muški akt sa postamentom*, oko 1915–1919, olovka, papir, 45,5 x 28,9 cm, beleška dole levo: május 16., Gradski muzej Subotica, inv. br. U-2533-b.

Figure 22. Klára Geréb: *Male act with a postament*, around 1915-1919, pencil, paper, 45.5 x 28.9 cm, note down left: May16th, Municipal Museum of Subotica, inv. No. U-2533-b.

Slika 23. Klára Gereb: *Ženski portret*, oko 1915–1919, tuš, papir, 34 x 21 cm, bez signature i beleške, Gradski muzej Subotica, inv. br. U-2216.

Figure 23. Klára Geréb: *Female portrait*, around 1915–1919, ink, paper, 34 x 21 cm, without signature or note, City Museum Subotica, inv. no. U-2216.

Slika 24. Klara Gereb: *Taban – Stepenice zidara*, oko 1916–1919, litografija, 24,8 x 22,7 cm, signatura dole desno: Geréb Klára, Gradski muzej Subotica, inv. br. U–2532.

Figure 24. Klára Geréb: *Taban – Stairs of the bricklayers*, around 1916–1919, lithography, 24.8 x 22.7 cm, signature down to the right: Klára Geréb, Municipal Museum of Subotica, inv. No. U–2532.

Slika 25. List iz bečkog indeksa Klare Gereb školske 1920/21. godine (Klara Gereb n.d.)

Figure 25. Page from Klára Geréb's lecture book, academic year 1920/21 (Klara Gereb n.d.)

Slika 26. Fotografija Klare Gereb iz bečkog indeksa Klare Gereb školske 1920/21. godine (Klara Gereb n.73d05.)

Figure 2b m;6. Photography of Klára Geréb from her lecture book in Vienna, academic year 1920/21 (Klara Gereb n.d.)

Papp Árpád ^[*]

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24000 Szabadka

papp.arpad.1968@gmail.com

UDC 94(497.113 Subotica)”1941”

Közlésre átadva: 2019. június 12.

Közlésre elfogadva: 2019. július 23.

A TORONY ALATT Az 1941-es impériumváltás első napjainak részletei Szabadkán

Eredeti tudományos közlemény

UNDER THE TOWER Details of the First Days of Empire Change in Szabadka

Original research article

Absztrakt: A tanulmány két, egymással összefüggő forrást, a világháború után kiadott, a magyar hadsereg bűntetteit feltáró könyvet és a könyv kiindulópontjának tekinthető kihallgatási jegyzőkönyvek az impériumváltás első napjainak városházi eseményeire rávilágító vallomásait hasonlítja össze. Kiemelt figyelmet szentel a korábbi rendszerben vélt vagy valós szerepet vállaló civilek és karhatalom ellen elkövetett cselekményeknek. A cél a szabadkai események minél részletesebb, tárgyilagosabb megismerése.

Kulcsszavak: magyar hadsereg bevonulása, Szabadka, Városháza, rendőrök, civilek sorsa

Abstract: The study compares two interrelated sources: a post-war publication of the Hungarian Army Crime Book and the protocol of interrogation testimonies regarding the happenings in the town hall during the first days after the collapse of the Hungarian regime, which testimonies can be regarded as the starting point of the book. It pays special attention to acts committed or suspected to be committed against civilians and the police force in the previous system. The goal is to reveal the events in Szabadka as detailed and objective as possible.

[*] dr. Papp Árpád, etnológus-antropológus, főmuzeológus
dr Arpad Pap, etnolog-antropolog, viši kustos
Árpád Papp Phd, ethnologist-anthropologist, senior curator

Keywords: Invasion of the Hungarian Army, Szabadka, Town Hall, police, fate of civilians

BEVEZETÉS

A szabadkai Városháza tervpályázatára 1906. december 31-én benyújtott, Komor Marcell és Jakab Dezső által használt jeligét című vevő tanulmány két forrást hasonlít össze: egyrészt a világháború lezárását rövid időn belül követő, a magyar hadsereg bevonulásának részleteit is tárgyaló (Pokrajinska komisija 1946), egyértelmű célokat szolgáló^[1] kompiláció Szabadkára vonatkozó oldalait, másrészt a magyar hadsereg bevonulásának körülményeit leíró, 1945 februárjában és márciusában rögzített tanúvallomásokat, melyek a Megszállók és Segítőik Büntetteit Vizsgáló Bizottság (Állami és Vajdasági) anyagában (Arhiv Jugoslavije F110 – Jugoszláv Levéltár 110-es fundusa: Državna komisija 1945) találhatóak: ez az anyag szolgált forrásul a későbbi vádiratok, tematikus egységek (ügynevezett elaborátumok), végső soron az összehasonlítás egyik pólusaként használt könyv összeállításához, valamint az egyes személyek ellen összeállított ítéletek meghozatalához a múlt század negyvenes éveiben. Jóllehet a tanúvallomásokat korábban rögzítették, az anyag megismerése okán mégis a későbbi könyvet tekintjük kiindulópontnak.

A dolgozat mégsem a térhasználat kérdéseire helyezi a hangsúlyt, lévén hogy korábbi munkákban és összefoglalásokban már megtettem (Papp 2013, 2015a). A címválasztást az események helyszíne határozta meg: a szabadkai Városháza (bármely más központi, közigazgatási célokat szolgáló épülethez hasonlóan) az 1941-es impériumváltás során (is) többes (hatalmi-adminisztratív^[2] és szimbolikus) jelentéssel, funkcióval bírt, amit a bevonuló hadsereg és államapparátus a korábbi rendszertől örökölt. Az erőszakszervezetek és hatalomgyakorlás részére fenntartott helyiségeket (az előbbieket esetében: vizsgálati szobák, fogda, börtön) ugyanabban a funkciójukban használták, mint a bevonulást megelőző években a korábbi hatalom is (városi rendőrség, felügyelőség, nyomozók) tették: itt zajlottak a kihallgatások, vallatások, új elemként a kivégzések egy része is. Előzetesen két szakmai-etikai szempontra kell felhívunk a figyelmet: az első az egyszerűség okán többszemponútú vizsgálati igénynek, a másik for-

[2] A (szimbolikus) térhasználat nyelvére lefordítva a hatalmat jelképező épületek az esetek zömében központi helyet foglalnak el, amiben a „központiság” fogalma számos értelmezési tartományba sorolható: az egyik alapján nem csak adminisztratív jellegűből fakad hatalmi jellegük, de a „fontos” események is e helyütt történnek.

ráskritikai igénynek tekinthető. Az impériumváltások nyilvánvaló sajátossága azok megosztó jellege: a populáció egyik része örömmel, a másik félelemmel fogadja azt, ezért a képzeletbeli valóság-igazság tengely irányába akkor tehetjük meg a leghatározottabb lépést, ha a másik – döntően az elhallgatott, adott pillanatban és körülmények között az eseményeket elszennvedő – fél is megszólalhat^[3]. 1944 után a győztes oldaláról történt meg a „kibeszélés”, elhallgatván a szűkebb időszak, az újabb impériumváltás áldozatainak/tetteseinek valódi sorsát, azt jogos büntetésként és igazságszolgáltatásként értelmezve és magyarázva. Ennek nyomatékosságaként a múlt század negyvenes éveinek második impériumváltása kapcsán sokáig nem folyt köznap, nyilvános diskurzus. A viszontválasz lehetőségével az utolsó pillanatban még oly módon éltünk (Papp 2015b, 2016), hogy az időszakot megélt személyek életút-interjúinak rögzítésére és feldolgozására vállalkoztunk. Ebből a korábbi, hivatalos olvasattól a várakozásnak megfelelően lényegesen eltérő valóságkép bontakozott ki, ami – ha nem is emelkedett a hivatalos diskurzus szintjére – nyomtatott formájából adódóan a szóbeliségből az írásbeliség irányába mozdult el.

A leírtak értelmében szakmai-etikai kötelességünk – főképp akkor, ha ennek nincs semmilyen akadály – az első, 1941-es impériumváltás kapcsán is hasonló (vagy azonos) kérdéseket feltenni és az újabb források segítségével az 1941-es traumatikus események „kibeszélését” kezdeményezni azonos módszerekkel, mint tettük a későbbi események esetében is. Döbbenetes tartalmuk ellenére (és mellett) kiváló szolgálatot tesznek a zömében nem magyar nemzetiségű szemtanúk népbizottsági, vizsgálat alatt tett vallomásai, mert azok az hivatalos (erősen propagandisztikus) irodalom kiegészítésével formálódó „teljes történet” kibontakozásának reményével kecsegtetnek.

Ehelyütt kell lejegyeznünk az általunk gyűjtött anyag és a tanúvallomások néhány sajátosságát, amelyek döntően befolyásolják az elképzelés helytállóságát: a korábbi, oral history kutatás során megszólaltatott, zömében magyar nemzetiségű visszaemlékezők zöme a magyar hadsereg bevonulását kívülállóként, de euforikus hangulatban élte meg és úgy emlékeztek rá, hogy ott semmilyen atrocitás nem történt és maguk sem vettek részt semmiféle megtorlásban. Nincs jogunk, okunk, sem eszközünk adatközlőink szavahitőségét kétségbe vonni, az összehasonlítás során jóhiszeműen elfogadtuk a megállapításait, jóllehet többször támadhat kétségünk az elmondottak hitelességét illetően. Azonos mértékű jóindulattal kell viseltetünk a tanú-

[3] A „legyőzöttek igazságának” feltárása az esetek zömében rámutat a győztesek módszereire és azok időnkívülségére.

vallomás-tevőkkel is, annak ellenére, hogy vélhetően (ők is) több esetben önlegitimizációs kényszerben tették meg kijelentéseiket, az eseményekben való részvétel tagadása (amennyiben a gyanú árnyéka rájuk vetődött), vagy felnagyítása (ha ebből bárminemű haszon származott volna) okán.

Több olyan esemény – a visszaemlékezések gyűjtése és a tanúvallomások rögzítése során – is lejegyzésre került, melyek nem teszik lehetővé a többszempontú vizsgálatot, miután csak az egyik „forrás” szólal meg: a visszaemlékezők – azon kívül, hogy egy adott eseményre nem emlékezhetek, mert nem voltak részesei vagy szemtanúi – sokszor elnyomják^[4] magukban az emléket, a tanúvallomást tevők pedig a vizsgálóbíró célratörő kérdéseire válaszolnak, ha kell, mentve a menthetőt.

A tanulmány egyszerre láttatja a kívülállók és érintettek vallomásait, és igyekszik az eseményeket rekonstruálni, alapvető kérdésre keresve választ: mi történt az impériumváltás első napjaiban a szabadkai Városházán, mi történt a korábbi hatalom képviselőivel, milyen, eddig nem ismert részletek tárulnak elénk az újabb, eddig nem ismert adatok birtokában?

A KIINDULÓPONT: A BEVONULÁS RÉSZLETEI A KÖNYV LAPJAIN

„A magyar megszálló egységek 1941. április 12-én vonultak be a városba, a Jugoszláviához intézett hadüzenet másnapján. Kora reggel volt, amikor a megszálló egységek szakaszai megjelentek a város utcáin és a Városháza előtti térre érkeztek. Szabadkáról már néhány nappal korábban kivonultak a jugoszláv egységek és minden állami hivatal. A megszálló egységek megérkezésekor a városban teljes rend és nyugalom uralkodott. A magyar lakosság részéről már megszervezték a maguk Nemzeti Bizottságát és a nemzetőrségét, ez utóbbiak szervezésében került sor a magyar hadsereg viharos és szívélyes fogadására. Egyszerre – míg a Városháza körül nagyszámú magyar lakosság és megszálló katona tartózkodott – ismeretlen irányból néhány lövés dörrent. A lövésekre, mint adott jelre a magyar katonák ösztüzet zúdítottak nemcsak kézifegyvereikből, de ágyúkból is. Ugyanazon pillanatban a katonák és a jelenlévő közönség között elterjedt a hír, hogy a hazafiak lönek a szomszédos házakból és hogy a városban ellenállás szerveződik a megszálló egységek ellen. Ekkor a magyar katonák, a nemzetőrök és a helyi „ötödik hadoszlop” segítség-

[4] Tapasztalhatjuk, hogy a pozitív töltettel bíró események „átkódolják” a negatív élményeket az ott- és akkor kontextusban, más szavakkal, az euforikus élmények nem tűrik meg a realitást. Ezzel szemben a traumatikus események minden részlete „beég” az emlékezetbe.

gével elindultak a városba, hogy a hazafiakat letartóztassák.

Igy kezdődött el Szabadkán a szerbek és más szlávok elleni erőszak. A megszálló katonák állandó és sűrű lövöldözés közepette rótták az utcákat, szláv és zsidó házakra lőttek, a nemzetőrök bejelentései alapján tömeges kivégzéseket, letartóztatásokat, bántalmazást és a békés lakosság fosztogatását követték el. Sokakkal a helyszínen, a házukban vagy az utcán végeztek, másokat a Városházára vagy valamelyik laktanyába vitték és ott történt kivégzésük.

Igen sok szemtanú, sértett tanúvallomása tanúskodik a tömeges büntettek elkövetésének módjáról. Legyen elegendő Nikolić Đorđe pravoszláv pap vallomása, mert szavaiból világos képet alkothatunk az eszüket vesztett fasiszta pribékek és az extrém magyar sovíniszták tetteiről.

A tanú, a sorok tanúsága alapján többek között ezt vallja:

A magyar hadsereg Szabadkára érkezésekor a ház minden helyiségét átkutatta, melyben a lakásom volt (...) A megszálló katonaság házkutatását a magyar csendőrség házkutatása követte (...) egyetlen alkalommal sem találtak semmi gyanúsat. A kutatás alatt az udvar tömve volt csendőrökkel. Ezt követően (...) dél után, 1–2 óra tájban egyszerre csak lövések dördültek, amire magyar katonák tódultak az udvarra, majd a magyar tiszt azt parancsolta, hogy menjek előttük a templom udvarán, velem jött a feleségem is ugyanúgy, mint az egyik egyházfi, Dragutin Simić is. A feleségemet és engem háttal a falnak fordítottak, majd a padlás és a torony átkutatására adtak parancsot. Miután semmi gyanúsat nem találtak, a tisztek tanácskoztak, majd parancsra, katonák kíséretében, fegyver alatt a Városházára kísérték (...) a déli bejáraton keresztül, ahol már 4–5 férfi holtteste feküdt. A bejárat előtt nagyobb tömeg állt és amint észrevett bennünket, hallottam, ahogy magyar nyelven azt kiáltozzák: „Akasztófára velük!”. A városháza udvara felé menve hallottam, amint valaki hangosan felkiált: „Most jönnek az igaziak! Rátok várunk!” Ekkor egy számomra ismeretlen magyar altiszt lépett hozzám, majd a szakállamba markolva maga körül kezdett forgatni úgy, hogy háromszor voltam kénytelen őt körbefutni. Megparancsolták, hogy ürítsük ki zsebeinket (...) miközben motoztak is (...) Az udvaron várakozásunk idején szemtanúi voltunk bántalmazásnak, ököllel és puskatussal verésnek (...) Emlékszem, hogy szemtanúi voltunk vagy kétszázan, amint Živković Novakot és egy fiatalembert vernek. Láttam, amint Krsta Popovot behozzák az udvarba, aki golyóktól volt kilyuggatva, ezért azt hittük, hogy halott. A magyar rendőrök a lábánál fogva húzták ki az udvarról (...) Ezt látva feleségem idegrohamot kapott, földre zuhant és amíg én segíteni próbáltam neki, hallottam a fényképezőgép kattogását.” Eddig a tanúvallomás, amit a következő mondat zár le: „Szabadkán

210 szerb és más szláv nemzetiségű személyt végezett ki a megszálló katona-ság, de az áldozatok száma nagyobb is lehet, mert sokakat az elővárosokban, tanyákon és külső településeken végeztek ki, ahol elásták a holttesteket, ezért nehéz a nyomukra bukkanni.”(Pokrajinska komisija 1946: 10–13).

A Szabadkára vonatkozó adatok (Pokrajinska komisija 1946: 10–13) – vélhetően terjedelmi korlátok miatt – elnagyoltak és általánosak, ugyanakkor a később használt sztereotip vádpontok zömét tartalmazzák. A leírásban a nemzetőrök és a helyi lakosság szlávellenes magatartása hangsúlyos, amiben az egyetlen közölt tanúvallomás is etnikai konfliktusra hegyezi ki a mondanivalót és rendkívül egyértelmű üzenetet hordoz:

1. Az impériumváltás előtti állapot megszűnte után a megszálló hadsereg védtelen és fegyvertelen városba érkezik, ahol rend és béke van (nyugalmi állapot).
2. A magyar nemzetőrség már működik az szervezi meg a hadsereg fogadását.
3. A városban spontán ellenállás szerveződik a megszállók ellen.
4. A megtorlásban helyiek segítik a megszállókat, mely a szláv lakosság mellett a zsidó lakosság ellen is irányul.

Sarkosabban összefoglalva: az eszményi állapot felbomlását külső esemény váltja ki indokolatlanul, abban megnyilvánul a helyiek szerepvállalása, ezzel a közösségen (törvényen) kívülre rekesztik magukat, de ettől lényegesebb, hogy az ellenállás megszervezése megtorlást eredményez, az áldozatok szlávok és zsidók. Az időszak múltával a büntetés nem maradhat el és jogi alapok mellett hagyomány (népi jogszokás) is erősíti az elképzelést.

Az egyetlen, részleteiben közölt tanúvallomás ugyancsak egy békés állapotba történő beavatkozás kivonatolt története: a vallomás szerint a csendőrség többször betör a magánszférába ház- és templomkutatásai során, amit a kínzások helyére kísérés követ, ahol szembesül az egyébként a városban élők pálfordulásával (akik nyíltan az agresszorok mellé állnak), amit a végső talajvesztés követ (a korábbi rendszer képviselőinek kínzásával, megsemmisítésével). A szöveg érzelmi olvasatában két, élesen elkülönülő csoport leírása történik meg, egyrészt a hazafiak csoportja, akiket a fegyveres agresszió áldozatai lesznek, illetve a helyi, idegenné válók csoportja, akik a megszállók szolgálatába szegülnek.

KILÁTÁS A FŐTÉRRE

A bemutatott rövid összefoglalás az első nap eseményeit időrendben beszéli el, míg a tanúvallomások a bevonulást megelőző periódusáról is beszámolnak: a kivonuló katonaság és államapparátus időszakos helyettesítését a városvezetők a helyben maradó rendőrség (városi rendőrök) és nemzetőrök állományával igyekeztek megoldani. A vegyes nemzetiségű rendfenn tartók feladata az esetleges túlkapások és fosztogatások meggátolása volt, éppen ezért a korábbi rendőrség által használt beosztást tartották fenn. A bevonulás első óráiról így számol be a városi katonaiügyszócszó vezetője:

„Jugoszláv időben a városi katonaiügyszócszó főnöke voltam. 1941. április 11-én délután a városvezetőség a városi hivatalnokokat a rendőrállomásokra osztotta be vezetőkné és örökné, így és a III-IV kör állomásának vezetője lettem. A korábbi rendőrök és hivatalnokok mellett a Magyar Olvasókör is bizonyos számú magyart rendelt örökné a rendőrállomásokra. A város területén ily módon formált rendfenn tartó erőc parancsnokává L.I.-I. rendőrkapitányt nevezték ki, akinek a szolgálati helye a Városházán volt.

1941. április 12-én reggel 7 órakor L.I.-I.-tyel akartam beszélni a Városházán. Amikor a Városháza épülete felé mentem, arra lettem figyelmes, hogy a Városháza főbejárata és a Strossmayer utca környékén magyar férfiakból és nőkből álló tömeg formálódik a magyar katonaság fogadására és felszabadulásuk ünneplésére. Azidő alatt, míg (L.)I.-I.-tyel beszélgettem, abba a terembe, ahol tartózkodtunk berohant L.J., aki a jugoszláv időben városi vámuügyekkel megbízott hivatalnok volt és kiáltozva elbeszélte, hogy a Városi Bérpalotából a csetnikek lövöldöznek, mire (L.I.-) I. és L.(J.) elfutottak a Bérpalota irányába, én pedig a Városháza azon terme felé igyekeztem, ami az első emelet sarkán, a Bérpalotához legközelebb található. Innen láthattam, hogy a Car Jovan Nenad-szobor és a Városi Bérpalota környékén nagy tömeg áll. Egyszer csak azt hallottam, hogy egy puska eldördül és hogy az a puska a szobor környékén dördült el. Én folyamatosan a Bérpalota irányába néztem és biztos, hogy onnan sem puskadörrenés, sem pedig bárkinek a megjelenése sem történt meg egyetlen ablakon vagy a tető bármelyik nyílásán keresztül. Ha onnan lövés dördült volna el, akkor biztos, hogy észrevettem volna, másrészt a nagy tömeg miatt bizonyos, hogy valakit megöltek volna vagy legalább megsebesül. Ez viszont nem történt meg.

A nevezett puskalövésre a magyar katonák kiságyúval kezdték löni a Bérpalota sarkát, miként ugyanezt cselekedte kézfegyvereivel a többi magyar katona és nemzetőr is. A szörnyű lövöldözés idején is a téren és a Bérpalota

közelében maradt az odagyűlt tömeg, ami azért lehetett így, mert a Bérpalotából senki sem viszonzta a tüzet. Amíg a Bérpalota tűz alatt volt, a tömegből valaki elkiáltotta magát, hogy a Sokol-otthonban is vannak csetnikek, amire a magyar katonák a Városi Kávéház előtt állították le az ágyúikat és a Sándor király utca hosszában löni kezdték a Sokol-otthont (...) Amikor a magyar megszállók Szabadkára érkeztek, csetnik mondhatni egyáltalán nem volt a városban, mert én személyesen láttam a csetnikvezetőket negyvenedmagukkal 1941. április 10-én, amint elhagyták a várost és személyesen búcsúztam tőlük. Ha esetleg valamilyen csetnik, vélhetően helybeli a városban maradt volna, az nem használta volna fegyverét, hanem bújkált volna, nehogy a megszállók megtalálják és végezzenek vele.” (Izjava svedoka Temunović Mihajla 1945).

A vallomás alapján a Városi Bérpalotában nem dördültek el lövések, a bevonuló katonaság fegyver használatával igyekezett nyomatékositani jelenlétét. Kételyeink támadhatnak arra vonatkozóan, hogy az adatközlő hogyan hallhatta a Sokol-otthonra vonatkozó mondatot, ha az emeleten tartózkodott, az utcán pedig puska- és ágyúlövések zaja visszhangzott. Vélhetnénk, hogy az események alakulásához kiváltó okként és magyarázatként került ez a részlet.

Hasonló – és éppen ezért tipikusnak is mondható – események játszódtak le a Városházától távolabb fekvő Bíróság és fogház esetében: „Április 12-én szolgálatban voltam a körzeti fogházban. A hadsereg bevonulása előtt erősítést kaptunk néhány nemzetőr személyében. Április 12-én délelőtt tíz órakor egy csoport civil megtámadta a körzeti börtönt, betörték a főkaput és azt követelték, hogy azonnal bocsássuk szabadon az ott fogvatartottakat. Addig a pillanatig egyetlen lövés sem dördült el sem a körzeti börtönnél, sem pedig másutt a környéken.

Látván azt, hogy a civilek betörték a börtönbe, a nemzetőrök közül néhányan segítségül hívták a magyar katonaságot. A segélykérésre a körzeti börtönbe érkezett közel harminc katona M.S. hadnagy vezetésével, aki civilben a szegedi Csillag börtön hivatalnoka volt. Ő nyomban lefegyverzett minket és megparancsolta, hogy vele együtt kutassuk át a bíróság épületét, nehogy ott csetnikek bújjanak meg. Legelőször a pincét, majd a folyosókat és helyiségeket, legvégül a bíróság padlásait néztük át. A kutatás alkalmával nekem és a többi jugoszláv foglárnak előre kellett mennie, majd miután átkutattunk 10–15 métert a padlásból, akkor követtek minket a magyar katonák és a nevezett hadnagy. Midőn csatlakoztak hozzánk, a még fel nem kutatott padlásra kézigránátot dobtak (...) Aztán nekem és a társaimnak újból előre kellett menni oda, ahova a gránátot dobták, majd követtek bennünket a katonák és a tiszt. Itt valamelyik katona újból gránátot dobott a kiderítetlen részre (...)

A házkutatás alatt senki idegenre nem találtunk és nem volt semmiféle lövöldözés sem.

A helyiségek átkutatása után érkeztünk meg a börtönrészbe és raktárakba, mert az élelmiszer tartalélokra voltak kíváncsiak. Tíz perccel később, a börtönkápolna ablakán láttam, hogy a tetőn egy cserép félrecsúszik és egy puskából valaki lövést ad le, amit B. szakaszvezető és V. nevű katona észlelt és azt mondták erre, hogy biztosan a csetnikek (voltak, Papp Á. megj.). Nekiünk erre abba az irányba kellett rohanni, de ott nem találtunk senkit sem. Az ide állított őrség viszont a helyén volt és a közvádlóság irányába vezető folyosón is állt két katona őrként.

Amikor az első emeleti lépcsőhöz értünk – ami a padlásra vezetett –, az ott posztoló őr nevetve megkérdezte M.-től, hogy mire ez az ijedtség, amire M. azt mondta, hogy a csetnikek lőttek a padlásról, amire az őt nevetve megjegyezte, hogy hogyan nézték át a padlást, ha ez lehetséges (...) Nem találtunk senkit sem. Meg kell jegyezni, hogy a hadnagy nem is kérdezte meg az ott posztoló katonától, hogy felment-e valaki a lépcsőn a padlásra, és nem is vont felelősségre senkit sem. Ezt valószínűleg azért nem tette meg, mert tudta, hogy a saját katonái voltak a tettesek (...) A börtön vezetését M.S. vette át néhány katonával, minket pedig átvett, hogy együtt végezzük a szolgálatot.” (Izjava svedoka Bene Buljovčica 1945).

Feltételezhető, hogy az indokolatlan fegyverhasználat leírt esetei másutt is megtörténtek. A tanúvallomások alapján a bevonuló katonaság számára a csetnikekben testesült meg a legfőbb valódi és szimbolikus ellenség: bennük vélték felfedezni az ellenállás lehetséges szervezőit és a korábbi rendszer képviselőit. Nem véletlen, hogy az impériumváltás óráiban minden, korábbi rendszerre emlékeztető (újból: valós és szimbolikus) megnyilvánulás kiegyenlítődtött a csetnik fogalmával^[5]. Feltételezhető, hogy a két – 1918-as és 1941-es – impériumváltás közötti állami- és nemzetpolitika durván nemzeti kisebbség-ellenes gyakorlata is nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a korábban nem tapasztalható, az új délszláv állami külsőségek (esetünkben egyesületek, mozgalmak) viselőit az elnyomottak az elnyomó rendszerrel azonosították, éppen ezért a lakosság egy része a lincshangulat gerjesztőjévé vált akkor is, ha egy, az előző rendszerhez kapcsolható személyt vélt felfedezni.

[5] A jelenség körébe tartozik a pánszláv Sokol-mozgalom tevékenységének kiegyenlítése a csetnikmozgalom tevékenységével, vagy Sokol-mozgalom ünnepi viseletének csetnikekkel való azonosítása is. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg 1944-ben, amikor a Turáni vadászok egyenruhájának korábbi, akár alkalmi viselete is életveszélyes tettevé vált a leszámolások során.

A RENDŐRÖK SORSA AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS ELSŐ NAPJAIBAN

A fogvatartás

A helyi, a magyar hadsereg szemében idegen hatalmat képviselő rendőrség, csendőrség, katonaság vagy hivatalnokréteg új rendszerben történő alkalmazásának kérdése egyben a működőképesség kérdése is volt. Az új rendszer számára alapvető fontosságú volt, hogy a korábbi rezsim megbízható elemeit félreállítsák, majd hogy – az elmondottak alapján – a kevésbé kompromittált és „adoptált” alkalmazottakat is idővel anyaországi – korabeli divatos szóval – „ejtőernyősök” váltsák fel.^[6] Az impériumváltás előtti napra, majd az azt követő hétre vonatkozó visszaemlékezések sorában a rendőrök tanúvallomásai külön értékkel bírnak, hiszen vallomásaik nem csak a hatalmi szervek felszámolását és „újragombolását” elevenítik fel pontról-pontra, de a Városházán történő események lényegében minden elemét is.

„Én a jugoszláv időben rendőriügynök voltam, április 11-én szolgálatban voltam a rendőrség többi részével együtt. A nap fele már elmúlt, amikor Cs.J. szabadkai újságíró vezetésével a szabadkai magyar nemzetőrség a Városházára jött és felszólította a rendőrséget, hogy tegyék le a fegyvert, amit mi ellenállás nélkül megtettünk. Körülbelül százötvenen voltunk jelen. A lefegyverezés után bezártak a Városháza pincéjébe és ott tartottak április 14-e délután háromig (...) Ottlétünk alatt sem enni, sem inni nem kaptunk semmit, a nemzetőrség tagjai egyedül vagy a honvédség tagjaival lejártak a pincébe és vertek, bántalmaztak mindenkit akit értek.” (Izjava svedoka Perović Obrada 1945).

A szabadkai magyar nemzetőrség azzal, hogy a pincébe zárta a korábbi rendőrségi állomány jelentős részét, megghiúsította az ellenállás bármilyen formáját, lévén hogy a jugoszláv hadsereg már kivonult a területről, másrészt a leszámolások és megfélemlítések emberanyagát is tálcán szállította.

„A magyar okkupáció idején városi rendőr voltam. Ha jól emlékszem a magyar katonaság 9-10 óra tájban ért a Városházához (április 12-én, Papp Á. megj.), amikor is én még sok más rendőrrel – lehetünk vagy 90–100-an – a Városházán lévő őrsön, vagy pedig az előtte lévő udvaron tartózkodtunk. A Városházára legelőször a magyar katonaság a felfegyverzett nemzetőrök ve-

[6] A fogalom vélhetően a Titeli-fennsíkon végrehajtott katonai akcióra utal(hat), amire 1941. áprilisában került sor. A helyi lakosság az impériumváltást követően gyorsan szembesült azzal a ténnyel, hogy az új rendszer – ha nem is abban a mértékben, mint egyes szláv származásúak esetében, de mindenképpen bizalmatlansággal viseltetik a helyi magyar lakossággal is, éppen ezért a hivatalok és állami funkciók ellátását, ha csak teheti, anyaországi személyekkel igyekezett betölteni.

zetésével érkezett. Többen, így én is érkezésükkor az udvaron voltunk az őrház előtt. Meglátván bennünket a magyar katonák szuronyt szegeztek és lefegyvereztek minket, majd a pincébe tereltek, ami elé azonnal egy posztot állítottak. Harminc perc múltán a pince előtt B. I. egykori jugoszláv rendőrkomisszár haladt el és miután az egyik ablakon keresztül észrevett minket, odalépett a poszthoz és beszélt vele, ami után a poszt elengedett minket és mi a többi rendőrhöz csatlakoztunk, akik a rendőrőrs épületében tartózkodtak...” (Izjava svedoka Stipić Lazara 1945).

A két vallomásrészlet lényeges eltéréseket mutat a bezárás időpontját és körülményeit illetően, de mindkettő megfelel a valóságnak, ugyanis a rendőrök megbízhatóságának vizsgálata folyamatos volt az impériumváltás első napjaiban a Városháza udvarában.

„A jugoszláv időben városi rendőr voltam. A magyar okkupáció idején 1941. április 12-én letartóztattak és egy szobába zártak, ahol majdnem minden szabadkai rendőrt fogva tartottak, szám szerint 84-en voltunk itt. A szoba kicsi volt, egymáson feküdtünk. Ételt nem kaptunk és csak akkor ettünk, ha valaki kintről, a rokonoknak köszönhetően behozott. Fogvatartásom második napján (ápr. 13-án, Papp Á. megj.) mindannyiunkat lezavartak az udvarra és feltartott kézzel sorba állítottak. Két órát álltunk így, miközben a magyar katonák és rendőrök rugdostak és pofoztak bennünket...” (Izjava svedoka Mukić Šime 1945).

„...Egészen a magyar rendőrség megérkezéséig itt (a rendőrőrs helyiségeiben, Papp Á. megj.) maradtunk, amire április 13-án délután 3-4 körül került sor: 200–300 rendőr közelítette meg (az őrsöt) nagy zajjal, káromkodással és szidalmakkal („Hol vannak azok a jugoszláv csetnik rendőrök?”), majd oda belépve azonnal és válogatás nélkül puskatussal verni kezdték a bent lévőket. Pontosan emlékszem, hogy a magyar rendőrök között magasabb rendfokozattal rendelkezők is voltak (...) Bántalmazásunk után a Városháza harmadik udvarán felsorakoztattak bennünket és legalább két órát álltunk ott felemelt kezekkel, miközben a (katonák, Papp Á. megj.) sorban, az egyikünktől a másikunkig menve pofoztak, puskatussal ütöttek vagy rugdostak a rendőrtisztek, feletteseik szeme láttára...” (Izjava svedoka Stipić Lazara 1945).

Megbízhatók és megbízhatatlanok – a különválasztás

„Jugoszláv időben az I–II kör rendőrkomisszára voltam és egészen április 14-éig szolgálatban maradtam, amikor behívtak a Városházára, az udvaron felsorakoztattak, a rendfokozatainkat, a rendőri méltóság jelképeit letépték, felszólítottak kezeink felemelésére. Eközben a jelenlévő rendőrök és katonák egyeseket bántalmaztak, pofoztak, rugdostak, puskatussal vertek. Ez két óra hosszáig tartott, majd különválasztották B.I. volt rendőrkomisszárt, M.J. rendőrkomisszárt és engem, rajtunk kívül Z.P. rendőrkomisszárt és P.P. rendőrségi hivatalnokot. Az elkülönítést egy magasabb rangú rendőrségi hivatalnok végezte, akinek a nevét nem tudom. Kérdéseket tett fel nekünk, amikre M.J., mint hozzá legközelebb álló válaszolt. Nem emlékszem a kérdésekre és a válaszokra sem. Meg kell jegyeznem, hogy B.I. a felsorakoztatásunkat követően érkezett meg és előbb a magyar rendőrök között állt, de rá lett parancsolva, hogy álljon közénk, rendőrségi komisszárok közé. Ezt követően minden rendőrt bezártak a pincébe, de bennünket rendőrkomisszárokat külön zártak be, de külön helyiségbe zárták a rendőrségi ügynököket is.” (Izjava svedoka Kolar Stipana 1945).

A Városháza harmadik udvarán feltartott kezekkel sorsuk alakulását váró rendőrök egyike a csoportokba válogatás folyamata során említi a civilek csoportját is: „A bántalmazás idején érkezett meg B.I. (volt) jugoszláv rendőrkomisszár és dr T.-hoz lépett, majd ketten haladtak el a soraink előtt, amikor megérkezett egy alacsony termetű magyar rendőrtiszt, amint azt később megtudtam, dr Buócz Béla, a rendőrfőnök, aki megparancsolta, hogy közülünk a csetnikeket válogassák ki és majd elvállik, mi lesz velük. Ekkor dr T. fennhangon felszólította azokat, akik a csetnikszervezet tagjai voltak, hogy lépjenek ki a sorból, arra nem emlékszem, hogy ugyanezt megtette volna B.I. szerbül. A felszólításra 20–22 rendőr lépett ki (....) Ezek után három csoport alakult ki, az elsőbe azok a rendőrök voltak, akik maradtak a csetnikek kiválasztása után, a másodikban a csetniknek titulált személyek, illetve a harmadik csoportban három személy, M.R., M.S., V.S. voltak, kiket a két előbbi csoport szétválasztása után egy N. nevezetű magyar tiszt helyettes egy katonával a szemünk láttára irgalmatlanul ütni-verní kezdett puskatussal és lábbal rugdosva egészen addig, hogy M.R. eszméletlenül összeesett. Emlékszem arra is, hogy (dr. Buócz Béla, Papp Á. megj.) azt parancsolta, hogy a csoportok külön tömlöcökbe kerüljenek, ami az előbbi három személy bántalmazása után meg is történt” (Izjava svedoka Stipić Lazara 1945).

„...Április 14-én (...) a Városháza udvarán felsorakoztattak, ahova Bittó

Dezső városparancsnok és Buócz Béla rendőrfőkapitány jött el. A magyar nemzetőrség részéről B. I. volt rendőrkomisszár lett kinevezve, helyettesévé a szabadkai K. S. rendőrkomisszár és az ugyancsak szabadkai V. J. rendőrkomisszár. Ők hárman ugyancsak jelen voltak a Városháza udvarán, amikor Bittó Dezső városparancsnok azt kérdezte tőlük, hogy bizodalma van-e a szabadkai rendőrökben, hogy ez esetben nem kell a saját magyar rendőrséget ide hozni, mire azt válaszolták, hogy nem bíznak a jugoszláv rendőrségi szervekben, sőt B.I. azzal is kiegészítette, hogy „mind egy szálig csetnikbanda ez”. B. I. ezen kijelentésére Bittó szabad kezet adott B.I.-nek, hogy tegyen velünk bármit. Ezek után a felsorakoztatott rendőrök és felügyelők között kiválasztott körülbelül negyvenet, köztük engem is és az 1. sz. cellába záratott minket.” (Izjava svedoka Perović Obrada 1945).

A vallomás tovább árnyalja az eseményeket: a leírtak alapján a helyi, hatalommal felruházott, az állományt jól ismerő személy dönt a karhatalom korábbi képviselőinek sorsáról. A vallomásrészletek a korábbi karhatalom átvételéről számolnak be, ami – mint arról az egyik vallomástevő is beszámol – a katonai közigazgatás, a rendkívüli állapot megszűntéig tartott.

„Engem a megmaradt rendőrökkel együtt a Városháza vizsgálati fogságra előlátott helyiségébe vittek, ahol – ahogy ma emlékezem – egy napot és egy éjszakát töltöttem. A szoba, ahova bezártak bennünket annyira tele volt, hogy nem volt helyünk leülni sem, emellett dr T. gyakran bejött hozzánk és revolverével fenyegetőzött, hogy holnap egy meghatározott időpontban megleszünk tizedelve, amiért nem akarjuk felfedni a többi csetnik személyét. Meghagyta, hogy egy cédulára írjuk fel a neveket és adjuk oda neki, miután visszajön. Emlékszem arra, hogy egyes rendőrök valóban felírtak neveket egy cédulára és átadták dr T-nak és B. I. rendőrkomisszárnak, aki mindig dr T-val együtt mozgott. Nem emlékszem a rendőrök nevére, akik a cédulákra neveket írtak és azokra a nevekre sem, amelyek a cédulán voltak.” (Izjava svedoka Stipić Lazara 1945).

A fogdából kiengedett rendőröket szolgálatra kötelezik

„A második éjszaka éjfél körül kiengedték azokat a rendőröket, akik velem voltak egy szobában azzal a paranccsal, hogy másnap délelőtt nyolc órakor legyen a Városházán. Aki nem tesz eleget a parancsnak, azt kivégzik. Amíg ki nem engedtek a szobából, senkit nem vittek kivégzésre onnan. Másnap mindannyian jelentkeztünk szolgálatra a magyar rendőrségen polgári ruhában. A magyar rendőrség – majdnem minden esetben – dr T. vezetésével csoportokra osztott minket és a magyar rendőrökkel együtt mentünk

azokba a házakba, ahol feltételezésük szerint csetnikek voltak és ott házkutatást tartottunk. A házakba először mi, fegyvertelen jugoszláv rendőrök mentünk be, majd 8–10 lépés távolságból a magyar rendőrök és katonák követtek minket: ahova bementünk sem fegyver, sem pedig csetnik nem volt.” (Izjava svedoka Stipić Lazara 1945).

„Két nap múlva a rendőrök nagy részét, minden rendőrkomisszárt és a rendőrfelügyelők egy részét szabadon engedték azzal, hogy másnap mindenki jelentkezzen szolgálatra. Mikor jelentkezünk, nem kaptunk semmiféle beosztást, hanem az irodák berendezését, a fűtést bízták ránk. Tíz nap múltán azok, akiket megtartottak, beosztást kaptak. Én tizedmagammal a rendőrség nyilvántartási irodáján kaptam beosztást (...) a feljelentési osztályon a katonai közigazgatás megszűntéig, vagyis 1941. augusztus 15-ig voltam, azután végzést kaptam, hogy a polgári hatalom nem tart rám igényt, de a miután a magyar nyilvántartás még nem rendeződött, továbbra is szolgálatban maradtam.” (Izjava svedoka Kolar Stipana 1945).

„A rendőrök azon csoportjába tartoztam, akiket nem vádoltak meg csetnikséggel. Szabadon bocsátásunkat követő napon a parancsnak engedelmeskedve szolgálatra jelentkeztem, amikor is bennünket, jugoszláv rendőröket magyar rendőrök és katonák mellé osztottak be, hogy azokhoz a házakhoz vezessük őket, ahol csetnikeket vagy fegyvert gyanítottak. Úgy sikerült elkerülnöm a beosztást, hogy a Városháza déli oldalán működő, a Zeneiskola oldalán lévő liftbe álltam. Senki sem kérdezte meg tőlem, hogy korábban is a lift kiszolgálója voltam-e, így két napig a liftet kezeltem, de már nem emlékszem, mely napok voltak ezek....” (Izjava svedoka Neorčić Franje 1945).

„A börtönben töltött 3-4 nap után állományba vettek néhány volt rendőrrel együtt és Dombai Jenő rendőrségi számfejtőnél voltunk alkalmazásban egészen 1941 augusztus 20-ig.” (Izjava svedoka Mukić Šime 1945).

A CIVILEK SORSA

Tanulmányunk másik, a nyilvánosság számára ismertebb részét a civilek elleni brutális fellépés képezi. Az összehasonlítási alapnak tekintett könyv lapjain olvasható, majd tematikus kiállításokon szereplő fényképek egy részének motívuma a Városháza főbejáratánál – ma szolgálati bejáratként ismert kapu – fekvő holttestek és mellettük posztoló honvéd, másutt magasrangú katonatiszt képe. A képek a magyar hadsereg bevonulását követő napokban

készültek, de a kivégzést megelőző események ismeretlenek voltak^[7], ugyanakkor a tanúvallomások lehetővé teszik az események részleges rekonstrukcióját. A korábbi városi rendőrök tanúvallomásai többek között beszámolnak arról is, hogy a Városháza udvarát – a nyilvánosságtól elzárt teret – nem csak a szenvedélyek csillapítására, de a feljelentések és megfigyelések útján kiválasztott személyek gyors és kíméletlen processzualására is használták (1. kép). Terjedelmi korlátok miatt nem térünk ki például az egyébként bőséges irattanyaggal rendelkező J.O. Városházára kerülésének körülményeivel és okaival, ezúttal kizárólag a leírt eseményekkel foglalkozunk. A civilek vélhetően lakossági bejelentésre kerültek vizsgálati fogságba, letartóztatásuk, kínzásuk és kivégzésük a rendőrök alkalmaságának vizsgálatával párhuzamosan történt, külön fejezetét alakítva a városházi eseményeknek. *„Emlékszem még arra is, hogy a Városháza harmadik udvarára érve 6-7 személyt arccal a fal felé állítva vettem észre, köztük N. S. városi hivatalnokot, valamint J.O. nyugalmazott városi tanácsnokot. Előttük folyamatosan ott állt egy magyar rendőr és arra vigyázott, hogy a kezük mindig fel legyen emelve. J.O. feje teljesen be volt dagadva és a keze is el lehetett törve, de N.S.-n is látszott, hogy bántalmazták.”* (Izjava svedoka Stipić Lazara 1945).

„A jugoszláv időben városi rendőr voltam. Április 14-én egy korábbi rendőr elhívott a Városházára. Még mielőtt odaérhettem volna, egy csoport katona és rendőr – lehetek vagy 15-en – a Városháza Városi Gyógyszertár felőli sarkán letartóztatott és azon nyomban a Városháza udvarára vitt. Az udvarban már sorba állítva álltak a városi rendőrök, különválasztva tőlük a detektívek, még távolabb a sarokban N.S. hivatalnok, J.O. nyugalmazott tanácsnok és egy harmadik személy, akinek nevére már nem emlékszem.” (Izjava svedoka Alvađić Veljka 1945).

„1941 április 14-én elindultam a lakásomról a Városházára azzal a szándékkal, hogy jelentkezzem a megszálló szerveknek, hogy ne a házamban kerüljön sor a letartóztatásomra. A Városháza felé mentemben megálltam a Nićin-palota előtt, ami a Városházával szemben áll. Innen láttam, hogy a magyar katonaság az embereinket, fiatalot és időset, férfiakat és nőket több csoportban a Városháza felé terelt. Amíg így álltam, hozzám lépett egy magyar hadnagy és felszólított, hogy menjek vele a Városházára, de a sarki gyógyszertár előtt átadott egy magyar rendőrnek, aki bekísért a Városháza udvarára. Az udvaron láttam, amint őrizet alatt állnak városi hivatalnokok, rendőrök, két pravoszláv pópa, az idősebbik a feleségével, valamint a pravoszláv temp-

[7] Ehelyütt jegyzendő meg, hogy a tanulmány módszertanától eltekintünk, hiszen éppen a könyv az, amely számára elégségesnek bizonyul a pusztán látvány, amit azok az olvasó-néző felé közvetítenek.

lomszolga, J. K. Ebben az udvarban voltam reggel 8 és délután 5 óra között, így személyesen láttam, amikor a magyar katonák és rendőrök ököllel és puskatussal verték K. L. G.-t, nyugalmazott rendőrkomisszárt és egy, a leány-gimnáziummal szemben lévő népkonyha tulajdonosát, akinek a nevére nem emlékszem.” (Izjava svedoka Mihalić Franje 1945).

A CELLÁK ZÁRT VILÁGA

Az udvaron kialakított csoportokat a vizsgálati fogság céljaira fenntartott cellákba zárták be, itt várták sorsuk beteljesedését. „Én az 1. sz. cellába voltam bezárva, ahol a rendőrök mellett még civileket is fogva tartottak (...) Április 15-én 20–30 más fogvatartottal a 8. sz. cellába vittek, ahol már hét fogvatartott volt, köztük T.D. nyugalmazott rendőrkomisszár, S.M. szabadkai borbély és M.S. sándori földműves. A többi személyt nem ismertem és nem is érdeklődtünk, mivel már a cellába lépéskor megtudtuk, hogy őket halálra ítélték és azzal, hogy minket is ebbe a cellába kísértek azt gondoltuk, hogy minket is halálra fognak ítélni, ezért nem is fáradoztunk azon, hogy megtudjuk kilétüket. Ugyanezen a napon 16 óra körül kinyíltott a cellaajtó és a már ott talált hét fogvatartottat kiszólitották. Kisvártatva puskadörrenések hallatszottak, amiből arra következtettünk, hogy azt a hetet kivégezték. Hogy a feltételezés igaz volt, azt csak a palicsi-úti táborban erősítették meg.

Április 16–17-én K.A., Z.V., S.M., Z.S. K.A. városi rendőröket, valamint K.P. tűzoltót szólították ki. Őket Kujundzsics földbirtokos földjén találták meg Szabadka-Pavlovac (Vámtelek, Papp Á. megj.) között (...) Amíg ebben a cellában voltam, később nem vittek el senkit sem éjszaka, de azt hallottam, hogy a többi cellából is vittek el éjszakánként úgy, ahogy az enyémből is.” (Izjava svedoka Vujković Stipana 1945).

„(...) elvezettek a rendőrségi fogda 8. számú cellájába a Városházán. Eleinte körülbelül huszan, három nappal később hatvanan voltunk. A cellában városi rendőrök és tűzoltók voltak, később öt kelebiai optáns szerbet is ide hoztak. A fogdába, pontosabban ebbe a cellába gyakran bejárt T.A. rendőrségi alkalmazott és H. fényképész Szabadkáról, majd egy magas, szőke, húszéves fiatalember, akinek a nevét nem tudom, valamint egy 22 év körüli fiatalember, akinek ugyancsak nem tudom a nevét, de a jugoszláv időkben B.F. puskaműves műhelyében volt mester. Ez a mester lehetett a hangadó, mert amikor bement egy cellába, ő volt az, aki rámutatott az emberekre és ezek nevét a kíséretében lévő magyar rendőr felírta. Ugyanaz nap este 10 óra tájban az így összeírt nevek tulajdonosait elvezették és vélhetően kivégezték, mert

senki sem tudhatott meg semmit sem róluk a továbbiakban. (...) Április 14-én este 10 órakor T.D. nyugalmazott rendőrkomisszárt, M.S. sándori földművest és három további személyt vezettek el, akiknek a nevére nem emlékszem. Kis idő múltán a Városháza bejárata felől lövések dördültek és később hallottam, hogy ezeket végezték ki akkor a Városháza előtt. A következő este (április 15-én, Papp Á. megj.) tíz órakor hat kelebiai optáns szerbet vezettek ki a célalából, hogy velük mi történt, nem tudom, de valószínűleg kivégezték őket, mivel nem hallottunk felőlük semmit sem később. Az ezt követő éjszakán (április 16-án, Papp Á. megj.) a városi rendőrök közül K.A.-t, Z.S.-t, Ž.V.-t, K.A.-t, S.M.-t és K.P. tűzoltót vezették el. Azt hallottam, hogy őket valahol a szabadkai határban Tavankút környékén végezték ki (....) A Városháza fogdájában azért voltam bezárva, hogy kiderüljenek a körülmények, ami alatt 300 puskát kiadtam a csetnikeknek, amit én végig tagadtam, mert nem adtam senkinek semmit, megkötöztek és felkötöttek, később homokzsákokkal ütötték a bordáimat.” (Izjava svedoka Alvadžić Veljka 1945).

EGY FÉNYKÉP TANÚSÁGA

„1941 április 14-én elővezették a Városi bérpalotából J.O.-t, a városi adóosztály nyugalmazott hivatalnokát, hogy ő lövöldözött a Bérpalotából és hogy csetnik. Az arca ekkor már véres volt és a feje is több helyen be volt szakítva. Kis idő múlva a Városháza 3. emeleti börtönébe kísérték, ami a városi fizikát (egészségügyi felügyelő, Papp Á. megj.) irodájának közvetlen közelében volt. Valamivel 11 óra után a rendelőbe hozták... (visszakísérését követően, Papp Á. megj.) Negyed óra múlva kivezették J.O.-t, N.S.-t és egy harmadik, kb 43 éves személyt, majd a Városháza bejáratától jobbra kivégezték őket (...) kb fél hónappal a megszállást követően Zomborčević Bela jelezte, hogy a vörösfalui birtokán az eke egy halott embert akasztott meg. A városi fertőtlenítő, Gavrik István 5–6 holttestet talált, akiknek kilétét is megállapította. A holttesteket később a temetőben ásták el.” (Izjava svedoka Rudić Marka 1945).

„Valamivel 5 óra után a Városháza udvarából kivezették J.O.-t, N.S.-t és azt a harmadik személyt, valamint engem és a bejáratától jobbra a fal mellett felsorakoztattak. Négyünkön kívül még két-három személyt vezettek elő valahonnan, de nem ismertem fel őket, mivel nem fordíthattam oldalra a fejemet. A kivégzést vezénylő osztag parancsnoka felszólított minket, hogy forduljunk a fal felé. A tűzparancs előtt valaki a jelenlévő katonai és civil személyek közül azt jelentette ki, hogy a csetnikeknek Kelebián háromszáz puskát osztottam ki, emiatt ki kellene hallgatni engem. Erre puskatussal úgy hátba ütöttek, hogy a

falnak estem, majd megparancsolták, hogy három lépésre távolítsanak el a többiekől. Eltávolításomat követően hangzott el a sortűz, jobbra fordulva láttam, hogy a sorban állók feje véres és azonnal arcra buknak. A kivégzés közvetlen közélről történt, a puskacsövek nem lehettek távolabb egy méternél a fejektől. A kivégzés ideje alatt kb 20 lépésre nagy tömeg állt és magyarul azt kiabálta: *Öljétek meg, a vadrác istenüket!*” (Izjava svedoka Alvadžić Veljka 1945).

Neorčić Franjo volt városi rendőr, aki vallomásaiban liftkezelői múltjáról is beszámol, a következőképpen emlékszik vissza a kivégzésre: „Amikor a foglyokat kivezették az utcára, kíváncsiságból követtem őket és megálltam bejáratától két-három lépésre a járdán. Akkor láttam, hogy mind az öt foglyot a bejárat mellett lévő Gyetvai lutriárus boltja előtt felemelt kezekkel, arccal a falnak felsorakoztatták, majd ez a K.-K. egyenként, már-már a pisztoly csövét a tarkójukhoz nyomva mind az ötükkel személyesen végzett. Azt hallottam, hogy ez a K. szabadkai-tavankúti születésű bunyevác, aki a K. nevet cserélte fel. Azt is hallottam még, hogy ez a K.-K. eredetileg papnak tanult, tettének elkövetése idején rendőrügynök volt, később pedig rendőrfelügyelő lett és a belgrádi úton a kórházzal szemben lévő tábor parancsnoka lett.” (Izjava svedoka Neorčić Franje 1945).

„Borbélyüzletem van a Városháza bejáratától balra. 1941. április 12-én nem nyithattam ki, mert a megszálló hatalom ezt nem engedélyezte, de másnap április 13-án sem tehettem meg, mert az katolikus Húsvét másnapja volt (...) Csak 14-én nyitottam ki a műhelyt a magyar tiszték segítségével, mert be akartak menni. Egyébként a műhelyt nem lett volna szabad addig kinyitni, amíg azt a csendőrök át nem kutatják. Amikor a csendőrök részéről megállapítást nyert, hogy a műhely nyitva áll, bejöttek és tüzetesen átvizsgálták, de semmi gyanúsítást nem találtak ott. Még mielőtt kinyitottam volna (április 14-én, Papp Á. megj.), a főbejáratától jobbra két holttestet láttam, amelyikből egyben felismertem T.D. rendőrkomisszárt, a másikat nem. Mikor délben bezártam a műhelyt, a Városháza főbejáratától jobbra már hat holttest feküdt. Mivel lövéseket nem hallottam, úgy gondolom, hogy a holttesteket a Városházáról hozhatták ki. Aznap este zárás előtt láttam, hogy a magyar tiszték egyszerű parasztszekéren öt holttestet elvitettek, így csak egy maradt a főbejárat mellett. Hogy hova vitték a holttesteket, nem tudom. Másnap reggel nyitáskor láttam, hogy megint 5–6 holttest fekszik a főbejáratától jobbra. Személyazonosságukat nem állapíthattam meg, mert nem mehettem közelebb szemrevételezni őket.

1941. április 15-én nem vettem észre, hogy bárkit is kivégeztek volna a Városháza előtt, de délután 3-4 óra tájban heves tűzpárbaj alakult ki a

Városháza körül. Hallottam a magyar tisztek kiabálását, akik szerint minden csetniket ki kell végezni, akik a Városháza börtönében vannak, mert különben nem lesz vége a lövöldözésnek. Ezután valóban levezették a főbejárat előcsarnokába a fontosabb fogvatartottakat, akiken szörnyű verés nyomai látszottak, az arcuk annyira eltorzult, hogy nem tudtam felismerni őket. Ez időben a műhelyemben volt egy magyar tiszt, aki felszólított, hogy menjek ki az utcára és nézzem végig, ahogy a csetnikeket kivégzik. A tisztnek fényképezőgépe volt és mindent lefotózott, ami a későbbiekben történt. Amíg a műhely előtt álltam, láttam, ahogy az áldozatokat egyenként lökdösik ki, mert azok önszántukból nem akartak kilépni az utcára, mivel tudták, hogy azért lökdösik őket kifelé, hogy azonnal véget vessenek életüknek. Miután a katonák kilökték az áldozatot, egy 40 év körüli magyar alhadnagy egy puskával azonnal végzett velük, körülbelül nyolc lépés távolságból. Miután nem tudott egyetlen lövéssel végezni minden áldozattal, többször meg kellett ismételnie a lövéseket. Ez alkalommal körülbelül hatan estek áldozatul. A kivégzések idején a helyi magyarok nagy száma volt jelen, akik hangosan helyeselték az eljárást és a katonaságot a kivégzés folytatására bátorították. A nyilvános kivégzés ezen esetét leszámítva én nem emlékszem arra, hogy a fogvatartottak nyilvános kivégzésének további esete előfordult volna.” (Izjava svedoka Ranisavljević Stevana 1945).

„1941. április 17-én délelőtt 11 órakor a Városháza mellett elhaladva Kralj Eduárd szücs boltja előtt 6 holttestre lettem figyelmes, akik közül felismertem M.M.-t, N. S.-t, J. O.-t, míg a többit nem. A holttestek a magyar rendőrök sorfalával voltak körbekerítve, akik az arra menőknek odavetették: „Mit kerestek itt? Ti is úgy szeretnétek járni, mint az itt fekvő bűdös csetnikék? Egész Szabadka csetnik!”. (Izjava svedoka Landović Franje 1945).

„A magyar megszállók érkezése idején szörmeüzletem volt a Városháza bejáratától jobbra. Az üzletet csak április 15-16-a után nyithattam ki, miután a magyar csendőrség mindent átkutatott és minden olyan tárgyat összetört vagy megsemmisített, aminek jugoszláv jellege volt. Az üzletnyitás napján két holttestet láttam a bejáratától jobbra, de nem tudom, hogy kik voltak. A nyitás utáni napon öt férfit végeztek ki az üzletem előtt (...) Miután ezek a holttestek éppen az üzlet előtt feküdtek, némelyik pedig az üzlet redőnyére volt dőlve, ezért a boltot nem tudtam és nem is mertem kinyitni. Három napig voltak otthagynva, majd elszállították őket.” (2. kép)(Izjava svedoka Kralj Edvarda 1945).

A GYANÚSÍTOTTAK KÍNZÁSA – KRÁL EDUÁRD VALLOMÁSA SAJÁT MEGHURCOLÁSÁRÓL

1941. május 17-én (a bevonulás után egy hónappal, Papp Á. megj.) *H. keresett fel, hogy letartóztasson, de mivel nem voltam az üzletben, meghagyta, hogy jelentkezsek a Városháza 117-es szobájában, amit én meg is tettem. Maga H. fogadott, aki kijelentette, hogy le vagyok tartóztatva és a rendőrségi fogdába kísért (....) Először május 19-én vittek kihallgatásra a 117-es szobába (...) azt kérdezték tőlem, hogy kik szervezték a Sokol-szervezet hírszerző- és rohamti-zedeit Szabadkán, amire én nem válaszoltam, bár tudtam a szervezők kilétét, amire megint (utalva egy előzetes bántalmazásra, Papp Á. megj.) felpofoztak. A kihallgatás délelőtt 10-től délután 3/4 kettőig tartott, majd miután a pofozás ellenére sem ismertem be semmit, visszavittek a cellába azzal, hogy délután öt órakor folytatódik a kihallgatásom.*

Négykor jött értem H. és a negyedik emeletre^[8] kísért, ahova egy falépcső vezetett (...) ugyanazokat a kérdéseket tették fel nekem, mint délelőtt, valamint hogy ki adta ki használatra a puskákat a Sokol-szervezetnek. Én bevallottam, hogy én vettem át, de a többi kérdésre nemleges választ adtam. Ekkor egy nagydarab ügynök olyan hevesen kezdte tépni a hajamat, hogy csomókban hullott ki. Majd H. megkérdezte, hogy láttam-e a holttesteket a bolt előtt, mert én is úgy fogom végezni, mint ők (...) megjegyezte, hogy én tornász vagyok, éppen ezért fussak körbe a szobában. Fél óráig futottam a fal mellett, miközben ők úgy helyezkedtek el, hogy a hátsómba rúghassanak. A futás után H. megparancsolta, hogy hajoljak le és ekkor T. gumibottal vagy más doronggal a hátsómat és a medencecsontomat verte. Majd H. és T. megparancsolta, hogy guggoljak le és nyújtsam ki a kezemet, abba széket adtak, amit a lábainál fogtam és amikor leengedtem volna a széket, a kezeimet kezdték verni. Ezt követően H. parancsára levettem a cipőmet és hasra feküdtem a szobában lévő padon, mikor T. énekelni kezdett és a dal ütemére verte a talpamat. Ezután fel kellett húznom a cipőmet és tovább kellett futnom a szobában, majd H. azt mondta, hogy kapok majd 1/2 liter hideg vizet és meg kell innom, hogy tüdőgyulladásban megdögöljek. Vizet azonban nem kaptam és megint le kellett vennem a cipőmet és hasra fektettek a padra, majd T. megint verte a talpamat. Ezután már nem tudtam a cipőmet felhúzni, mert a lábam a veréstől megdagadt. Időközben többször pofoztak, ezért az arcom sérült volt és a szám is felrepedt, aminek nyomát ma is viselem. Nyolc óra körül vittek vissza a cellába, ahol a többiek borogatást tettek

[8] A Szabadkai Történelmi Levéltár által használt helyiségekről van szó, korábban a rendőrfelügyelők irodái és a rabok fényképezésére előlátott terem volt itt, felső megvilágítással.

a talpamra és pokróccal betakartak, mivel a sok futástól teljesen vizes voltam.

Öt nap múltán személyesen T. jött értem, és megint felkísért a negyedik emeleten lévő szobába. A szobában T.-n kívül H, valamint az előző négy ügynőből kettő volt jelen. Ez alkalommal semmit sem kérdeztek tőlem, hanem csak vertek. Megparancsolták, hogy valamilyen (nem emlékszem már milyen) tornagyakorlatokat végezzek, eközben T. egy doronggal ott vert, ahol csak ért, éppen ezért a lágyékomon ma is látható a sérülés. Ez alkalommal is verték a talpaimat és ki is kötöttek (...) A bántalmazás 3-4 óra hosszat tartott, aminek eredményeként nem alhatok a szörnyű fájdalomtól a jobb oldalamon.

Letartóztatásom után tíz nappal T. rendőr-alkalmazott kihallgatott és egy jegyzőkönyvet állított össze, ezúttal viszont nem bántalmazott. Még körülbelül egy hónapot maradtam a börtönben, majd a palicsi-úti intrernálótáborba kerültem. Ezidő alatt H. állandóan bejárt a boltomba és azt híresztelte, hogy élve nem fogok hazakerülni. Míg a börtönben voltam, a rendőrség többször átkutatta a boltomat, onnan 4900 pengőt és értékes árut vitt el.” (Izjava svedoka Kral Edvarda 1945).

ÖSSZEFOGLALÁS

A részletekben közölt tanúvallomások a szabadkai impériumváltás negatív, már-már brutális aspektusait tartalmazták. Az átélt vagy látott eseményekről rögzített jegyzőkönyvek semmiképpen sem sarkallhatják az olvasót – és persze e sorok íróját sem – arra, hogy általánosítással élet vegye a megdöbbentő események kegyetlenségének, ezért egy másik szempontra hívják fel a figyelmet: a jegyzőkönyvek – és a jegyzőkönyvek alapján összeállított kiadvány, összefoglaló munka – amellet, hogy a vallomások széles merítése miatt már-már ismert eseményeken alapult – a népi jogszabályok logikáját követve tette legitimmé az impériumváltás szörnyűségeire adott választ. A megszokottá tett toposzokat – védtelenség, békés lakosság, belső áruló, kegyetlenség formái – alkalmazta, sztereotip algoritmussá egyszerűsítve a háborús borzalmakról való gondolkodást: lényegében ez tette lehetővé a bűnösség megkérdőjelezhetetlenségét és a bosszúállás jogosságát is.

FORRÁSJEGYZÉK

Irodalomjegyzék

Papp, Á. (2013). *Torony alatt – a központ fogalma és használata*. Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

Papp, Á. (2015). *Várospatológia*. Saarbrücken: Globe Kiadó.

Papp, Á. (Ed.) (2015). *Igaz történetek Mindenkeföldjéről I.* Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

Papp, Á. (Ed.) (2016). *Igaz történetek Mindenkeföldjéről II.* Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. (1946). *Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941–1944. Knjiga 1. Bačka i Baranja*. Novi Sad: Predsedništvo narodne Skupštine Autonomne Pokrajine Vojvodine.

Levéltári források

A kivégzés áldozatai a városháza előtt [fotó]. (1941). Szabadkai Történelmi Levéltár, Munkásmozgalom és Népfelszabadító Háború fundusa, F176-63-605.

A városháza udvara 1941 áprilisában [fotó]. (1941). Szabadkai Történelmi Levéltár, Munkásmozgalom és Népfelszabadító Háború fundusa, F176-62-41.

Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača [fond]. (1945). Arhiv Jugoslavije, F110.

Izjava svedoka Alvađić Veljka [jegyzőkönyv]. (1945. február 14.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-213.

Izjava svedoka Buljovčić Bene [jegyzőkönyv]. (1945. március 20.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-256.

Izjava svedoka Kolar Stipana [jegyzőkönyv]. (1945. február 20.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-220.

Izjava svedoka Kral Eduarda [jegyzőkönyv]. (1945. március 2.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-236.

Izjava svedoka Landović Franje [jegyzőkönyv]. (1945. február 15.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-203.

Izjava svedoka Mihalić Franje [jegyzőkönyv]. (1945. március 13.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-250.

Izjava svedoka Mukić Šime [jegyzőkönyv]. (1945 február 12.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-210.

Izjava svedoka Neorčić Franje [jegyzőkönyv]. (1945. február 21.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-222.

Izjava svedoka Perović Obrada [jegyzőkönyv]. (1945 febr 19.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-214.

Izjava svedoka Ranisavljević Stevana [jegyzőkönyv]. (1945. március 2.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-235.

Izjava svedoka Rudić Marka [jegyzőkönyv]. (1945. március 2.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-211.

Izjava svedoka Stipić Lazara [jegyzőkönyv]. (1945 február 15.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-202.

Izjava svedoka Temunović Franje [jegyzőkönyv]. (1945. március 11.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-234.

Izjava svedoka Vujković Stipana [jegyzőkönyv]. (1945. február 14.). In: *Zapisnik Anketne komisije pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Novi Sad, ekspozitura Subotica*. Arhiv Jugoslavije, F110-fasc 627-212.

Arpad Pap

POD TORNJEM

Prvi dani promene imperije 1941. godine u Subotici

Rezime

Rad ima zadatak upoređenja dva međusobno povezana izvora koja se između ostalog bave i zbivanjima blizu Gradske kuće u Subotici, u prvim danima promene imperije 1941. godine. Prvi izvor je knjiga sastavljena u cilju prikaza nedela načinjenih u Bačkoj i Baranji pri ulasku regularne vojske, dok je drugi izvor niz zapisnika sastavljenih februara i marta 1945. godine koji se odnose na našu temu razmatranja i interesovanja. Posvećujemo posebnu pažnju načinu ispitivanja i mučenja predstavnika ranijeg režima kao i viđenijih civila. Činimo to u cilju što boljeg i nepristrasnog upoznavanja događaja u Subotici.

1. kép. A városháza udvara 1941 áprilisában (A városháza udvara 1941)

Figure 1. In the yard of the Town Hall (A városháza udvara 1941)

2. kép. A kivégzés áldozatai a városháza előtt (A kivégzés áldozatai 1941)

Figure 1. Victims of execution in front of the Town Hall (A kivégzés áldozatai 1941)

Ljubica Vuković Dulić [*]
Gradski muzej Subotica
Trg sinagoge 3
24 000 Subotica, Srbija
ljubvukovic@gmail.com

UDC 050-053.6(497.113 Subotica)“1970/1974”

Primljeno: 23. maj 2019.
Prihvaćeno: 26. jul 2019.

SUBOTIČKI OMLADINSKI ČASOPIS *JELEN/SADA* – POLIGON NOVE UMETNIČKE PRAKSE (OD 1970. DO 1974. GODINE)

Originalni naučni rad

JELEN/SADA, THE YOUTH MAGAZINE OF SUBOTICA – POLYGON FOR NEW ARTISTIC PRACTICE (1970–1974)

Original research article

Apstrakt: Članak je prilog proučavanju inicijativa u Subotici na samom početku 70-ih godina XX veka, koje možemo prepoznati kao odraz avantgardnih strujanja među omladinskom populacijom, a koja nastavlja klimu utemeljenu još u programu subotičke Tribine mladih. Rad prikazuje odraz nove umetničke prakse u omladinskom časopisu koji je izlazio na mađarskom jeziku pod nazivom *Jelen* i na srpskom jeziku pod nazivom *Sada*. Izdavala ih je Opštinska konferencija Saveza omladine Subotice, a prvi broj ovog mesečnog časopisa štampan je 12. marta 1970. godine. Dve redakcije (redakcije na srpskom te mađarskom jeziku) izdavale su zasebne listove sve do 1975. godine, kada se časopis počeo štampati kao objedinjeno izdanje. Izlazio je do kraja 1985. godine. Odraz tema iz oblasti novih umetničkih praksi zasigurno je došao zbog veze i komunikacije članova grupe Bosch+Bosch (među kojima je i Laslo Salma, jedan od grafičkih urednika časopisa *Jelen* u ovom razdoblju) sa novosadskom Tribinom mladih i neoavangardnom scenom u Novom Sadu.

[*] Ljubica Vuković Dulić, istoričar umetnosti, viši kustos
Ljubica Vuković Dulić, művészettörténész, főmuzeológus
Ljubica Vuković Dulić, art historian, chief curator

Uvid u slične primere mogli su videti u časopisima koji su izlazili u isto vreme pod okriljem Tribine mladih (*Polja* i *Új Symposion*). Iako subotički časopisi *Jelen* i *Sada* izlaze i u periodu nakon 1973. godine, smenom Lasla Salme sa mesta grafičkog urednika (od druge polovine 1973. godine) nestao je iz njihovog sadržaja prikaz tema iz područja nove umetničke prakse.

Ključne reči: omladinska štampa, Tribina mladih, omladinski časopis *Jelen/Sada*, nova umetnička praksa, Bosch+Bosch

Abstract: The article explores and presents the artistic initiatives in Subotica at the very beginning of the 1970s that can be recognized as a reflection of avant-garde tendencies among the youth, which continues to spread the atmosphere previously founded in the program of the Youth panel of Subotica. The paper deals with the reflection of new artistic practice in a youth magazine published Hungarian and Serbian language, both with the same title *Jelen/Sada*, meaning – Now. It was published by the Municipal Conference of the Youth Union of Subotica, and the first issue of this monthly magazine was printed on March 12, 1970. Two editions (in Serbian and Hungarian languages) were issued as separate papers until 1975, when the magazine began to be printed as a unified edition. It was published until the end of 1985. The reflection of new artistic practices in the magazine was certainly the result of connections and communication among the members of the artistic group Bosch+Bosch (among them was Laszló Szalma, one of the graphic editors of the youth magazine in that period) with the Novi Sad Youth Panel, as well as with the Neo-Avantgarde scene of Novi Sad. An insight into similar cases could be found in magazines that were published at the same time and supported by the Youth Panel (*Polje* and *Új Symposion*). Although the youth magazine *Jelen/Sada* continued to be published in the period after 1973, with dismissal of Laszló Szalma from the position of graphic editor (from the second half of 1973), topics with themes in the field of new artistic practice disappeared from its contents.

Key words: youth press, Youth panel, youth magazine *Jelen/Sada*, new artistic practice, Bosch+Bosch

UVOD

Namera ovog članka, sa posebnim osvrtom na umetničke inicijative, je da ukaže kakav je u Subotici bio kulturni odjek novih reformskih jugoslovenskih studentskih inicijativa sa kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina. Kao referenca će poslužiti omladinski časopis izdavan pod okriljem subotičkog gradskog omladinskog saveza. Reč je o časopisu *Jelen/Sada* – listu za mladu reč i misao, koji je izdavala Opštinska konferencija Saveza omladine Subotice. Prvi broj ovog mesečnog časopisa izlazio je 12. marta 1970. godine, a dve postojeće redakcije ovog časopisa (redakcija na srpskom te mađarskom jeziku) izdavale su zasebne listove sve do 1975. godine, kada se časopis počinje štampati kao objedinjeno izdanje, na srpskom i mađarskom jeziku. Izlazio je do kraja 1985. godine. Članak je prilog proučavanju omladinskih inicijativa u Subotici početkom 70-ih, naposle onih koje možemo prepoznati kao odraz kompleksnog društvenog i političkog okruženja, te avangardnih strujanja među omladinskom populacijom, a koji nastavljaju klimu utemeljenu još u programu subotičke Tribine mladih i njene likovne redakcije, pod čijem okrilju su neki od protagonista subotičke nove umetničke prakse i započeli svoje stvaralaštvo.

Članak se osvrće na kulturnu dimenziju početka 70-ih godina XX veka promatranu iz perspektive jednog primera omladinske štampe u Subotici, odnosno na sačuvanim njegovim brojevima koji se čuvaju u subotičkoj Gradskoj biblioteci te biblioteci Gradskog muzeja. Period koji je obuhvaćen ovim tekstom (od 1970. do početka 1974. godine) jeste period u kojem su tendencije nove umetničke prakse u Vojvodini vrlo izražene, kako inicijativama samih njihovih aktera tako i pozitivnom društveno-političkom klimom otvorenom za neoavangardne tendencije i razvijanje kritičkog dijaloga. Takva se klima jasno odražava i kroz medijsku popularizaciju novih umetničkih praksi, u konkretnom slučaju i putem omladinske štampe, u koju kategoriju spada i subotički časopis *Jelen/Sada*. Navedeni vremenski period je upravo taj u kojem se, u slučaju ovog časopisa, pokazuje kao najintenzivniji u popularizaciji neoavangarde.

TRIBINA MLADIH I TEMELJI NOVE UMETNIČKE PRAKSE

Plodno tlo za aktuelne omladinske inicijative pa time i za nove umetničke prakse koje istovremeno, ali i decentralizovano, nastaju na prostoru bivše Jugoslavije u Ljubljani, Novom Sadu, Subotici, Zrenjaninu, Zagrebu i

Beogradu (Vinterhalter 1983: 14), stvorila je atmosfera koja je postojala i u oviru delatnosti subotičke Tribine mladih, koja je od svog formalnog nastanka 1958. godine bila organizacija čiji je programski sadržaj stavljen u službu omladine, po uzoru na Tribinu mladih u Novom Sadu, osnovanu 1954. godine (Đilas & Mamula 2004). Još od vremena osnivanja, novosadska Tribina mladih promovisala je modernističku umetnost, slobodu govora i dijalog o savremenim društvenim i političkim pitanjima, a krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina ona deluje u saglasju sa omladinskim pokretom koji je kulminirao 1968. godine. Naime, nastanak neoavangarde kao oblika umetničkog i posledično društveno političkog delovanja vezuje se za opšte promene u političkom, kulturnom i svakodnevnom životu. Kao prekretnica smatra se godina 1968. iako je preciznije reč o većem vremenskom rasponu. Menjaju se obrasci društvenog ponašanja, propituju tradicionalne institucije građanskog društva, pored društveno prihvaćene, elitne kulture javlja se prostor masovne i kontrakture (alternativne). Javljaju je i novi muzički pravci, menja se način odevanja, nastaju i nove umetničke strategije: lend art, arte povera, bodi art, hepening, performans, umetnost novih medija. Nova umetnička praksa vezuje se za delovanje umetničkih grupa koje su se okupljale oko tadašnjih omladinskih institucija kulture. Centri nove umetničke prakse u Vojvodini su bili Subotica (grupa Bosch+Bosch) i Novi Sad (grupe KÔD, (E i (E-KÔD), a u njima grupe deluju istovremeno i međusobno sarađuju (Milenković 2008). Delovale su izvan dominantnih pravaca u umetnosti i kulturi kroz umetničke akcije, hepeninge, performanse, napuštajući tradicionalne izlagačke prostore, delujući u javnom ili privatnom prostoru. U periodu od 1970. do 1973. u ova dva grada se odvija živost na području nove umetnosti: interes za konceptualizam jezičnog tipa, akcije delovanja u oblasti lend arta, arte povere, konkretne i vizuelne poezije kao i mail arta (Susovski 1978: 4).

Zbog specifičnog karaktera, ali i marginalnog položaja, nove umetničke prakse nalazile su mogućnost prezentovanja najčešće u galerijama i prostorima koji su delovali u sastavu studentskih i omladinskih institucija (Denegri 1978: 11). Takav centar okupljanja eksperimentalne umetničke i kulturne scene u Novom Sadu bila je Tribina mladih. Ona je imala snažnu podršku Opštinskog i Pokrajinskog komiteta Saveza omladine, a misija joj je bila da u omladinski i kulturni život unese nove oblike i metode rada, da se aktivistički odnosi prema kulturi, odnosno različitim oblicima kulturnog stvaralaštva. U njenim okvirima konfrontirale su se nove misli i ideje, a imala je tendenciju da bude uključena u najživlje tokove umetničke, naučne

i političke misli. Kao takva bila je otvorena za nove umetničke tendencije i razvijanje kritičkog dijaloga. Ugled nije sticala samo po poznatim gostima i predavačima, već i po spremnosti da prihvati mlade kulturne stvaraoce. Za mnoge od njih Tribina mladih je bila prvo mesto u okviru kojeg su prezentovali svoje stvaralaštvo javnosti. Slično izlagačkoj delatnosti bila je i situacija u medijima informisanja. Tekstovi o pojavama nove umetničke prakse nalazili su prostora ponajpre u studentskoj i omladinskoj štampi (Denegri 1978: 12). Studentski časopis *Indeks* te časopisi *Polja* i *Új symposion*, koji su izlazili pod okriljem novosadske Tribine mladih, sadržajno prate i tendencije u umetnosti.

Sve do kraja 60-ih Tribina mladih je funkcionisala u opštoj društveno-političkoj atmosferi tzv. umerene demokratizacije Jugoslavije, koja je usledila nakon Titovog razilaska sa Informbiroom i približavanja Zapadu. Bile su to društveno-političke okolnosti umanjenog uticaja socrealizma u korist umerenog modernizma i uspostavljanja slobode izražavanja. Iako su studentska previranja iz juna 1968. godine u Novom Sadu bila manjih razmera u odnosu na ista u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, kojima je nizom studentskih i profesorskih zborova na novosadskom univerzitetu izražena podrška, ta su previranja imale veliki uticaj na kulturnu scenu Novog Sada. Istupanje i akcije novosadske neoavangardne umetničke scene bile su reakcija na preispitivanje društveno-političkog ustrojstva Jugoslavije nakon 1968. godine. Reakcije kao odraz kritičkog duha koji je dominirao u okvirima Tribine mladih, iskazale su se u formi raznih aktivnosti: izložbi, performansu, uličnih hepeninga, delatnosti časopisa *Polja* i *Új symposion*. Kao glavna urednica novosadske Tribine mladih u periodu od 1968–1971, Judita Šalgo uključuje protagoniste novosadske avangarde u aktivnosti Tribine mladih, koji su činili izrazito kritički nastrojenu atmosferu u odnosu spram aktuelnih društvenih okolnosti, a njihove su se aktivnosti ticale grupnog rada, aktivističkih praksi, intervencija u umetničkom i društvenom polju. Sve do 1972. godine takva se atmosfera tolerisala od strane aktuelne političke strukture. No promenom političke klime, jačanjem tvrdog krila partije (između 1972. i 1974. godine) usledila je reakcija državnog aparata, koja se u slučaju Tribine mladih odrazila kroz smenu urednice Tribine mladih, smenjeni su takođe i urednici časopisa *Index*, *Polja*, *Új symposion*, a neoavangardnim umetnicima je uskraćen rad u okviru Tribine mladih (Ćurčić 2009). Tako je herojsko vreme neoavangarde trajalo svega nekoliko godina.

I subotička Tribina mladih delovala je u duhu programskih načela Saveza omladine Jugoslavije. Sedište joj je bilo u prostorijama Opštinskog komiteta Saveza omladine Subotica, na Trgu Lazara Nešića 3/II, a bila je član Kulturno-prosvetne zajednice u Subotici. Iz Statuta saznajemo i načelne ciljeve institucije: okupljanje omladine, njihovo upoznavanje sa zbivanjima i omogućavanje rada u oblasti umetnosti, kulture, društvenim naukama, egzaktnim naukama i tehnicima. Bila je okrenuta omladinskoj populaciji u smislu poticanja na obrazovanje, proučavanje, učešće u diskusijama o aktuelnim pitanjima, ali i u smislu publikovanja i prezentacije ostvarenja iz oblasti umetnosti i kulture (Vuković Dulić 2017). Aktivnosti iz oblasti likovnosti (predavanja, izložbe, razgovori) od samog su formiranja Tribine mladih u Subotici bile uvrštene u njenu programsku delatnost. To je vreme kada se na jugoslovenskoj umetničkoj sceni događa obrt – aktivna je prva generacija likovnih stvaralaca školovanih nakon rata, koja se koncentriše na preispitivanje materijalnih, procesualnih i strukturalnih aspekata slikarskog i vajarskog medija, na afirmaciju individualnih poetika i individualnih tretmana forme te kada je široj publici potrebno približiti te promene i to se čini na različite načine – novinskim člancima, predavanjima, izložbama, razgovorima. Likovna redakcija Tribine mladih delovala je i u smeru podržavanja razvoja različitih individualnih likovnih poetika omladinske supkulture u Subotici. Težila je da bude središte omladinske kulture i prenosilac kreativne energije mladih i njihove produkcije. Tako će se likovna redakcija Tribine mladih u Subotici pokazati kao prvi oslonac pri formiranju Omladinske kolonije Čurgo 1967. godine te dve godine kasnije umetničke grupe Bosch+Bosch (Vuković Dulić 2017). Šandor Torok je bio dugogodišnji urednik (od 1963. do 1969. godine) likovne redakcije subotičke Tribine mladih, a u jednom periodu se istovremeno nalazi i na funkciji glavnog urednika. U dokumentima nalazimo prvi potpis Toroka kao glavnog urednika Tribine mladih na dan 1. juna 1967, a jednako tako i podatak da je Toroka na funkciji urednika likovne redakcije zamenio Slavko Matković, čiji prvi takav potpis nalazimo u dokumentima u oktobru 1969 (Vuković Dulić 2017: 33).

Ritam godišnje izložbene delatnosti likovne redakcije Tribine mladih obuhvatao je prolećne, jesenske, zimske izložbe mladih likovnih stvaralaca Subotice, a izlagali su mladi, neafirmisani stvaraoci od 15 do 25 godina. Izložbe su bile žirirane, a mnogima su ove izložbe bile prvo mesto na kojem su prikazali svoje radove. Tako na izložbi likovnih ostvarenja mladih od 31. marta do 15. aprila 1968, koja će se održati u foajeu Narodnog pozorišta u Subotici, izlažu i budući protagonisti neoavangarde u Subotici: Zoltan

Mađar (Magyar Zoltán), Slavko Matković, Laslo Salma (Szalma László), Balint Sombati (Szombathy Bálint). Novi impuls u radu likovne redakcije Tribine mladih javio se kada je 1. oktobra 1969. glavni urednik Tribine mladih Šandor Torok, primio molbu koju potpisuje Slavko Matković kao osnivač nove grupe likovnih stvaralaca pod nazivom Bosch+Bosch te koja sadrži inicijativu da se razmotri prijem ove grupe u okvire Tribine mladih. Grupa Bosch+Bosch svoje aktivnosti u znaku nove umetničke prakse započinje u okviru Tribine mladih te prvi put kao grupa izlaže na izložbi mladih stvaralaca koju je organizovala likovna redakcija, 23. novembra u foajeju Narodnog pozorišta u Subotici (Vuković Dulić 2017: 38). Može se zaključiti kako je Tribina mladih sa svojim programskim usmerenjima bila plodno tlo za razvoj neoavangardne umetničke scene u Subotici krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. veka.

OMLADINSKI ČASOPIS *JELLEN/SADA* – LIST ZA MLADU REČ I MISAO

Pojam omladinske štampe podrazumeva skup listova koji su bili namenjeni omladini, a izlazili su pod okriljem postojeće mreže gradskih, pokrajinskih i republičkih omladinskih i studentskih saveza, izvorno izgrađene kao deo propagandnog aparata socijalističke Jugoslavije. Po uzoru na sovjetske primere, uloga im je bila da budu deo propagandnog aparata, dajući omladini primere koje treba slediti, odnosno predstavljali su važan segment državne strategije interpolacije omladine u društvo. Dugi niz godina su bili nezanimljivi partijski pamfleti, kao specifičan novinarski žanr razvijen u socijalističkoj Jugoslaviji. No u vreme buđenja studentskih pokreta krajem 60-ih XX veka, omladinska štampa je razvila brojne specifičnosti. Delujući u socijalističkom okruženju, a koja je vremenom postala sve podložnija zapadnim uticajima, jugoslovenska omladinska štampa odbacila je dotadašnji isključivi zadatak prenosa državno-političkih ideja, pretvarajući se postepeno u relevantan medij koji je postepeno plasirao i sveže društvene, političke i kulturne poruke (Zubak 2014: 38–39). Domaće izdavaštvo je usled posebnog društvenog sistema na poseban način tretiralo sve uticaje koji su do nje dopirali, pa i u slučaju uticaja evropske štampe koja je najčešće štampana kao tip nezavisnog izdavaštva^[1], dok su eminentni omladinski listovi u Jugoslaviji (*Vidici, Student, Polja, Új Simposion, Polet, Omladinski tjednik, Pop-express, Tribuna...*) bili osnovani od institucija podržavanih

[1] Andergraund pres, samizdat, nezavisno izdavaštvo, nazivi su za one publikacije koje nisu izdate od strane izdavačke industrije (Radovanović 2013). I grupa Bosh+Bosch je imala svoj ovakav časopis: WOW.

od strane vladajuće političke strukture, odnosno od strane omladinskog ogranka partije, pa se svrstavaju u kategoriju institucionalnih. Kao i većina drugih pojava, tako je i zapadni, odnosno istočni uticaj na omladinsku štampu prilagođen opštem društvenom i političkom okruženju na lokalnu. Studentski centri i organizacije imali su veliku ulogu u društvenom i kulturnom životu građana bivše Jugoslavije, a shodno društvenim i političkim okolnostima te su omladinske institucije bile i stecište umetničke avangarde (Radovanović 2013).

Omladinska štampa na prostoru bivše Jugoslavije svoj je pamfletski oblik počela da preobražava krajem 60-ih. Kulturno-političke okolnosti tog perioda našle su odraz i u vizuelnom, ali i sadržajnom preoblikovanju omladinske štampe. Predstavljala je mesto izražavanja različitih supkultura, studentskih pokreta, kulturnih i umetničkih pojava i kritike sistema sa različitih pozicija, uprkos povremenim cenzurama i smenama uredništva. Postala je avangardni mediji mesto medijskih sloboda i eksperimenta te novih umetničkih inicijativa. Jednaka kao u slučaju izlagačke delatnosti novih umetničkih praksi koje su svoje mesto našle u galerijama i prostorima omladinskih organizacija, bila je i situacija u medijima informisanja: tekstovi o pojavama nove umetničke prakse nalaze prostor ponajpre u studentskoj i omladinskoj štampi (Denegri 1978: 12), a same sadržajne promene u časopisima događale su se zavisno od toga ko se nalazio na uredničkoj poziciji. Ekspanzija omladinske štampe dogodila se vidno nakon izbijanja studenskih protesta krajem 60-ih, a suprotno tom politička represija početkom 70-ih dovela je do krize tih listova, do svojevrsnih „čistki” i smena uredništava (Čurčić 2009: 77).

Omladinska štampa je bila i platforma za grafičke inovacije. Inovacije u novom vizuelnom konceptu, grafičkom oblikovanju i prezentaciji po prvi put hvataju mah krajem 60-ih, što je bilo povezano s nešto većim dotokom informacija i liberalizacijom režima putovanja u inostranstvo. Institucije namenjene političkom angažmanu mladih ljudi postaju šezdesetih godina prostori za kreativno izražavanje u različitim područjima kulturne produkcije. Tako i omladinska štampa daje poticaj stvaranju identiteta omladinske kulture (Vukić 1997: 99). Stvara se novi duh vizuelnih komunikacija, teži medijskom proširenju, pa tehnički urednici rade na povezivanju slike, fotografije, crteža, stripa, dizajna, esejističke, pesničke, novinarske reči i reklame. Na polju jugoslavenskog grafičkog dizajna, odnosno oblikovanju časopisa kao forme, istaknulo se nekoliko dizajnera. Doprinosi Mihajla Arsovskog bivaju vidljivi u zagrebačkim časopisima *Polet* i *Pop-express*.

Arsovski postaje prepoznatljiv po kreativnoj upotrebi tipografije, kao što je povećanje slova, razbijanje reči i poruka u više delova te po hiپی, flower-power estetici. Kostja Gatnik vizuelni identitet ljubljanske *Tribune*, sklon pop artu obeležava ekspanzijom fluorescentnih boja; Slobodan Mašić u Beogradu kreira specifičan vizuelni identitet *Susreta* prepoznatljivom upotrebom pozicioniranjem teksta na kolažiranoj fotografiji lišenoj detalja i polutonova, a Florian Hajdu i Lazar Stojanović eksperimentišu sa formom menjajući iz broja u broj format *Vidika* (Zubak 2015: 69–73). Njihovi dosezi u grafičkom dizajnu odrazili su se i u drugim, manjim kulturnim središtima.

Prvi broj omladinskog časopisa *Jelen – Ifjú szó és gondolat lapja / Sada – list za mladu reč i misao*, koji je izdavala Opštinska konferencija Saveza omladine Subotice, izašao je 12. marta 1970. godine, a štampao ga je Grafički zavod Panonija (Slika 1). U godinama kada se pokreće ovaj omladinski list, na vojvođanskom, ali i širem jugoslovenskom prostoru egzistira veći broj profilisanih omladinskih listova (u Novom Sadu su to časopisi *Index*, *Polja* te *Új symposion*), po uzoru na koje nastaje i ovaj, sličnog karaktera te sličnih tematskih sadržaja. Sačuvani primerci časopisa koji se čuvaju u subotičkoj Gradskoj biblioteci^[2] potvrđuju kako dve redakcije ovog časopisa (redakcije na srpskom te mađarskom jeziku) izdaju zasebne listove sve do 1975. godine, od kada se časopis štampa kao objedinjeno izdanje, na srpskom i mađarskom jeziku. List izlazi sve do kraja 1985. godine.

Prvi broj časopisa *Jelen* potpisuje kao odgovorni urednik Blaško Koplivić, kao glavni i odgovorni urednik Miroljub S. Vučinić, njegov zamenik Mikša Ber (Beer Miksa) a uredništvo su činili i Sonja Međanski, Stipan Šarčević, Balint Sombati, Slobodan Stanojević, Šandor Torok. Tokom vremena dolazi do promena u uredništvu. Tako se već od četvrtog broja kao urednik javlja Mikša Ber, a kao članovi Eržebet Fodor (Fodor Erzsébet), Marija Gužvanj (Guzsvány Mária), Ferenc Kreković (Krekovics Ferenc), Ištvan Kreković (Krekovics István), Rudolf Ruzman i Jožef Toldi (Toldy József); od šestog broja urednik je Rudolf Ruzman, a njegov kolega u uredništvu redakcije na srpskom jeziku (prvi sačuvani broj u Gradskoj biblioteci u Subotici je onaj iz aprila 1971. godine) bio je Ladislav Kovačić, koji je na tom mestu zamenio Boška Kovačevića. Kovačić kao glavni urednik ostaje sve do broja 5. iz decembra 1972. kada ga zamenjuje Boško Krstić sve 1974. godine.

[2] Gradska biblioteka Subotica ne poseduje sva godišta, niti sve brojeve ovih časopisa.

Karakteristike sadržaja i vizuelnog identiteta

U uvodnom članku prvog broja časopisa uredništvo se obratilo čitalaštvu i pojasnilo da im je misija da časopis bude vrsta tribine gde će se čuti reči i misli mladih, a koje će biti usmerene na aktuelne teme, mesto u kojem će moći da izraze svoje reakcije i probleme i to kako studenti tako i populacija mladih radnika i poljoprivrednika (Nem szokás miatt 1970). Pojavljivanje ovog lista izazvalo je i reakciju već postojećih listova (*Hét Nap, Subotičke novine, Képes Ifjúság*) u Subotici, a neke od upućenih kritika uredništvo časopisa *Jelen* objavljuje u svom drugom broju, sa konstatacijom da će uprkos kritika i dalje nastojati realizovati svoje ideje na način koji smatraju dobrim (Mégis, köszönjük... 1970). Da su kritike na njihov časopis bile aktuelne, uredništvo potvrđuje i karikaturom na naslovnoj strani svog drugog broja (Slika 2).

Kako je u uvodnom članku prvog broja časopisa *Jelen* i navedeno, sadržaj časopisa obe redakcije bio je usmeren na aktuelne društvene i političke teme. Može se uočiti tematska sličnost sa drugim primerima omladinske štampe tog vremena, ali sa specifičnim lokalnim odrazima. Omladinske teme, tendencije, aktuelna problematika mladih (učenika, studenata i radnika), osvrta na pop i hipi kulturu, književni prilozi i prevodi činili su osnove sadržaja ovih časopisa. No oni takođe sa sobom nose i sadržaje koji prate i savremene tendencije u umetnosti, vizuelnoj komunikaciji. Nove umetničke prakse i muzički nadražaji, rok i strip teme su kojima su se otvarale diskusije.

Vizuelni identitet ova dva lista menjao se tokom vremena, u zavisnosti od tehničkih i finansijskih mogućnosti, ali i sklonosti samih grafičkih urednika. Prvi brojevi časopisa *Jelen* bili su uslovljeni dvobojnim olovnim tiskom, koji urednicima nije ostavljao mnogo mogućnosti. Za kreativan vizuelni iskorak važna je bila adekvatna štamparska infrastruktura. U rasponu od četiri godine (1970–1974), koje su okvir ovog rada, uočava se razlika u kvalitetu štampe ova dva časopisa, u grafičkom oblikovanju naslovnih strana, te donekle i načinu prikazivanja informacija te grafičkoj i ilustrativnoj opremljenosti članaka. Stranice su upotpunjene crtežima i ilustracijama, a zatim i fotografijama koje su pratile tekst. Neki od brojeva ovih časopisa u impresumu ne navode ime tehničkog urednika, no prvi, pod tim nazivom naveden, tehnički urednik bio je Andraš Šiškovski (Siskovszki András)^[3]

[3] Završio srednju Školu za primenjenu umetnost u Novom Sadu, na smeru za grafiku. Na kratko je bio član grupe „Čurgo” i kao takav je, na primer, učestvovao na hapeningu 15. juna 1968. godine u Senti, povodom početka programske aktivnosti senčanske kolonije.

u 8. broju časopisa *Jelen* (april, 1971) dok se Laslo Salma^[4] na mestu tehničkog urednika ovog časopisa javlja od br. 11 (oktobar, 1971) i on potpisuje većinu brojeva koji su izlazili do druge polovine 1973, kada se kao tehnički urednik ponovo javlja Šiškovski, koji uvodi na kratko vreme i novi, izduženi format časopisa.

Najuočljive dizajnerske promene bile su vidljive na naslovnicama časopisa. Karakteriše ih tendencija praćenja savremenih dizajnerskih praksi, ponajpre u tipografskom i dizajnerskom rešenju naziva časopisa, kao i u rešenju kompletne naslovnice. Uzore su imali u dizajnerskim rešenjima eminentnih časopisa, ponajpre su to bili novosadski *Polja* i *Új Symposion*.^[5] Stilski se u rešavanju naslovnica okušavaju na različite načine: od tehnike montaže fotografije i grafičkih rešenja (Slika 3), kombinacijom teksta i grafičkog rešenja (Slika 4), kombinacijom teksta i fotografije (Slika 5), kombinacijom teksta i konstruktivističkih grafičkih predložaka (Slika 6), retuširane fotografije lišene detalja u kombinaciji sa pop art koloritom (Slika 7). Unutrašnje uređenje nije prošlo kroz drastične promene, odlikovala ga je crno-bela štampa, a stranice su upotpunjene crtežima, ilustracijama i fotografijama koje su pratile tekst.

NOVE UMETNIČKE PRAKSE KAO DEO SADRŽAJA ČASOPISA *JELEN I SADA*

Već krajem šezdesetih godina na subotičkoj omladinskoj likovnoj sceni javljaju se imena budućih protagaonista subotičke i vojvođanske neo-avangarde, i to pod okriljem rada likovne sekcije subotičke Tribine mladih. Ta se imena 1. oktobra 1969. predvođena Slavkom Matkovićem udružuju u grupu pod nazivom Bosch+Bosch. Grupa je svoju osnivačku sednicu održala 27. avgusta 1969, a upućena molba sadrži inicijativu da se razmotri prijem ove grupe u okvire Tribine mladih (Vuković Dulić 2017: 38) Članovi osnivači su bili: Edita Baš (Basch Edit), Ištvan Krekovič (Krekovics István), Zoltan Mađar, Slavko Matković, Laslo Salma, Balint Sombati

[4] Laslo Salma je 1967. završio grafičko-štamparski smer na nivou srednje škole, nakon čega je počeo raditi kao cinkograf u štampariji Direkcije železnice.

[5] Tehničko uređenje časopisa *Polja* tih godina potpisuju Vladimir Nikolić i Ferenc Maurits, a časopisa *Új Symposion* Ferenc Maurits i Balint Sombati. Sombati je odmah nakon subotičke gimnazije postao grafički urednik *Új Symposion*-a 1971. i 1972. godine (Gerold 2001: 254).

(Susovski 1978: 72).^[6] Sedmogodišnja aktivnost grupe Bosch+Bosch osvrtna se na sva nova umetnička stremljena koja se na polju vizualnih umetnosti javljaju između 1969. i 1976. godine. Članovi grupe doticali su se problematika prostorne intervencije, land arta, arte povere, project arta, konkretne poezije, konceptuale umetnosti, vizuelne semiologije, novog stripa, mail arta, a pojedini su autori ispoljili i teorijsko-kritičku misao. Funkcija grupe bila je prvenstveno sociološke prirode, jer do klasičnih grupnih akcija nikada nije ni došlo, iako je bilo zajedničkih poduhvata pojedinih članova (Szombathy 1978: 48). Naime, fenomen grupe u savremenoj umetnosti javlja se u situacijama kada mnoge pojedinačne orijentacije, da bi mogle biti ostvarene, traže oslonac u njima bliskim nastojanjima. U jugoslovenskom slučaju, te grupe su bile rezultat umetničkih afiniteta, svakodnevnih kontakata, srodnosti životnih nazora, a unutar grupa svaki pojedinac zadržava puni identitet rada (Denegri 1978: 10). Pojava u kojoj je grupa ostavila traga jeste i tzv. nezavisno izdavaštvo. Svetlost dana ugledale su brojne razglednice, nacrti za knjige, malotirajne objekt-knjige, mape, samizdati, časopis: WOW, a objavljena je i jedna gramofonska ploča. Nekoliko domaćih i stranih antologija i časopisa čuva dela potekla od članova grupe (Szombathy 1978: 48). Pored drugih vođanskih časopisa u kojima se odrazilo stvaralaštvo članova ove grupe (npr. *Képes Ifjúság*, *Új Symposion*, *Polja*), kao i prilozi koji tumače nove umetničke prakse, stoji i subotički omladinski list *Jelen*, štampan na mađarskom jeziku te njegova varijanta na srpskom jeziku, omladinski list *Sada*.^[7]

Odras stvaralaštva članova grupe, ali i duha novih pojava u umetnosti, vidljivi su u reprodukcijama pojedinih radova članova grupe, teorijskim tekstovima koji prilažu u ovom časopisu, a tiču se novih umetničkih praksi, javljaju se i njihovi književni prilozi, prevodi, uređenja naslovnica, a i članci koji prate njihove pojedine akcije (performanse). Tako je o performansu Katalin Ladik, članice grupe Bosch+Bosch, održanom u Gradskom muzeju, pisao Spiridon Mitić u prvom broju časopisa *Jelen* (Mitić 1970).

Činjenica da se Laslo Salma od 1971. godine i broja 11, nalazi na mestu tehničkog urednika časopisa *Jelen*, čini se ima određeni značaj i za prikaz tema nove umetničke prakse u ovom časopisu, ali i njegovoj varijanti na

[6] Grupi se priključio 1971. godine Laslo Kerekeš (Kerekes Laszló), 1973. Atila Černik (Csernik Attila) i Katalin Ladik (Ladik Katalin) te 1975. Ante Vukov. Pojedini njeni članovi godine 1970. prelaze na nova umetnička područja te su grupu su napustili 1970. godine Edita Baš i Istvan Kreković, a 1971. Zoltan Mađar. Grupa se razila 1976. godine (Susovski 1978: 72).

[7] U određenom vremenskom periodu u uredništvu ovih časopisa bili su i članovi grupe Bosch+Bosch: Balint Sombati je bio grafički urednik *Új Symposion*-a 1971. i 1972. godine (Gerold 2001), Atila Černik je od 1969. do 1986. godine bio grafički urednik lista za mlade *Képes Ifjúság* (Balázs-Arth 2007: 175), a Laslo Salma subotičkog časopisa *Jelen* od 1970. do druge polovine 1973. godine.

srpskom jeziku. Od uloge grafičkog urednika uveliko je zavisio i sam izgled časopisa. U ovom broju se po prvi put javljaju i ilustracije Lasla Salme u ovom časopisu. On već u narednom broju časopisa (br. 12–13) osim ilustrativnih priloga koji prate tekst, izrađuje naslovnu stranicu (Slika 8). Neke od naslovnih strana (Slika 9) te ilustrativne priloge, kao i tekstove (npr. Szalma 1973) potpisuje i u narednim brojevima i godištima. Jedno od područja delovanja članova grupe Bosch+Bosch jeste i područje vizuelne poezije. Članak Slavka Matkovića *Rime u oblicima* daje teoretsko tumačenja ovog pravca, ali i vizualni prikaz radova tog pravca Milice Despotov, Lasla Salme i Slavka Matkovića (Slika 10) (Matković 1972). Časopis *Jelen* iz decembra 1972. posvećuje pažnju konceptualnoj umetnosti (B. L. 1972), ali i tekstualni te vizuelni prilog Balinta Sombatija koji tematizuju land art (Szombathy 1972). O pojmu konceptualizma piše i Slavko Matković (Matković 1973a), prilažući i vizuelne primere, dok u članku *Umetnost tela (bodi art)* Slavko Matković tumači konceptualni pristup ljudskom telu kao preokupaciji i objektu umetničkog opažanja (Matković 1973b). Priloge koji beleže stvaralaštvo Zoltana Mađara nalazimo u časopisu *Jelen* 1973. (januar-februar) na zadnoj strani časopisa (Slika 11) (Magyar 1973). U istom broju Ferenc Hornok (Hornok 1973) piše o pesništvu Katalin Ladik i njenom specifičnom scenskom obliku prezentacije, dok je prilog njenog vizuelnog stvaralaštva objavljen na zadnoj strani sledećeg, martovsko-februarskog broja lista *Jelen* (Ladik 1973) (Slika 12). Pojedini prilozi u ovim časopisima dotiču se i stvaralaštva članova ove grupe i u oblasti književnosti. Takav je npr. književni prilog u listu *Sada* (Vukov 1972) u kom se predstavlja pesništvo Ante Vukova, kao i prilog predstavljanju knjige Slavka Matkovića *Cvetovi mećave* (Lalić 1973).

Svest o potrebi transmisije i subotičkoj publici tema iz oblasti novih umetničkih praksi, zasigurno je došla zbog veze i komunikacije članova grupe Bosch+Bosch sa novosadskom Tribinom mladih i neoavangardnom scenom u Novom Sadu. Uvid u slične primere mogli su videti u časopisima koji su izlazili u isto vreme pod okriljem Tribine mladih (*Polja* i *Új Symposium*).^[8] Iako subotički časopisi *Jelen* i *Sada* izlaze i u narednom periodu, prateći nove tendencije u vizuelnom uređenju, smenom Lasle Salme sa mesta grafičkog urednika (od druge polovine 1973. godine) nestao je iz njihovog sadržaja prikaz tema iz područja nove umetničke prakse.

[8] Tako npr. broj 68 časopisa *Új Symposium*, iz 1970. godine, posvećen je radu grupe Bosch+Bosch, a broj 156 časopisa *Polja*, iz 1972. godine, posvećen konceptualnoj umetnosti, objavljuje tekstove Džozefa Košuta, Ketrin Mile i Mikel Dífrena.

ZAKLJUČAK

Subotički omladinski časopis *Jelen*, štampan na mađarskom jeziku i njegova varijanta na srpskom jeziku *Sada*, samo je jedan od primera omladinske štampe koja je doživela svoju ekspanziju nakon studentskih pokreta u proleće 1968. godine. Formiranje omladinskih listova samo je jedan on tada prisutnih mogućih načina angažmana omladine u oblasti kulture. Shvatani kao mediji za transmisiju najaktuelnijih političkih i društvenih stavova omladine u tadašnjem društvu, ali i novih pojava u svetu muzike, književnosti i likovnosti, postali su mesto angažmana onih koji su bili i promoteri te akteri tih pojava na lokalnu.

Angažman lokalnih aktera subotičke neoavangardne likovne scene odrazio se i u ovom subotičkom omladinskom listu, a bio je ispoljen na nekoliko načina: aktivnim učestvovanjem u uređenju ovog časopisa, objavljivanjem teoretskih osvrti na pojave nove umetničke prakse, objavljivanjem svojih radova iz oblasti književnosti i novih umetničkih praksi. Svest o potrebi transmisije subotičkoj publici tema iz oblasti novih umetničkih praksi, zasigurno je došla zbog uvida na slične primere u većim kulturnim centrima (u ovom slučaju u Novom Sadu), zbog veze i komunikacije članova grupe Bosch+Bosch sa novosadskom Tribinom mladih i neoavangardnom scenom u Novom Sadu. Iako u mnogo skromnijem obliku, koji je pre svega zavisio od finansijskih i tehničkih mogućnosti u lokalnoj, subotičkoj sredini, upravo su oni uspeali zabeležiti osnovne postavke nove umetničke prakse uopšteno, ali i prezentovati široj čitalačkoj publici pojedina svoja ostvarenja. Smenom Lasla Salme sa mesta grafičkog urednika ova tendencija nestaje iz sadržaja ovih listova, a ono što od savremenih likovnih stremljenja ostaje vidljivo narednih godina jeste samo pokušaj da se slede dometi savremenog dizajna i grafičkog uređenja.

LITERATURA

- Balázs-Arth, V. (2007). *Délvidéki magyar képzőművészeti lexikon*. Budapest: Timp kiadó.
- B. L. (decembar 1972). Joseph Kossuth: A Konceptuális művészetről. *Jelen*, 12–13.
- Čurčić, B. (2009). Novosadska neoavangardna scena, „Tribina mladih” i uticaji 1968. godine. In: Tomić Đ., Atanacović P. (Eds), *Društvo u pokretu. Novi društveni fenomeni u Jugoslaviji od 1968. do danas*. Novi Sad: Cenzura, 74–79.
- Denegri, J. (1978). Problemi umjetničke prakse posljednjeg decenija. In: Susovski, M. (Ed), *Nova umjetnička praksa 1966–1978*. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 5–13.
- Đilas, G., Mamula, N. (2004). *Tribina mladih 1954–1977*. Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada.
- Gerold, L. (2001). *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon 1918–2000*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

- Hornok, F. (januar-februar 1973). Emberközelből. *Jelen*, 19.
- Jovanov, Z. (april 1971). Naslovna strana [ilustracija]. *Sada*, 1.
- Ladik, K. (mart-april 1973). Zadnja strana [ilustracija]. *Jelen*, 28.
- Lalić, I. (decembar 1973). Cvetovi saznanja. *Sada*, 19.
- Lapunk második számáról is Önök írnak kritikát? [karikatura] (11. april 1970). *Jelen*, 1.
- Magyar, Z. (januar-februar 1973). Zadnja strana [ilustracija]. *Jelen*, 32.
- Matković, S. (decembar 1972). Rime u oblicima. *Sada*, 22–23.
- Matković, S. (januar-februar 1973a). Konceptualna umetnost. *Sada*, 24–25.
- Matković, S. (novembar 1973b). Umetnost tela (bodi art). *Sada*, 20–21.
- Mégis, köszönjük... (11. april 1970). *Jelen*, 2.
- Milenković, N. (2008). Konceptualna umetnost – umetničke grupe u Vojvodini. In: Šuvaković, M. (Ed), *Evropski konteksti umetnosti XX veka u Vojvodini*. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 619–639.
- Mitić, S. (12. mart 1970). A költőnő nem vetközött le. *Jelen*, 7.
- Naslovna strana [ilustracija]. (12. mart 1970). *Jelen*, 1.
- Naslovna strana [ilustracija]. (novembar 1973). *Jelen*, 1.
- Nem szokás miatt. (12. mart 1970). *Jelen*, 2.
- Radovanović, A. (2013). Jugoslovenski omladinski tisak kao underground press [blog post]. https://www.designed.rs/blog/ana_radovanovic/jugoslavenski_omladinski_tisak_kao_underground_press
- Sedlak, A. & Siskovszki, A. (april 1971). Naslovna strana [ilustracija]. *Jelen*, 1.
- Siskovszki, A. (maj 1971). Naslovna strana [ilustracija]. *Jelen*, 1.
- Susovski, M. (Ed) (1978). *Nova umjetnička praksa 1966–1978*. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti.
- Szalma, L. (novembar-decembar 1971a). Naslovna strana [ilustracija]. *Jelen*, 1.
- Szalma, L. (15. decembar 1971b). Naslovna strana [ilustracija]. *Jelen*, 1.
- Szalma, L. (15. decembar 1971c). Naslovna strana [ilustracija]. *Sada*, 1.
- Szalma, L. (januar 1972). Naslovna strana [ilustracija]. *Jelen*, 1.
- Szalma, L. (januar-februar 1973). Mass – Media. *Jelen*, 23.
- Szombathy, B. (decembar 1972). Land art. *Jelen*, 13.
- Szombathy, B. (1978). Značajni momenti u radu grupe Bocsh+Bosch. In: Susovski, M. (Ed), *Nova umjetnička praksa 1966–1978*. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 48–50.
- Vinterhalter, J. (1983). Umetničke grupe – razlozi okupljanja i oblici rada. In: *Nova umetnost u Srbiji 1970–1980. Pojedinci, grupe, pojave*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, Beograd, 14–23.
- Vukić, F. (1997). *Stoljeće hrvatskog dizajna*. Zagreb: Meandar.
- Vukov, A. (1972). Kiše u čoveku. *Sada*, 17.
- Vuković Dulić, Lj. (2017). Likovna redakcija Tribine mladih u Subotici (1963–1970). *Museion*, 15, 27–43.
- Zubak, M. (2014). Omladinski tisak i kulturna strana studenstkih pokreta u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (1968.–1972.). *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 37–53.
- Zubak, M. (2015). Od politike do stila: omladinski novinski dizajn. In: Manojlović, I. (Ed), *Dizajn za novi svet*. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 67–115.

Ljubica Vuković Dulić**A JELEN/SADA CÍMŰ SZABADKAI IFJÚSÁGI FOLYÓIRAT –
AZ ÚJ MŰVÉSZETI GYAKORLAT TEREPE (1970–1974)**

E tanulmány az új művészeti gyakorlat megnyilvánulását vizsgálja a magyar nyelven megjelenő *Jelen* című ifjúsági folyóiratban, és annak szerb nyelvű változatában, a *Sada*-ban. Ahogy kiadója, a Szabadkai Ifjúsági Szövetség Községi Konferencia elnevezésében is áll, a lap az ifjúság szavait és gondolatait tükrözte. A havonta megjelenő folyóirat első száma 1970. március 12-én látott napvilágot. A két (magyar és szerb) szerkesztőség különálló lapokat adott ki 1975-ig, akkortól összevonva, két nyelven jelent meg 1985 végéig. A tanulmány adalékul szolgál az 1970-es évek helyi művészeti kezdeményezéseinek megismeréséhez, melyek az ifjúság körében megjelenő avantgárd irányzataiként nyilvánultak meg, és amelyek a szabadkai Ifjúsági Tribün és képzőművészeti szerkesztősége programjai által megalapozott légkört vitték tovább. Itt indultak és kezdtek alkotómunkájukhoz a helyi neoavantgárd népszerűsítői is. A tanulmány emellett a szabadkai ifjúsági sajtó szemszögéből tanulmányozza a múlt század 70-es éveinek kulturális terét, a folyóirat Szabadkai Városi Könyvtárban és Szabadkai Városi Múzeumban őrzött példányai segítségével.

Az új művészeti gyakorlat szabadkai népszerűsítésének igénye bizonyosan a Bosch+Bosch csoportnak az újvidéki Ifjúsági Tribünnel és az ottani neoavantgárd körökkel való kapcsolatából és párbeszédéből ered. Hasonló példákat láthatunk az újvidéki Ifjúsági Tribün által azokban az években kiadott *Polja* és *Új Symposion* folyóiratokban. Annak ellenére, hogy a szabadkai *Jelen* és *Sada* folyóiratok a későbbi években is követték, illetve megjelentették az új művészeti áramlatokat, Szalma László grafikai szerkesztő leváltása után (1973 második felében) az új művészeti gyakorlat témái eltűnnek a vizuális szerkesztésből.

Slika 1. Naslovna strana prvog broja časopisa *Jelen* (12. mart 1970) (Naslovna strana 1970)

Figure 1. Cover page of the first issue of *Jelen* magazine (March 12th, 1970) (Naslovna strana 1970)

Slika 3. Aleksandar Sedlak (foto) i Andraš Šiškovski (grafika), Naslovna strana, *Jelen* (april 1971) (Sedlak & Siskovszki 1971)

Figure 3. Aleksandar Sedlak (photo) and Andraš Šiškovski (graphics), cover page, *Jelen* (April 1971) (Sedlak & Siskovszki 1971)

Slika 2. Karikatura, *Jelen* (11. april 1970) (Lapunk második számáról 1970)

Figure 2. Caricature, *Jelen* (April 11th, 1970) (Lapunk második számáról 1970)

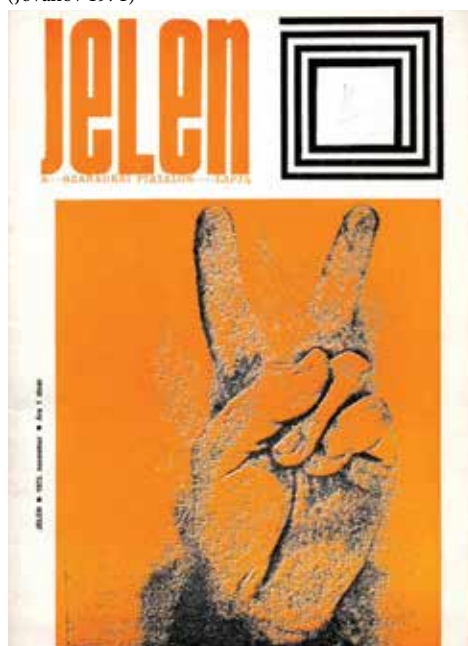
Slika 4. Andraš Šiškovski, Naslovna strana, *Jelen* (maj 1971) (Siskovszki 1971)

Figure 4. Andraš Šiškovski, cover page, *Jelen* (May 1971) (Siskovszki 1971)

Slika 5. Zlatko Jovanov, Naslovna strana, *Sada* (april 1971) (Jovanov 1971)

Figure 5. Zlatko Jovanov, cover page, *Sada* (April 1971) (Jovanov 1971)

Slika 7. Naslovna strana, *Jelen* (novembar 1973) (Naslovna strana 1973)

Figure 7. Cover page, *Jelen* (November 1973) (Naslovna strana 1973)

A

B

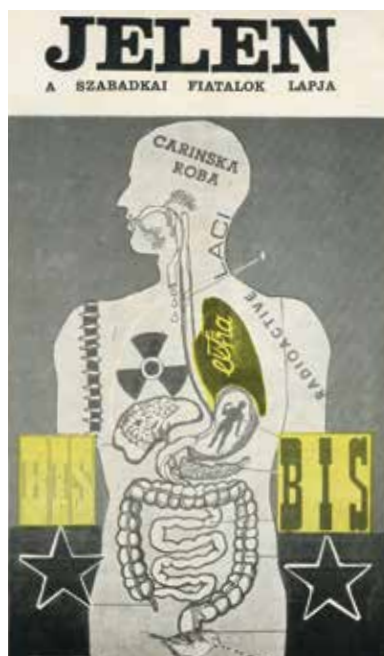
Slika 6. Laslo Salma, Naslovna strana, *Sada* (A) i *Jelen* (B) (15. decembar 1971) (Szalma 1971b, 1971c)

Figure 6. Laszlo Szalma, cover page, *Sada* (A) and *Jelen* (B) (December 15th, 1971) (Szalma 1971b, 1971c)

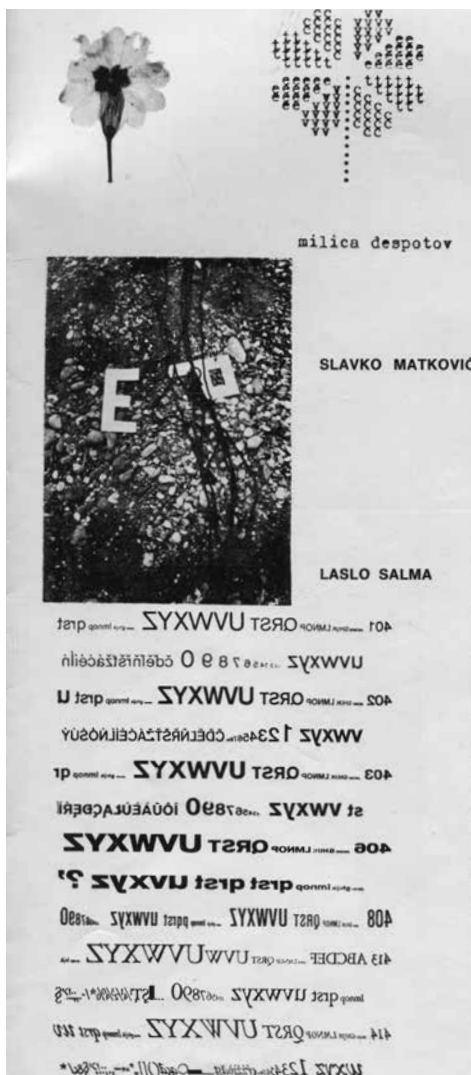
Slika 8. Laslo Salma, Naslovna strane, *Jelen* (novembar-decembar 1971) (Szalma 1971a)

Figure 8. László Szalma, cover page, *Jelen* (November-December 1971) (Szalma 1971a)

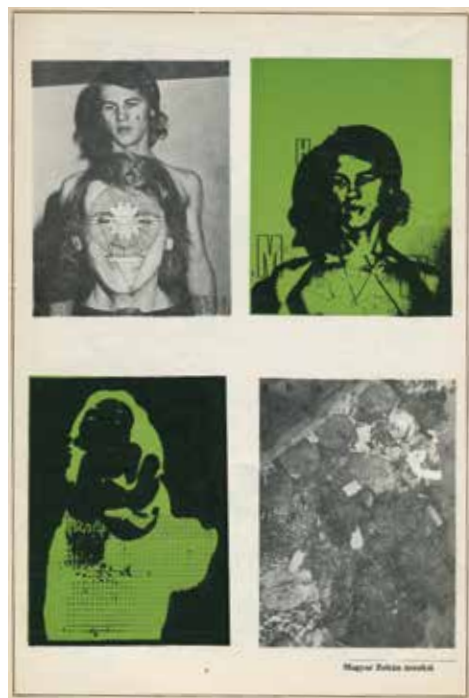
Slika 9. Laslo Salma, Rešenje naslovne strane, *Jelen* (januar 1972) (Szalma 1972)

Figure 9. László Szalma, art work for the cover page, *Jelen* (January 1972) (Szalma 1972)

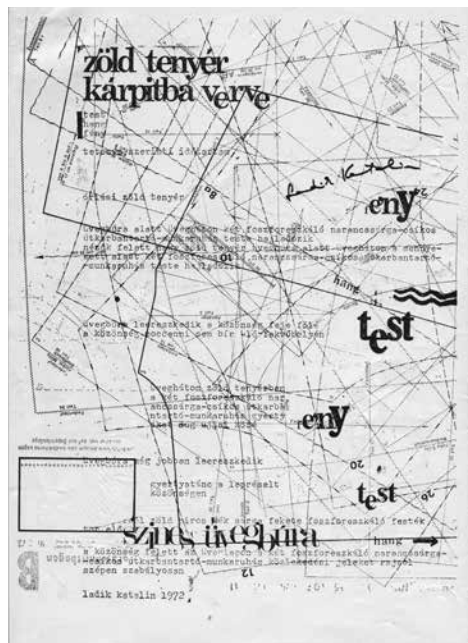
Slika 10. Ilustracije primera vizuelne poezije Milice Despotov, Lasla Salme i Slavka Matkovića, *Sada*, (decembar 1972) (Matković 1972)

Figure 10. Illustration of the example of visual poetry by Milica Despotov, Laszlo Salma and Slavko Matković, *Sada* (December 1972) (Matković 1972)

Slika 11. Rad Zoltana Madara, zadnja strana, *Jelen* (januar-februar 1973) (Magyar 1973)

Figure 11. The work of Zoltán Magyar, back page, *Jelen* (January-February 1973) (Magyar 1973)

Slika 12. Rad Katalin Ladik iz 1972. godine, zadnja strana, *Jelen* (mart-april 1973) (Ladik 1973)

Figure 12. Art work by Katalin Ladik from 1972, back page, *Jelen* (March-April 1973) (Ladik 1973)

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ / KIÁLLÍTÁSOK IZLOŽBENA DELATNOST / EXHIBITIONS

АУТОРСКЕ ИЗЛОЖБЕ SZERZŐI TÁRLATOK AUTORSKE IZLOŽBE EXHIBITIONS

Sekelji iz Bukovine u Bačkoj
Gradski muzej Subotica
Autor izložbe: dr Arpad Pap
19. 4. 2018. – 1. 6. 2018.

Bukovinai székek a Bácskában
Szabadkai Városi Múzeum
A kiállítás szerzője: dr. Papp Árpád
2018. 4. 19. – 2018. 6. 01.

Šezdesete – izbor iz umetničke zbirke Gradskog muzeja Subotica

Gostujuća izložba u Galeriji Platoneum, Galerija Ogranka SANU u Novom Sadu
Autori: dr Olga K. Ninkov (slikarstvo, primenjena umetnost) i Ljubica Vuković Dulić (vajarstvo)
11. 5. 2018. – 21. 5. 2018.

A 60-as évek – válogatás a Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményéből

Vendégkiállítás a Platoneum Galériában, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Újvidéki Tagozatán

A kiállítás szerzői: dr. Ninkov K. Olga (festészet, iparművészet) és Ljubica Vuković Dulić (szobrászat)
2018. 5. 11. – 2018. 5. 21.

Barokni slikar Franc Falkoner

Gostujuća izložba u Muzeju likovnih umjetnosti u Osijeku

Autor izložbe: dr. Žužana Korhec Pap

5. 7. 2018. – 30. 8. 2018.

Falkoner Ferenc budai barokk festő

Vendégkiállítás az Eszéki Képzőművészeti

Múzeumban

A kiállítás szerzője: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna

2018. 7. 5. – 2018. 8. 30.

Barokni slikar Franc Falkoner

Gostujuća izložba u Galeriji „Ištvan Nađ” u Baji

Autor izložbe: dr. Žužana Korhec Pap

11. 9. 2018. – 3. 11. 2018.

Falkoner Ferenc budai barokk festő

Vendégkiállítás a bajai Nagy István Képtárban

A kiállítás szerzője: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna

2018. 9. 11. – 2018. 11. 3.

Barokni slikar Franc Falkoner

Gostujuća izložba u Muzeju istorije grada Budimpešte

Autor izložbe: dr. Žužana Korhec Pap

14. 11. 2018. – 15. 3. 2019.

Falkoner Ferenc budai barokk festő

Vendégkiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban

A kiállítás szerzője: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna

2018. 11. 14. – 2019. 3. 15.

Bošan 100 – izložba povodom 100 godina od rođenja

Đorđa Bošana, slikara i profesora Likovne akademije

Gradski muzej Subotica

Autori izložbe: dr. Olga K. Ninkov i Ljubica Vuković Dulić

13. 12. 2018 – 6. 9. 2019.

Boschan 100 – Boschan György festőművész és

akadémiai tanár születésének 100. évfordulója

alkalmából rendezett tárlat

Szabadkai Városi Múzeum

A kiállítás szerzői: dr. Ninkov K. Olga és Ljubica

Vuković Dulić

2018. 12. 13. – 2019. 9. 6.

ГОСТУЈУЋЕ ИЗЛОЖБЕ VENDEGKIÁLLÍTÁSOK GOSTUJUĆE IZLOŽBE GUEST EXHIBITIONS

Obojena sunčana svetlost – izložba posvećena vitražima i mozaicima Mikše Rota, povodom otvaranja restaurirane sinagoge
Autori izložbe: dr. Katalin Geler
Institucija Balaši
26. 3. 2018. – 24. 4. 2018.

Megszínesített napfény – Róth Miksa színes üveglak- és mozaik művészetét bemutató tárlat a restaurált zsinagóga újrainyitása alkalmából
A kiállítás szerzője: dr. Geller Katalin
Balassi Intézet
2019. 3. 26. – 2018. 4. 24.

Ko je Malvina Hofman?
Autor izložbe: Vladimír Čeh
25. 4. 2018. – 5. 5. 2018.

Kicsoda Malvina Hoffman?
A kiállítás szerzője: Vladimír Čeh
2018. 4. 25. – 2018. 5. 5.

Ris i takmučenje risara
Autori izložbe: Bojana Poljaković Popović, Marinko Piuković
Udruga bunjevačkih Hrvata „Dužijanča”, Katoličko društvo „Ivan Antunović” iz Subotice
5. 7. 2018 – 13. 8. 2018.

Aratók és az aratóverseny
A kiállítás szerzői: Bojana Poljaković Popović, Marinko Piuković
Dužijanča Bunjevac Horvát Egyesület, Ivan Antunović Katolikus Egyesület
2018. 5. 7. – 2018. 8. 13.

Čudo Halaša: čipka
Muzej čipke, Kiškunhalaš
18. 8. 2018. – 10. 12. 2018.

Kiskunhalas csodája: a csipke
Csipkemúzeum, Kiskunhalaš
2018. 8. 18. – 2018. 12. 10.

Rođenje humanoidne robotike
Autor izložbe: Ivan Stanić
Muzej nauke i tehnike Beograd
9. 11. 2018. – 31. 1. 2019.

A humanoid robotika születése
A kiállítás szerzője: Ivan Stanić
Belgrádi Tudomány és Technika Múzeuma
2018. 11. 9. – 2019. 1. 31.

Mihail Petrović Alas
Autori izložbe: Žarko Mijajlović, Marija Šegan
Radonjić, Stevan Mičić, Maja Novaković
Organizatori: Srpska akademija nauka i umetnosti,
Društvo matematičara Srbije, Društvo matematičara
Subotice
23. 11. 2018 – 8. 5. 2019.

Mihail Petrović Alas
A kiállítás szerzői: Žarko Mijajlović, Marija Šegan
Radonjić, Stevan Mičić, Maja Novaković
Szervezők: Szerb Tudományos és Művészeti
Akadémia, Szerb Matematikai Társaság, Szabadkai
Matematikai Társaság
2018. 11. 23. – 2019. 5. 8.

СУВЕНИРНИЦА
EMLÉKTÁRGYBOLT
SUVENIRNICA
SOUVENIR SHOP

Izložba polaznika Likovne radionice *EmArt*
27. 2. 2018. – 20. 4. 2018.

Az *EmArt* Képzőművészeti Műhely növendékeinek
kiállítása
2018. 2. 27. – 20. 4. 2018.

Boje ravnice – izložba tekstila
Autori radova: Nataša Stojanović Beronja, Biljana
Bulajić, Lidija Ramač, Iren Vekonj Oltvanji
26. 4. 2018. – 1. 6. 2018.

A síkság színei – textil-tárlat
A művek szerzői: Nataša Stojanović Beronja, Biljana
Bulajić, Lidija Ramač, Vékony Oltványi Irén
2018. 4. 26. – 2018. 6. 1.

ПРОМОЦИЈЕ, ПРЕДАВАЊА И ДРУГА ДОГАЂАЊА BEMUTATÓK, ELŐADÁSOK ÉS MÁS ESEMÉNYEK PROMOSIJE, PREDAVANJA I DRUGA DOGAĐANJA PROMOTIONS AND EVENTS

Homage ART: Ana Bukvić Ivković (1947–2016) – veče posvećeno slikarki Ani Bukvić
Moderator: dr Olga K. Ninkov
Učesnici: Ljubica Vuković Dulić, Tina Nad, Miroslav Jovančić
7. 2. 2018.

Homage ART: Ana Bukvić Ivković (1947–2016) – Ana Bukvić emlékest
Moderátor: dr. Olga K. Ninkov
Előadók: Ljubica Vuković Dulić, Tina Nad, Miroslav Jovančić
2018. 2. 7.

Ifjúságunk, Csurgó – promocija knjige izdavačke kuće „Forum” iz Novog Sada
Moderator: Žuža Farkaš
27. 2. 2018.

Ifjúságunk, Csurgó – a Forum Könyvkiadó Intézet új kiadványának első bemutatója
Moderátor: Farkas Zsuzsa
2018. 2. 27.

70 godina postojanja Gradskog muzeja Subotica – proslava jubileja
24. 4. 2018.

A Szabadkai Városi Múzeum fennállásának 70. évfordulója – jubileumi ünnepség
2018. 4. 24.

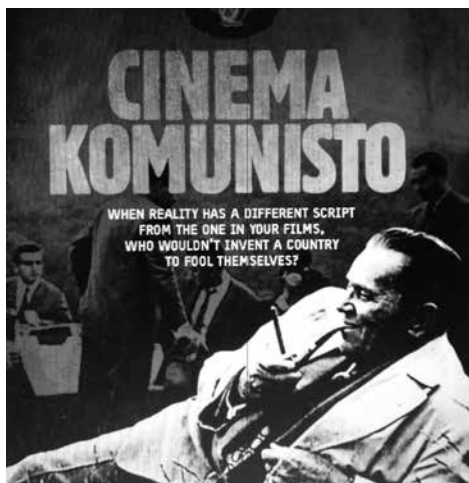
Budimski slikar Franc Falkoner – promocija monografije
 Autor monografije: dr Žužana Korhec Pap
 27. 4. 2018.

Falkoner Ferenc budai festő – monográfia-bemutató
 A monográfia szerzője: dr. Korhec Papp Zsuzsanna
 2018. 4. 27.

Ko je Malvina Hofman? – stručno vođenje kroz izložbu
 04. 05. 2018.

Kicsoda Malvina Hoffman? – tárlatvezetés
 2018. 05. 04.

Cinema Komunisto – projekcija dokumentarnog filma
 Autor filma: Mila Turajlić
 7. 5. 2018.

Cinema Komunisto – dokumentumfilm-vetítés
 A film szerzője: Mila Turajlić
 2018. 5. 7.

Konzervácija baroknog slikarstva iz rk. crkve Presvetog srca Isusovog u Futogu – seminar za restauratore
Restauracija baroknih oltarnih slika – predavanje
 dr Žužane Korhec Pap

Restauracija portreta Andraša Hadika – predavanje
 Olivera Brdarić

U okviru programa Interreg-IPA CBC Mađarska-Srbija, Zajedno za zajedničku budućnost i zajedničko kulturno nasleđe HUSRB 1602/32/0009

10. 5. 2018.

A futaki Jézus Szt. Szíve-templom barokk festményeinek restaurálása – restaurátor-szeminárium

A barokk oltárképek restaurálása – Korhec Papp Zsuzsanna előadása

Hadik András portréjának restaurálása – Olivera Brdarić előadása

Interreg-IPA CBC Magyarország-Szerbia, Együtt a közös jövőért, közös kulturális örökségünkért HUSRB 1602/32/0009 program keretében

2018. 5. 10.

Udomljenost/bezdomlje – etničke i društvene promene – naučni skup

Gradski muzej Subotica

Predavači: dr. Ferenc Nemet, Emese Đendver Vereš, dr Borbala Fabian, prof. dr Enike Sajti, Robert Kovač, Gabor Vince, Stevan Mačković, dr Arpad Pap, Margit Fabian, Hajnalka Filep, dr Ildiko Landgraf, Istvan Nad, Balaz Vereš T.

26. 5. 2018.

Honosság/hontalanság – etnikai és társadalmi változások – tanácskozás

Szabadkai Városi Múzeum

2018. 5. 26.

Ígérni boldogabb hazát: az örömmámortól a kiábrándulásig – dr. Németh Ferenc előadása

1916-os menekültek Bácskában és Torontálban – Veres Emese Gyöngyvér előadása

Katolikusok Észak-Bácskában az 1940-es évek első felében – a bajai ferencesek háztörténetének tükrében – dr. Fábíán Borbála előadása

Kérünk az itteni Nemzetőrség számára 100 darab fegyvert.” A bánáti magyarok helyzete Szerbiában, 1941–1944. – prof. dr. Sajti Enikő előadása

A szabadkai zsidóság nyelvi megoszlása– etnikai és társadalmi változások a 20. században – Kovács Róbert előadása

Adalékok a délvidéki razzia előtörténetéhez – Vincze Gábor előadása

Szabadka és a felszabadulás után (1944–1945) likvidált polgári személyek – Mačković Stevan előadása

A tanuvallomások és feljelentések alapján rekonstruálható múlt – dr. Papp Árpád előadása

Remények és csalódások földje, Bácska – Fábíán Margit előadása

Múlt és jövő között: bukovinai székely viselet és kelengye a Bácskában (1941–1944) – Fülöp Hajnalka előadása

„...ahova visznek, ott leszek” Bukovinai székely mesék, mondák és igaz történetek a Bácskából – dr. Landgraf Ildikó előadása

Bukovinai székelyek Tolnában – Nagy István előadása

„...Emlékmű helyett...” (film, 50’) – Vörös T. Balázs filmje

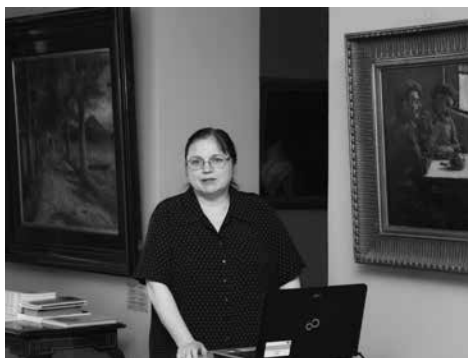
Markiz Vavren: Od plemićkog imanja do džungle – projekcija dokumentarnog filma
 Autori filma: Grace Winter, Luc Plantier
 17. 5. 2018.
 U okviru manifestacije *Muzeji za 10*

Vavren márkí: A nemesbirtoktól a dzsungelig – dokumentumfilm-vetítés
 A film szerzői: Grace Winter, Luc Plantier
 2018. 5. 17.
 A Múzeumok 10 rendezvény keretében

Sedam decenija Gradskog muzeja Subotica – projekcija dokumentarnog filma
 Autor filma: Smiljan Njagul
 17. 5. 2018.

Szabadkai Városi Múzeum hét évtizede – dokumentumfilm-vetítés
 A film szerzője: Smiljan Njagul
 2018. 5. 17.

Umetnici i njihova dela iz Prvog svetskog rata u umetničkoj zbirci Gradskog muzeja Subotica – predavanje
 Predavač: dr Olga K. Ninkov
 Povodom Svetskog dana muzeja
 18. 5. 2018.

A Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményének első világháborús alkotásai és azok alkotói – előadás
 Előadó: dr. Olga K. Ninkov
 A Múzeumok Nemzetközi Napja alkalmából
 2018. 5. 18.

Noć muzeja
 Prateći programi:
 - flešmob *Rhythmical Dance Cluba*
 - Igraonica *Iza okvira*
 - koncert ženskog hora *Femina vox*
 - koncert grupe *The sPark*
 19–20. 5. 2018.

Múzeumok Éjszakája
 Kísérőprogramok:
 - *Rhythmical Dance Club* flashmob
 - *A keret mögött* játszótér
 - *Femina vox* női kórus koncertje
 - *The sPark* zenekar koncertje
 2018. 5. 19–20.

Putevima Tibora Sekelja – projekcija dokumentarnog filma

Autori filma: Stipan Milodanović, Josip File
31. 8. 2018.

Székelly Tibor útjain – dokumentumfilm-vetítés

A film szerzői: Stipan Milodanović, Josip File
2018. 8. 31.

Noć istraživača

28. 9. 2018.

Kutatók éjszakája

2018. 9. 28.

Restauracija uživo oltarne slike Sveta Klara (1756) od Franca Falconera – seminar za restauratore
Galerija „Ištvan Nad”, Baja

U okviru programa Interreg-IPA CBC Mađarska-Srbija, Zajedno za zajedničku budućnost i zajedničko kulturno nasleđe HUSRB 1602/32/0009
3. 10. 2018.

Falkoner Ferenc: Szent Klára oltárképének (1756) restaurálása élőben – restaurátor-szeminárium

Nagy István Képtár, Baja
Interreg-IPA CBC Magyarország-Szerbia, Együtt a közös jövőért, közös kulturális örökségünkért HUSRB 1602/32/0009 program keretében
2018. 10. 3.

Porodica Bošan i umetnost Đorđa Bošana – predavanje

Jevrejska opština, Subotica

Predavač: dr Olga K. Ninkov

U okviru Jesenjeg festivala jevrejske kulture

10. 10. 2018.

A Boschan család és Boschan György művészete – előadás

Zsidó Hitközség, Szabadka

Előadó: dr. Ninkov K. Olga

Az Őszi Zsidó Kulturális Fesztivál keretében

2018. 10. 10.

Subotica: ka ne tako konkretnoj utopiji – predavanje

Predavač: Dezire Tilinger

25. 10. 2018.

Szabadka: avagy egy befejezetlen utópia felé – előadás

Előadó: Desirée Tilinger

2018. 10. 26.

Prezentacija robotike Danijela Bođoa i Valentina Oraveca, učenika Tehničke škole „Ivan Sarić” u okviru izložbe *Rođenje humanoidne robotike*

3. 12. 2018.

Bogyó Dániel és Oravec Valentin, az Ivan Sarić Műszaki Iskola tanulóinak robotikai bemutatója *A humanoid robotika születése* című kiállítás keretében

2018. 12. 3.

Vetrenjače za velike ljude – promocija knjige

Autor knjiga: dr Živana Krejić

11. 12. 2018.

Szélmalmok a nagy embereknek – könyvbemutató

A könyv szerzője: dr. Živana Krejić

11. 12. 2018.

1918. – posljednja austrougarska godina u Subotici – predavanje

Predavač: Mirko Grlica

20. 12. 2018.

1918 – a Monarchia utolsó éve Szabadkán – előadás

Előadó: Mirko Grlica

2018. 12. 20.

Božićni koncert grupe *The sPark*
22. 12. 2018.

A *The sPark* együttes karácsonyi koncertje
2018. 12. 22.

Kontrapunkt života – Filmovi sa XXVII
Međunarodnog festivala etnološkog filma, Etnografski
muzej Beograd
26. 12. 2018. – 28. 12. 2018.

Pont és ellenpont – Filmek a néprajzi filmek XXVII.
nemzetközi fesztiváljáról, Néprajzi Múzeum, Belgrád
2018. 12. 26 – 2018. 12. 28.

МУЗЕЈСКА ЕДУКАЦИЈА MÚZEUMPEDAGÓGIA MUZEJSKA EDUKACIJA EDUCATION AT THE MUSEUM

Tokom cele godine su bile održane sledeće radionice na izložbama muzeja:

- *Džinovi ledenog doba* – 11 radionica na stalnoj postavci *Priroda i čovek*

Animatori: Aniko Mihajlović, dr Gabrijela Kajdoči Lovas

- *Oskar Vojnić 1864–1914* – 17 radionica

Animator: Aniko Mihajlović

- *Iza okvira* – 11 radionica u *Galeriji vojvodanskih mađarskih likovnih umetnika (1830–1930)*

Animatori: Aniko Mihajlović, Ljubica Vuković Dulić

Az év folyamán a következő foglalkozásokat tartottunk a múzeum különböző kiállításain:

- *Jégkorszaki óriások* – 11 alkalom *A természet és az ember* című állandó tárlaton

Foglalkozásvezetők: Mihájlovity Anikó, dr. Kajdocsi Lovász Gabriella

- *Vojnich Oszkár 1864–1914* – 17 alkalom

Foglalkozásvezető: Mihájlovity Anikó

- *A keret mögött* – 11 alkalom a *Vajdasági Magyar Képtár (1830–1930)* című kiállításon

Foglalkozásvezetők: Mihájlovity Anikó, Ljubica Vuković Dulić

Bez granice – „Pare” su bitne – radionica sa učenicima Ekonomske srednje škole „Bosa Miličević” iz Subotice

Animator: Aniko Mihajlović

20. 3. 2018.

Határtalanul – A „pénz” a lényeg – foglalkozás a szabadkai Bosa Miličević Közgazdasági Középiskola tanulóival

Foglalkozásvezető: Mihájlovity Anikó

2018. 3. 20.

Budimski slikar Franc Falkoner – radionica sa učenicima 2. i 3. razreda Osnovne škole „Kizur István” iz Subotice
Animatori: dr. Žužana Korhec Pap i Aniko Mihajlović
14. 5. 2018.

Falkoner Ferenc budai festő – foglalkozás a szabadkai Kizúr István Általános Iskola 2. és 3. osztályos tanulóival
Foglalkozásvezetők: dr. Korhec Papp Zsuzsanna és Mihájlovity Anikó
2018. 5. 14.

MOTIV-ísi se! – istraživačko-kreativna radionica za decu i roditelje u sinagogi i Gradskom muzeju Subotica
Animatori: Violeta Vrcelj Odri, Ljubica Vuković Dulić
U okviru obeležavanja Svetskog dana secesije
7. 6. 2018.

MOTÍVÁLD magad! – felfedező-kreatív műhelymunka gyermekek és szülők számára a Zsinagógában és a szabadkai Városi Múzeumban
Játékmesterek: Violeta Vrcelj Odri, Ljubica Vuković Dulić
A Szeccsszió Világnapja alkalmából
2018. 6. 7.

Prva faza projekta *Secesija i linija*, u organizaciji P. U. „Naša radost” i umetničkog odeljenja Gradskog muzeja Subotica: predavanja o secesiji namenjena vaspitačicama iz 16 subotičkih vrtića.
Predavači: dr. Olga K. Ninkov (predavanja i obilazak grada na temu secesije), Ljubica Vuković Dulić (prikaz muzejsko-pedagoške radne sveske *Secesija u muzeju*), Violeta Odri Vrcelj (radionica na temu pedagoško-metodološkog pristupa)
jun, 2018.

A Szeccsszió és a vonal elnevezésű projekt I. fázisa: előadások a szeccsszióról 16 szabadkai óvoda óvónői számára, a Naša radost Iskoláskor előtti Intézmény és a Szabadkai Városi Múzeum művészeti osztályának szervezésében.
Előadók: dr. Ninkov K. Olga (előadások és városnézés a szeccsszió témájára), Ljubica Vuković Dulić (a *Szeccsszió a múzeumban* című munkafüzet bemutatása), Violeta Odri Vrcelj (módszertani-pedagógiai műhelymunka)
2018. június

Druga faza projekta *Secesija i linija*, u organizaciji P. U. „Naša radost” i umetničkog odeljenja Gradskog muzeja Subotica: edukativna poseta Gradske kuće i Gradskog muzeja Subotica od strane dece sa vaspitačicama i roditeljima iz 15 subotičkih vrtića i vrtića iz Žednika (ukupno 37 radionica)

Koordinatori projekta, koncepcija: dr Olga K. Ninkov, Violeta Odri Vrcelj

Animatori: dr Olga K. Ninkov, Ljubica Vuković Dulić, Aniko Mihajlović, Violeta Odri Vrcelj, Sonja Korponaić

10. 10. 2018 – 30. 4. 2019.

A *Szeccsszió és a vonal* elnevezésű projekt II. fázisa: a Városháza és a Szabadkai Városi Múzeum látogatása – edukatív foglalkozások 15 szabadkai óvoda, és a nagyfényi óvoda óvodásainak, óvónőinek, valamint a szülők, nagyszülők számára a szeccsszióról a Naša radost Iskoláskor előtti Intézmény és a Szabadkai Városi Múzeum művészeti osztályának szervezésében (összesen 37 műhelymunka).

Koordinatorok, koncepció: dr. Ninkov K. Olga és Violeta Odri Vrcelj

Előadók: dr. Ninkov K. Olga, Ljubica Vuković Dulić, Mihajlovity Anikó, Violeta Odri Vrcelj, Korponaić Szonja

2018. 10. 10. – 2019. 4. 30.

Bošanj 100 – Karanfilčići, nar i drugo južno voće kao deo zimskih praznika – igraonica sa đacima 3. razreda osnovne škole „Jovan Jovanović Zmaj” iz Subotice
Animatori: dr Olga K. Ninkov i Aniko Mihajlović
13. 12. 2018.

Boschan 100 – A szegfűszeg, a gránátalma és más déligyümölcsök a téli ünnepkörben – a szabadkai Jovan Jovanović Zmaj Általános Iskola 3. osztályos tanulóival megtartott foglalkozás
Foglalkozásvezetők: dr. Ninkov K. Olga és Mihájlovity Anikó

2018. 12. 13.

ИЗДАЊА KIADVÁNYOK IZDANJA PUBLICATIONS

Fülöp Hajnalka, Papp Árpád (2018). *Bukovinai székelyek Bácskában / Sekelji iz Bukovine u Bačkoj*. Subotica: Gradski muzej / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

Hulló István (Ed) (2018). *Museion 16 – Годишњак Градског музеја Суботица / A Szabadkai Városi Múzeum évkönyve / Godišnjak Gradskog muzeja Subotica*. Суботица: Градски музеј / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum / Subotica: Gradski muzej.

Hulló István, Kajdoci Lovász Gabriella (2018). *Prirodne vrednosti severne Bačke / Észak-Bácska természeti értékei*. Subotica: Gradski muzej, Grafoprodukt / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum, Grafoprodukt.

Olga K. Ninkov, Ljubica Vuković Dulić (2018). *Sto godina od rođenja Đorđa Bošana. Prilog monografiji. / Száz éve született Boschan György. Adalék egy leendő monográfiához.* Subotica: Gradski muzej / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

Олга К. Нинков, Љубица Вуковић Дулић (2018). *Шездесете. Избор из уметничке збирке Градског музеја Суботица* [флајер]. Суботица: Градски музеј.

Papp Árpád (Ed) (2018). *Honosság/Hontalanság. A bukovinai székelyek és a Délvidék/Vajdaság etnikai és társadalmi változásai a 20. században.* Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

069(497.113 Subotica) (058)

MUSEION : годишњак Градског музеја Суботица:
godišnjak Gradskog Muzeja Subotica: a Szabadkai Városi Múzeum
évkönyve / glavni odgovorni urednik Hulló István.
– 2001, I – . –Subotica: Gradski muzej, 2001 –., –

Ilustr. ; 23 cm.

Godišnje. – Rezimei na eng. jeziku.
ISSN 1451-1274

COBISS.SR-ID 179561223